

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII

PRACE GEOGRAFICZNE NR 10

ANDRZEJ WERWICKI

BIAŁOSTOCKI OKRĘG
PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO
DO 1945 ROKU

CZYNNIKI ROZWOJU I ZAGADNIENIA LOKALIZACYJNE

WARSZAWA 1957
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

ERRATA

Strona	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
21		9	przedsiębiorstw	przedsiębiorców
141	17		78 Porecki S. 1888 przędzalnia i tkalnia mechaniczna	78 Porecki S. i Gawieński G. 1888 przędzalnia i tkalnia mechaniczna
141	19		79 Gawieński G. i Preisman L. B. 1870 fabryka sukna	79 Preisman L. B. 1870 fabryka sukna
158	14		ненно более значительными нежели во время первой мировой войны, в момент	чаще страдала белостокская текстильная промышленность, привели к постоянно
158		14	менно	ненно

P O L S K A A K A D E M I A N A U K

I N S T Y T U T G E O G R A F I I

*

P R A C E G E O G R A F I C Z N E

N R 1 0

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ
№ 10

А. ВЭРВИЦКИ

БЕЛОСТОКСКИЙ РАЙОН
ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДО 1945 ГОДА;
ЕГО РАЗВИТИЕ И ВОПРОСЫ РАЗМЕЩЕНИЯ

GEOGRAPHICAL STUDIES
№ 10

A. WERWICKI

BIALYSTOK REGION OF TEXTILE INDUSTRY BEFORE 1945
DEVELOPMENT AND LOCATION PROBLEMS

P O L S K A A K A D E M I A N A U K
I N S T Y T U T G E O G R A F I I

P R A C E G E O G R A F I C Z N E N R 1 0

A N D R Z E J W E R W I C K I

B I A Ł O S T O C K I O K R Ę G
P R Z E M Y S Ł U W Ł Ó K I E N N I C Z E G O
D O 1 9 4 5 R O K U

C Z Y N N I K I R O Z W O J U I Z A G A D N I E N I A L O K A L I Z A C Y J N E

W A R S Z A W A 1 9 5 7
P A Ń S T W O W E W Y D A W N I C T W O N A U K O W E

Komitet redakcyjny

Przewodniczący: S. LESZCZYCKI

Członkowie: R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KOSTROWICKI,
B. OLSZEWICZ, A. WRZOSEK

Rada redakcyjna

J. BARBAG, J. CZYZEWSKI, J. DYLIK, K. DZIEWOŃSKI,
R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI,
S. LESZCZYCKI, A. MALICKI, B. OLSZEWICZ,
J. WĄSOWICZ, M. KIEŁCZEWSKA-ZALESKA, A. ZIERHOFFER

Redaktor tomu

J. KOSTROWICKI

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I. Powstanie białostockiego okręgu przemysłowego . .	11
Rzemiosło włókiennicze na terenie obecnego województwa białostockiego u schyłku epoki feudalnej	11
Powstanie pierwszych manufaktur i rozmieszczenie przemysłu włókienniczego przed podwyższeniem ceł w 1831 roku	14
Podwyższenie opłat wwozowych na granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim i jego wpływ na rozwój przemysłu włókienniczego	17
Rozwój przemysłu włókienniczego i jego rozmieszczenie w województwie białostockim po wprowadzeniu nowych opłat celnych	20
Rozdział II. Białostocki przemysł włókienniczy w okresie kapitalizmu pod zaborem rosyjskim	33
Powstanie styczniowe i zaburzenia chłopskie w Białostocczyźnie powodem chwilowego zastoju w przemyśle włókienniczym	33
Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w 1867 roku oraz jego rozwój po ustaniu zaburzeń chłopskich	35
Kryzys lat 1883—1885 w białostockim okręgu włókienniczym	43
Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w okręgu białostockim w 1890 roku i jego rozwój w ostatnich latach XIX wieku	48
Kryzys lat 1900—1903 i jego skutki	51
Białostocki przemysł włókienniczy w przededniu pierwszej wojny światowej	55
Ogólna charakterystyka procesu rozwoju białostockiego przemysłu włókienniczego w latach 1860—1914	59
Rozdział III. Białostocki przemysł włókienniczy w dwudziestoleciu międzywojennym	62
Białostocki przemysł włókienniczy w czasie pierwszej wojny światowej	62
Odbudowa przemysłu po wojnie	63
Monopolizacja życia gospodarczego w województwie białostockim	67
Kryzys lat 1924—1925	68
Sytuacja przemysłu białostockiego w okresie częściowej i przejściowej stabilizacji (1926—1928)	69
Przemysł białostocki w czasie ogólnoswiatowego kryzysu (1929—1933)	71
Białostocki przemysł włókienniczy w okresie częściowego ożywienia gospodarczego między kryzysem a drugą wojną światową	74

Przemysł włókienniczy województwa białostockiego w czasie drugiej wojny światowej (1939—1944)	80
Ogólna charakterystyka zmian w przemyśle włókienniczym województwa białostockiego w dwudziestoleciu międzywojennym	81
Rozdział IV. Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu włókienniczego w okręgu białostockim	84
Zmiany czynników lokalizacyjnych i ich wpływ na zmiany w rozmieszczeniu przemysłu w okręgu białostockim	84
Zmiany w wielkości terytorialnej białostockiego okręgu przemysłowego	88
Zmiany w potencjale produkcyjnym ważniejszych ośrodków przemysłu włókienniczego na terenie obecnego województwa białostockiego	89
Rozwój osiedli miejskich pod wpływem rozwijającego się w nich przemysłu włókienniczego	95
Specyfika rozwoju przemysłu włókienniczego w województwie białostockim	97
Dokumentacja	
Literatura	101
Tablice struktury białostockiego przemysłu włókienniczego	106
Struktura zakładów białostockiego przemysłu włókienniczego około 1860 roku	106
Struktura zakładów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1879 roku	107
Struktura zakładów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1890 roku	108
Struktura zakładów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1910 roku	109
Struktura zakładów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1922 roku	110
Struktura zakładów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1937 roku	111
Spisy białostockich zakładów przemysłowych	112
Zakłady przemysłu włókienniczego w 1827 roku	112
Zakłady przemysłu włókienniczego około 1860 roku	113
Zakłady przemysłu włókienniczego na terenie b. guberni grodzieńskiej w 1867 roku	115
Zakłady przemysłu włókienniczego w 1879 roku	117
Zakłady przemysłu włókienniczego w 1890 roku	123
Zakłady przemysłu włókienniczego w 1907 roku	129
Zakłady przemysłu włókienniczego w 1910 roku	139
Zakłady przemysłu włókienniczego w 1922 roku	147
Spis rycin	153
Резюме	155
Перечень гравюр	159
Summary	161
Index of figures	165

WSTĘP

Powstanie białostockiego okręgu przemysłu włókienniczego związane jest ze zmianami gospodarczymi zachodzącymi na Podlasiu u schyłku wieku XVIII i na początku wieku XIX, zmianami, które przygotowały teren pod rozwój przemysłu kapitalistycznego, oraz z wydarzeniami politycznymi pierwszej połowy XIX wieku, będącymi bezpośrednią przyczyną pojawienia się przemysłu w okolicach Białegostoku.

W tym czasie teren obecnego województwa białostockiego rozdzielony był na trzy części, z których każda wchodziła w skład innego organizmu gospodarczego. Część północno-zachodnią, obejmującą powiaty ełcki, gołdapski i olecki, należała do Prus, część zachodnią, to jest powiaty wysokomazowiecki, łomżyński, szczuczynski, augustowski, suwałski i sejneński, należała do Królestwa Polskiego, natomiast część wschodnią, składająca się z trzech wielkich powiatów: białostockiego, bielskiego i sokólskiego, należała do Cesarstwa Rosyjskiego.

Silniejsze związki gospodarcze istniały dłużej jedynie między częścią wschodnią należącą do Cesarstwa i częścią zachodnią wchodzącą w skład Królestwa Polskiego. Na ich terenie rozwinął się białostocki okręg przemysłu włókienniczego i nimi głównie zajęto się w niniejszym opracowaniu. Szczególny nacisk położony został na zbadanie powiatu białostockiego stanowiącego centrum okręgu, pozostałymi natomiast powiatami zajęto się tylko wówczas, gdy na ich terenie znajdował się badany przemysł.

Część północno-zachodnią obecnego województwa białostockiego potraktowana została drugorzędnie i omawiana jest jedynie w okresie powstawania przemysłu na początku XIX wieku, to jest wówczas, gdy łączyły ją z pozostałymi częściami związki gospodarcze i polityczne. W późniejszym okresie, na skutek całkowitej odrębności rozwoju, powiaty ełcki, gołdapski i olecki pominięto w niniejszych rozważaniach.

Celem niniejszego opracowania jest zbadanie przemian w lokalizacji ogólnej i szczegółowej zakładów produkcyjnych przemysłu włókienniczego na obszarze dzisiejszego województwa białostockiego w zależności od istniejących w danym okresie stosunków politycznych, społecznych i gospodarczych oraz od charakteru stosowanej przez zakłady techniki, jak również określenie warunków, w jakich powstał i rozwijał się przemysł włókienniczy województwa białostockiego.

Aby osiągnąć zamierzony cel trzeba było dużo miejsca poświęcić zagadnieniom historycznym, aczkolwiek praca niniejsza nie jest opracowaniem historycznym, a wydarzenia polityczne i gospodarcze potraktowano jedynie jako tło dla zmian w rozmieszczeniu przemysłu oraz w jego potencjale produkcyjnym.

Przystępując do realizacji zamierzonego opracowania trzeba było w pierwszym rzędzie przeprowadzić typologię zakładów przemysłowych, opartą o kryteria społeczne i techniczne. Nie było to rzeczą łatwą, zwłaszcza dla zachodniej części badanego terenu. Przeprowadzona ostatecznie w pracy typologia oparta została dla lat pięćdziesiątych XIX wieku na szczegółowych opisach zakładów przemysłowych zawartych w pracy Bobrowskiego¹. W książce tej autor podaje wiadomości dotyczące zarówno parku maszynowego przedsiębiorstw przemysłowych, jak i rodzaju zatrudnionej siły roboczej, wiadomości dostatecznie szczegółowe dla dokonania zamierzonej typologii. Dla okresów następnych typologię oparto na danych liczbowych dotyczących ilości silników i ich mocy oraz wielkości i rodzaju parku maszynowego posiadanego przez dany zakład produkcyjny. Kryterium społeczne przy tych podziałach grało rolę drugorzędną, gdyż wraz ze zniesieniem poddaństwa manufaktura feudalna zanika, a pozostają jedynie przedsiębiorstwa prywatne o mniej lub więcej kapitalistycznym charakterze.

Dane do tych podziałów zaczerpnięto z zamieszczonych w tej pracy spisów przedsiębiorstw przemysłowych. One też stanowią podstawowy materiał dla całego opracowania. Są one bowiem najbardziej szczegółowym źródłem statystycznym umożliwiającym przestrzenne zlokalizowanie badanych zjawisk. Nie znaczy to bynajmniej, że są one bezwzględnie wyczerpującym materiałem. Wartość ich jest różna. Najpełniejszy wydaje się spis cytowany przez Bobrowskiego, figurujący w pracy jako spis 2, najmniej pewny wydaje się spis Timirjazewa (3) i spis z 1910 roku (7). Wartościowe są spisy P. Orłowa (4 i 5), w których pominięto jedynie zakłady produkcyjne o wartości rocznej produkcji mniejszej od 2000 rubli srebrnych. Pomijają one zatem tylko zakłady rzemieślnicze, które dla rozważań na temat przemysłu nie mają wielkiego znaczenia. Częściowego uzupełnienia spisów może dokonać czytelnik przez analizę dat powstania zakładów, jednakże rozważania w pracy i cytowane w niej dane liczbowe odnoszą się jedynie do tych przedsiębiorstw, które figurują w konkretnych spisach.

Wszystkie te spisy dotyczą okresu sprzed pierwszej wojny światowej. Dla dwudziestolecia między dwiema wojnami światowymi udało się znaleźć tylko jeden spis tego typu (8), jednak wartość jego jest bardzo pro-

¹ П. Бобровский, Гродненская губерния, т. II.

blematyczna. Figuruje w nim wiele firm, o których wiadomo z innych materiałów, że uległy zniszczeniu w czasie pierwszej wojny światowej. W tej pracy zostały one pominięte. Wątpliwe jest istnienie zakładów w Dobrzyniewie, Dzikim i Babinie, zamieszczonych przez autora z powodu braku wiadomości o ich zniszczeniu. Pomimo istnienia błędów, jakie udało się wykryć w spisie zakładów z 1922 roku, na nim, z powodu braku innych danych, opierają się rozważania nad rozmieszczeniem przemysłu w okresie jego odbudowy po pierwszej wojnie światowej. Dane liczbowe dla lat późniejszych zaczerpnięte są z publikacji statystycznych, regionalnych i ogólnopolskich cytowanych w bibliografii oraz z ogłoszeń reklamowych. Stan białostockiego przemysłu włókienniczego w przededniu drugiej wojny światowej opracowany jest na podstawie danych zebranych w rękopiśmiennej pracy E. Terebuchy² oraz wiadomości zebranych przez autora w czasie badań terenowych.

Materiałem pomocniczym przy ostatecznym opracowaniu badanego zagadnienia była literatura cytowana w bibliografii. Wypada tu jedynie nadmienić, że obfitość jej, różna dla poszczególnych terenów, wynika z jednej zasadniczo przyczyny. Jest nią stopień zagospodarowania opisywanego terenu. W związku z dość znacznym uprzemysłowieniem guberni grodzieńskiej, stawiającym ją w rzędzie ważniejszych okręgów przemysłowych Cesarstwa Rosyjskiego, literatura dotycząca zagadnień z nią związanych jest dość wszechstronna i wyczerpująca. Diametralnie różnie przedstawia się zagadnienie literatury dotyczącej zachodniej części obecnego województwa białostockiego. Słabe uprzemysłowienie północno-wschodnich guberni Królestwa Polskiego posiadającego już wyraźnie rozwinięte własne okręgi przemysłowe powoduje, że dotyczące ich zagadnienia są traktowane jako drugorzędne. Znajduje to odbicie w literaturze, podającej mimochodem wiadomości niezwykle rozproszone, co spowodowało konieczność korzystania ze znacznie większej ilości źródeł, które często na pierwszy rzut oka wydają się nie mieć nic wspólnego z badanym zagadnieniem.

Ostatnią sprawą, którą należałoby tutaj omówić, jest pochodzenie opisów dotyczących szczegółowej lokalizacji poszczególnych zakładów przemysłowych oraz załączonych do nich szkiców sytuacyjnych zakładów. Są one wynikiem dwukrotnych badań terenowych autora prowadzonych latem 1954 i 1955 roku, w czasie których poznał on cały teren objęty badaniami i odwiedził wszystkie dawne ośrodki przemysłu włókienniczego. Na podstawie dokonanych w terenie pomiarów i obserwacji, jak też na podstawie rozmów przeprowadzonych z miejscową ludnością,

² E. Terebucha. Białostocki przemysł wełniany.

opracowane zostały zamieszczone w pracy szkice sytuacyjne i opisy zakładów przemysłowych.

Praca niniejsza wykonana została w Instytucie Geografii PAN pod kierunkiem profesorów K. Dziewcńskiego i J. Kostrowickiego, za których uwagi i wskazówki autor na tym miejscu dziękuje. Podziękowania za widoczną troskę i opiekę wraz z wyrazami braterskiego przywiązania i szacunku chciałby autor również złożyć w ręce brata swego Leszka Werwickiego.

Rozdział I

POWSTANIE BIAŁOSTOCKIEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO

RZEMIOSŁO WŁÓKIENNICZE NA TERENIE OBECNEGO WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO U SCHYLKU EPOKI FEUDALNEJ

W ostatnich dziesięcioleciach istnienia Rzeczypospolitej Szlacheckiej, szczególnie zaś w okresie panowania Stanisława Augusta można zauważyć wśród magnaterii dążność do powiększenia dochodowości swych majątków. Ponieważ największe efekty przynosiła wówczas wytwórczość rękodzielnicza, z inicjatywy króla i ziemiaństwa powstają pierwsze manufaktury. Celem ich było dostarczenie dodatkowych dochodów właścicielom manufaktury, a także zaopatrzenie arystokracji w zbytkowe przedmioty sprowadzane dotychczas z zagranicy, który to import pochłaniał dużą część dochodów klasy feudalów. Zdawano sobie również sprawę, że duże wpływy pieniężne otrzymać można z opodatkowania miast, o ile istnieje w nich żywsza działalność gospodarcza. Podejmowano więc reformy mające na celu podniesienie gospodarcze miast, szczególnie zaś ułatwiające rozwój produkcji przemysłowej w mieście. Ostatecznie więc dążność do uprzemysłowienia majątków ziemskich oraz reformy podejmowane w miastach, biorąc swój początek w materialnym zainteresowaniu reformatorów, odbiły się dodatnio na stanie gospodarczym Rzeczypospolitej i przyczyniły się do podniesienia gospodarczego Polski.

Postępując zgodnie z duchem epoki, hetman Jan Klemens Branicki, związany silnie z dworem królewskim i stykający się bezpośrednio z reformatorami, żywo interesował się sprawą zagospodarowania swych majątków znajdujących się na terenie Podlasia, słabo dotąd rozwiniętego pod względem gospodarczym. Dzięki jego działalności dotychczasowy ośrodek dóbr magnackich, Białystok, dorasta wielkością i znaczeniem gospodarczym do roli miasta i w 1760 roku otrzymuje prawa miejskie. Hetmanowi Branickiemu przypisuje się również sprowadzenie do Białegostoku rzemieślników, między innymi saskich sukienników i tkaczy. Sprowadzonych rzemieślników osadza Branicki w specjalnie dla nich nowozbudowanych domach oraz organizuje cechy. Początkowo istniał tylko jeden cech, w którego skład wchodziłi wszyscy rzemieślnicy miasta. W 1769 roku zostają z niego wydzieleni powroźnicy, sukiennicy i tkacze,

którzy tworzą drugi cech. Powstanie oddzielnego cechu rzemiosł włókienniczych świadczy o ich silniejszym rozwoju. Wiadomo też, że rzemiosło było tu, w stosunku do ówczesnych wymagań, na wysokim poziomie, a wyroby białostockie, szczególnie zaś sukno, rozchodziły się szeroko na Litwę, do Polski i Prus³. Jednakże dokładniejszych danych o ilości rzemieślników i wielkości ich produkcji nie znamy⁴. Wiadomo jedynie, że już wówczas Białystok był dużym ośrodkiem handlowym, a największy udział w handlu miało sukno⁵.

Działający w tym samym okresie na terenie ekonomii grodzieńskiej Podskarbi Wielki Litewski Antoni Tyzenhaus sprowadza również rzemieślników i osadza ich między innymi w Sokółce⁶, buduje dla nich wokół rynku porządne budynki⁷ i prawdopodobnie zakłada manufakturę wełnianą⁸.

O podniesienie swoich dóbr stara się także księżna Anna Jabłonowska. Wzorując się na działalności współczesnych stara się o podniesienie znaczenia gospodarczego ośrodka swoich dóbr, Siemiatycz, przez otoczenie opieką rzemieślników zarówno krajowych, jak i przybywających z zagranicy. Między innymi pracowali tam wówczas tkacze, powroźnicy i kołbiernicy⁹.

Stan rzemiosła w tym czasie na pozostałych obszarach obecnego województwa białostockiego jest bliżej nie znany. Wiemy jedynie, że w Jedwabnem, w ówczesnym województwie mazowieckim Stanisław Rembieleński zakłada w końcu XVIII wieku niewielką manufakturę produkującą pośledniejsze gatunki sukna¹⁰.

Wszystkie te poczynania nie zostawiają trwałych rezultatów. Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej Szlacheckiej następuje również upadek ma-

³ J. Pstrokoński. Studium rozwoju przemysłu zespołu białostockiego, s. 5.

⁴ W inwentarzu dóbr Branickich z roku 1771 wymieniony jest w Białymstoku tylko jeden tkacz i jeden sukiennik. Trzeba sobie jednak zdać sprawę z tego, że „Inwentarz” wylicza tylko tych, którzy podlegali bezpośrednio administracji dóbr, nie wymienia natomiast wolnych rzemieślników należących do cechu. Korzon zaś w „Dziejach wewnętrznych Polski za Stanisława Augusta” w ten sposób pisze o Białymstoku: „... jest porządnie zbudowany, liczy około 3400 głów, ale słynie tylko jako rezydencja Jana Klemensa Branickiego...; miasto miało cztery bramy, białe domy i piękne aleje prowadzące do pałacu, ale nic nie wiemy o przemyśle i obrotności handlowej mieszkańców” (t. II, s. 357).

⁵ H. Mościcki. Białystok, s. 36.

⁶ П. Бобровский, op. cit., t. II, s. 261.

⁷ T. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. II, s. 246.

⁸ E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 4.

⁹ I. Bergerówna. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach, s. 223.

¹⁰ W. S. Życiorys Rajmunda Rembieleńskiego, s. 4.

nufaktur. Gdy po trzecim rozbiorze Polski teren obecnego województwa białostockiego wszedł w skład organizmu gospodarczego Prus jako tzw. Neu-Ost-Preussen, rzemiosło białostockie, a szczególnie sukiennictwo, musiało walczyć z konkurencją lepiej rozwiniętego przemysłu Prus, które nie były zainteresowane rozwojem miejscowej produkcji i zarzucały nowoprzyłączone prowincje własnymi wyrobami. W wyniku tej polityki z działalności przemysłowej Tyzenhausa i Jabłonowskiej nie pozostało prawie ani śladu, a manufaktura w Jedwabnem chyliła się ku upadkowi. To, że cech sukienniczy w Białymstoku nie uległ całkowitej likwidacji, przypisać należy jedynie wysokiej jakości wyrobów i niskiej cenie białostockiego sukna, produkowanego z miejscowych surowców. W tej części województwa białostockiego, która wówczas należała do Prus Wschodnich, a więc na terenach powiatów ełckiego, oleckiego i gołdapskiego następuje w tym czasie rozwój sukiennictwa domowego i manufakturowego. Wartość zaś sukna wyprodukowanego w 1802 roku w całych Prusach Wschodnich wynosiła wówczas 364 tysiące talarów¹¹. Dopiero zniesienie przymusu cechowego w 1809 roku spowodowało i na tym terenie upadek rzemiosła włókienniczego.

Przynależność Białostoczczyzny do Prus miała nie tylko ujemne skutki. Handel znalazł się w zupełnie innej sytuacji niż rzemiosło. Prusy, traktując nowoprzyłączone ziemie jako rynek zbytu dla swego przemysłu, spowodowały wprawdzie upadek miejscowej produkcji rzemieślniczej, przyczyniły się jednak do silnego rozwoju handlu. Białostoccy kupcy, korzystając z ułatwień, jakie stworzyło zniesienie granic, sprowadzają z Prus wszelkie wyroby przemysłowe, szczególnie zaś produkty przemysłu włókienniczego, w której to dziedzinie specjalizował się już uprzednio handel białostocki. Dla sprowadzenia odpowiednich produktów do Białegostoku odbywają oni podróże do Prus, w czasie których zawierają znajomości z producentami oraz kupcami z Lipska, Frankfurtu i Królewca. To ożywienie handlu i kontakty osobiste kupców białostockich z producentami i przedsiębiorcami pruskimi miały następnie duży wpływ na dalszy rozwój gospodarczy okręgu białostockiego. Handel bowiem spowodował napływ kapitałów do Białegostoku, a w oparciu o nie powstały w późniejszym okresie pierwsze manufaktury, kontakty osobiste natomiast sprawiły, że przemysłowiec i rzemieślnik niemiecki dowiedział się o istnieniu w Białymstoku ośrodka handlu wyrobami włókienniczymi. Znajomość rynku białostockiego stała się jedną z ważniejszych przyczyn późniejszej emigracji rzemieślników pruskich właśnie na teren obecnego województwa białostockiego.

¹¹ E. Kallweit: Die Wirtschaftsgeographische Entwicklung Ostpreussens, s. 78.

POWSTANIE PIERWSZYCH MANUFaktur I ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO PRZED PODWYŻSZENIEM CEŁ W 1831 ROKU

Z pierwszą falą osadnictwa imigrantów spotykamy się w 1812 roku w związku z przemarszem przez Białostoczczyznę rozbitej pod Moskwą Armii Napoleona I. Wielu rozbitków, rekrutujących się spośród rzemieślników Prus i Saksonii, przypomniało sobie wówczas, że Białystok jest ośrodkiem handlu sukniem i innymi wyrobami włókienniczymi. Bojąc się bezrobocia w przeludnionej i coraz wyraźniej na drogę rozwoju przemysłu kapitalistycznego wkraczającej ojczyźnie, licząc na miejscowy zbyt swych wyrobów, wielu zdecydowało się pozostać w Białostockiem, by osiedliwszy się na stałe założyć własne warsztaty produkcyjne. Sprowadzają oni następnie swe rodziny i namawiają innych rodaków do porzucenia ojczyzny i przeniesienia się w Białostockie. Nie wszystkim jednak imigrantom udało się założyć własne, samodzielne zakłady produkcyjne. Ci, którzy nie zdołali tego dokonać, zostają wkrótce zorganizowani przez białostockich kupców w manufakturę¹². Jedną z nich była manufaktura Józefa Szlegela założona w Białymstoku w 1814 roku. Wyrabiała ona rocznie 1900 arszynów, czyli około 1351 metrów różnego rodzaju sukna oraz 960 arszynów, czyli około 683 metrów białej flaneli. Całą produkcję manufaktury sprzedawano na miejscu. Zakład ten był niewielki i zatrudniał tylko 6 ludzi¹³. Oprócz manufaktury Szlegela powstało jeszcze w tym okresie szereg innych. Żywot ich był jednak krótkotrwały. Szybki ich upadek spowodowany został walką, jaka rozgorzała między rzemieślnikami a manufakturami. Był to swego rodzaju epilog walk cechowego rzemiosła o monopol produkcyjny, rzemiosła, które w zwycięstwie manufaktury trafnie upatrywało swój upadek. W 1830 roku w Białymstoku istniały już tylko dwa niewielkie zakłady przemysłu włókienniczego: jeden suknienny i jeden produkujący kapelusze¹⁴, natomiast rzemieślniczych warsztatów było wówczas 184¹⁵.

W obwodzie białostockim istniał w tym czasie oprócz Białegostoku jeszcze tylko jeden ośrodek włókiennictwa. Był nim folwark Markowszczyzna. Na jego terenie w 1824 roku Witold Łyszczynski zakłada manufakturę wełnianą. Mieściła się ona w jednym, prawdopodobnie murowanym, piętrowym budynku. Zatrudnieni w niej majstrowie rekrutowali się spośród imigrantów, natomiast wszelkie prace nie wymagające specjalnych kwalifikacji wykonywane były przez pańszczyźnianych chłopów. Wszystkie urządzenia produkcyjne poruszane były ręcznie lub

¹² М. Г. Милаковский, Очерк Белостока, s. 26.

¹³ A. Manteuffel. Historia białostockiego przemysłu wełnianego w XIX wieku, s. 6—7.

¹⁴ П. Бобровский, *op. cit.*, t. II, s. 263.

¹⁵ E. Terebucha. *op. cit.*, cz. 1, s. 14.

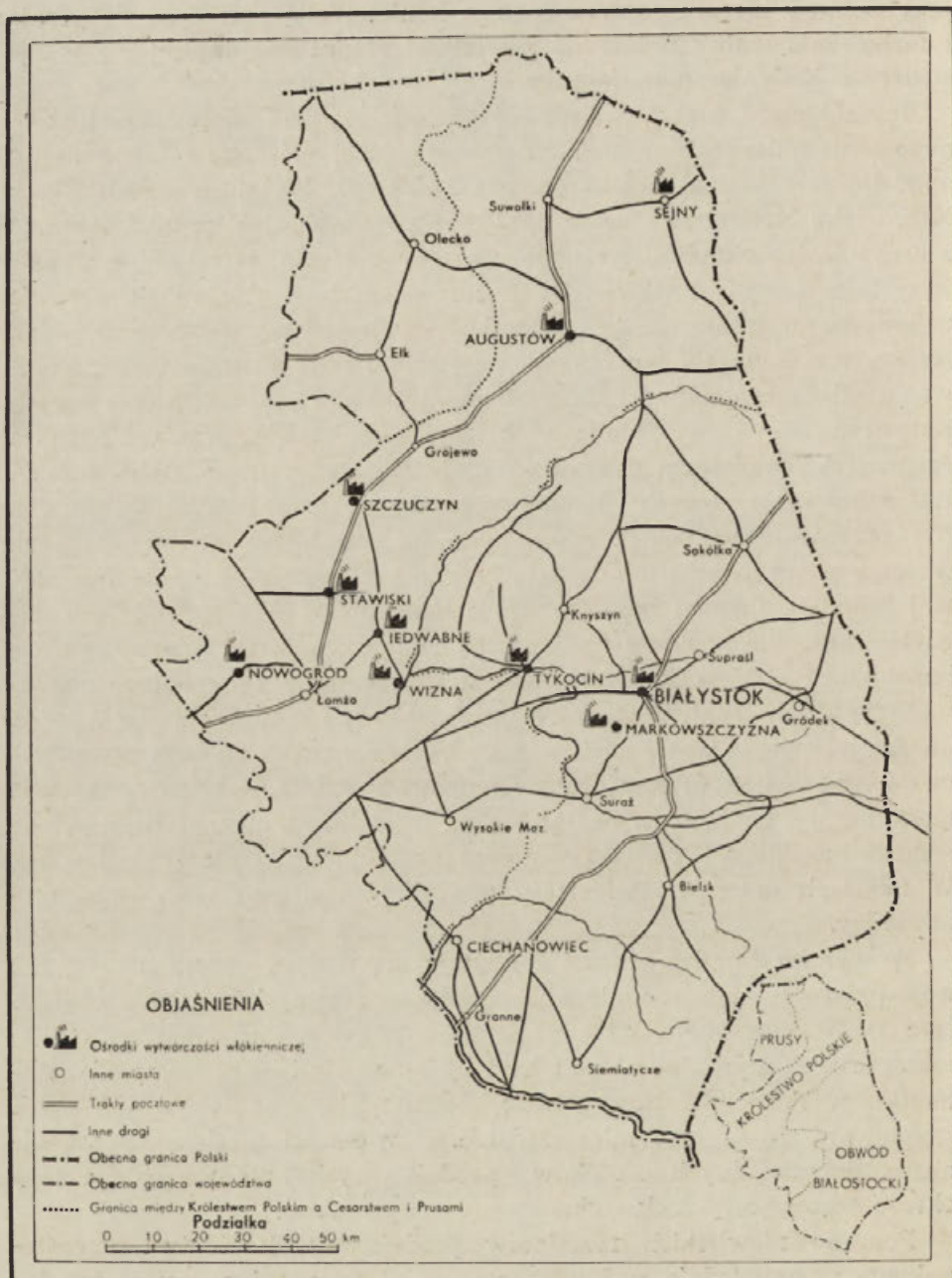
przy pomocy kieratu zaprzęzonego w konie. Wodę potrzebną do prania i farbowania wełny pobierano z wielkiej studni znajdującej się w sąsiedztwie budynku manufaktury.

Inaczej nieco przebiegał rozwój gospodarczy zachodniej części obecnego województwa białostockiego, stanowiącej wówczas województwo augustowskie należące do Królestwa Polskiego. W latach dwudziestych XIX wieku Królestwo Polskie uprzemysławiało się dość szybko. Zgodnie z cechą wczesnokapitalistycznego uprzemysłowienia, rozwijał się przede wszystkim przemysł włókienniczy. Rozwojem tym objęte było głównie województwo mazowieckie, natomiast województwo augustowskie, jak zresztą wiele innych, pozostawało zasadniczo poza zasięgiem zainteresowania władz centralnych. Tym niemniej także i na tym terenie można zauważyć pewne poczynania w kierunku zagospodarowania. Jedynym posunięciem rządowym w województwie augustowskim, o jakim wiemy, jest zbudowanie nowych domów w Łomży i osadzenie w nich tkaczy¹⁶. Nie przyniosło to jednak spodziewanych rezultatów. Rzemieślnicy ci, wkrótce po przybyciu, opuszczają Łomżę przekazując budynki miejscowej ludności. Rozwój manufaktury włókienniczej w województwie augustowskim nie oparł się na imigrantach, jak to miało miejsce w Białymstoku. Podstawą ich było miejscowe rzemiosło oraz dobrze rozwinięte po wsiach sukiennictwo. Na jego bazie, w okresie kapitalistycznego uprzemysłowienia województwa mazowieckiego pod wpływem protekcjonizmu państwowego, szlachta województwa augustowskiego organizuje manufaktury feudalne wzorując się na działalności magnaterii z okresu stanisławowskiego. Powstają wówczas zakłady w Wiźnie i Stawiskach. W miastach natomiast warsztaty produkcyjne organizowali sami rzemieślnicy.

W wyniku tej działalności kształtuje się w tym okresie na terenie województwa augustowskiego 8 ośrodków przemysłu włókienniczego (spis 1). W Jedwabnem, Wiźnie i Stawiskach istnieją manufaktury o charakterze podobnym do zakładu Łyszczynskiego w Markowszczyźnie. Natomiast w Tykocinie, Nowogrodzie, Szczuczynie, Augustowie i Sejnach znajdowały się zakłady mieszczkańskie. O wielkości produkcji i zatrudnienia poszczególnych ośrodków produkcyjnych nie mamy dla tego okresu szczegółowych danych.

Pomimo niewielkich rozmiarów produkcji województwa augustowskiego w przededniu podwyższenia opłat na granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem przewyższała ona znacznie produkcję obwodu białostockiego. Różnica w uprzemysłowieniu obu części obecnego

¹⁶ L. Rzecznowski. Dawna i teraźniejsza Łomża, s. 110.

Ryc. 1. Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w 1827 roku

ŁĄCZNA PRODUKCJA WYROBÓW WŁÓKIENNICZYCH
WOJEWÓDZTWA AUGUSTOWSKIEGO W 1827 ROKU ¹⁷

Wyroby włókiennicze	I l o ś ć	
	łokci	metrów
Ogółem	923 602	530 995
Sukno cienkie	4 710	2 713
Sukno średnie	13 015	7 497
Sukno grube	74 345	42 823
Wata bawełniana	6 101	3 514
Piótno cienkie	221 539	127 606
Piótno średnie	348 349	199 649
Piótno grube	206 326	118 844
Drelich	26 401	15 207
Baja	9 796	5 642
Kuczbaja	4 917	2 832
Flanela	4 555	2 624
Multan	3 548	2 044

województwa białostockiego (zob. ryc. 1) daje się zresztą łatwo zauważyć przy porównaniu ilości uprzemysłowionych ośrodków, których część zachodnia miała 8, a wschodnia tylko 2.

PODWYŻSZENIE OPŁAT WWOZOWYCH NA GRANICY CELNEJ MIĘDZY
KRÓLESTWEM POLSKIM A CESARSTWEM ROSYJSKIM I JEGO WPŁYW
NA ROZWÓJ PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO

Rok 1831 jest rokiem przełomowym w historii białostockiego włókiennictwa. Powstające dotychczas na terenie obecnego województwa białostockiego zakłady włókiennicze nie miały większych widoków rozwoju. Dobrze rozwinięte włókiennictwo centralnej części Królestwa Polskiego, stojące na wyższym szczeblu organizacji produkcji i zbytu niż to miało miejsce na interesującym nas terenie, znajdujące się pod opieką rządu, zagarnęło rozległe rosyjskie rynki zbytu, ograniczając tym samym możliwości ekspansji innych okręgów włókienniczych Królestwa i Cesarstwa. Nie mógł z nim również konkurować przemysł białostocki pozbawiony opieki państwowej i instytucji kredytowych, a opierający swój rozwój jedynie na miejscowych kapitałach i lokalnym rynku.

Po upadku powstania listopadowego przemysłowcy rosyjscy osiągnęli wreszcie to, do czego dążyli już od wielu lat: likwidację unii celnej Królestwa Polskiego i Cesarstwa. W końcu 1831 roku wprowadzone zostają na granicy celnej wysokie opłaty na wwożone wyroby włókiennicze odcinające przemysł Królestwa Polskiego od jego rynków zbytu. Na

¹⁷ Fr. Rodecki. Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, tabl. III.

interesującym nas terenie granica celna przebiegała wzdłuż zachodniej granicy obwodu białostockiego, rzekami Bugiem, Nurcem, Narwią i Biebrzą. Podzieliła ona teren obecnego województwa białostockiego na dwie części, z których każda podlegała działaniu innych czynników ekonomicznych i politycznych warunkujących jej dalszy rozwój; część zachodnią, w skład której weszło województwo augustowskie, odcięto od rynków rosyjskich, część wschodnią, posiadającą do nich wolny dostęp, stanowił obwód białostocki.

Wysokie cła wprowadzone na linii granicznej, osiągające w wypadku wyrobów wełnianych 15% ich ceny sprzedażnej, jak również zakaz wwozu na teren Cesarstwa niektórych wyrobów z wełny, spowodowały skurczenie się wywozu z Królestwa Polskiego, który z 10 milionów rubli w 1829 roku spadł do 850 tys. rubli w 1840 roku¹⁸. Skurczenie się zbytu spowodowało zamknięcie wielu zakładów, zwłaszcza drobnych. Wielu majstrów i robotników pozostało bez pracy i zmuszonych zostało do porzucenia swych siedzib. Istniejące już w Białymstoku rzemiosło włókiennicze, rozwinięty handel suknem oraz miejscowa baza surowcowa - oto czynniki, które przyciągnęły imigrantów do obwodu białostockiego.

Imigracja ta miała zupełnie inny charakter niż przed dziesięcioma laty w Królestwie Polskim. W obwodzie białostockim nie było opieki rządu i nie tworzone dla imigrantów z góry zaplanowanych, specjalnych osiedli. Osadnictwo miało tu raczej charakter żywiłowy. Imigranci posuwali się wzdłuż szlaków handlowych i osiadali tam, gdzie znaleźli do tego najdogodniejsze w danej chwili warunki. Z drugiej strony niechęć do oddalania się zbyt od znanego sobie terenu oraz nieznaną języka utrudniająca porozumienie spowodowały, że osadnictwo rozwinęło się tuż za granicą oraz w miejscach, gdzie znajdowali się już przybyli tu poprzednio imigranci. Fakt, że osadnicy musieli sami kupować sobie grunty, powoduje ich rozproszenie. Osiadali oni bowiem przede wszystkim w miejscowościach, gdzie były niższe ceny ziemi. Głównymi ośrodkami osadnictwa stały się na południu Ciechanowiec, a w części północnej Białystok wraz z okolicami. W jednym tylko przypadku mamy do czynienia z osadnictwem zorganizowanym. Szlachcic polski Seweryn Michałowski wzorując się na poczynaniach Bratoszewskiego w Aleksandrowie, tworzy na terenie swego majątku Niezbudek osadę, do której sprowadza 29 tkaczy z rodzinami. Zakładają oni odpowiednią ilość drobnych samodzielnych warsztatów sukienniczych¹⁹. W ten sposób powstaje Michałowo, osada tkacka, do pierwszej wojny światowej jeden z głównych ośrodków włókienniczych w województwie białostockim.

¹⁸ St. Koszutski. *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*, s. 16.

¹⁹ E. Terebucha. *op. cit.*, cz. 1, s. 13.

Imigrujący rzemieślnicy, o ile zdobyli odpowiednie ku temu warunki i posiadali niezbędne środki finansowe, starali się produkować samodzielnie. W niektórych przypadkach, broniąc się przed zależnością, zakładali spółki, wnosili do nich posiadane narzędzia oraz kapitał, a następnie dzielili się zyskiem proporcjonalnie do wielkości włożonego kapitału i pracy. Spółka taka powstała najpierw w Knyszynie pod nazwą „Towarzystwo cechowe tkaczy”²⁰, a następnie dwie tego typu spółki w Ciechanowcu²¹. Na ogół jednak napotykali oni na duże trudności w uruchomieniu własnego warsztatu produkcyjnego wynikające z braku funduszy na przewiezienie posiadanych narzędzi produkcji z poprzedniego miejsca zamieszkania do miejsca, w którym się osiedlili lub też z braku pieniędzy na zakup nowych warsztatów. Przypuszczać należy, że ta ostatnia grupa imigrantów, stosunkowo najliczniejsza, chcąc zdobyć środki finansowe na zakup nowych narzędzi, popadała w zależność od wzbogaconego na handlu z Prusami miejscowego kupiectwa, którego przedstawiciele przekształcali się stopniowo w skupywaczy lub nakładców. Skupywaczem takim lub nakładcą był prawdopodobnie również szlachcic Michałowski²².

Oprócz imigrantów, którzy przybyli samorzutnie do obwodu białostockiego, mamy do czynienia z imigracją majstrów nie prowadzących już dawno samodzielnej produkcji, a pracujących jako kwalifikowani robotnicy w manufakturach. Ich przeniesienie związane było z przeniesieniem się przedsiębiorstw produkcyjnych. W ten sposób przybywają ze Zgierza do Supraśla majstrowie z przenoszonych tu manufaktur Zacherta i Buchholtza, do Choroszcy pracownicy zakładu Moesa, do Dobrzyniewa robotnicy manufaktury Görtza.

W ten sposób drogą kilkakrotnych imigracji rzemieślników powstaje miejscowy rezerwuuar kwalifikowanej siły roboczej. Zaczyna się także proces kształtowania się podstawowej masy robotniczej posiadającej niewielkie kwalifikacje lub nie posiadającej ich wcale. W związanej ustrojem pańszczyźnianym wsi proces ten postępuje bardzo powoli i je-

²⁰ A. Manteuffel. op. cit., s. 17.

²¹ П. Бобровский, op cit., t. II, s. 297.

²² П. Бобровский w «Гродненской губернии», w drugim tomie na stronie 293 wymienia Michałowskiego jako właściciela manufaktury. Niżej zaś, na tej samej stronie pisze: fabryka nie przedstawia jednej całości, a raczej 29 maleńkich zakładów. Każdy z nich posiadał 1—9 warsztatów i zatrudniał 3—27 robotników kierowanych przez majstra. Liczba cytowanych tutaj „fabryk” zgadza się z liczbą osiedlonych w Michałowie rodzin tkackich. W związku z tym powstało przytoczone powyżej przypuszczenie, że Michałowski był tylko skupywaczem lub nakładcą, nie zaś właścicielem znajdujących się w Michałowie zakładów. W konsekwencji przyjęto w dalszej pracy, że w Michałowie istniała nie jedna, wielka manufaktura, a 29 drobnych, na pół rzemieślniczych zakładów produkcyjnych.

dynie tam, gdzie powstały manufaktury feudalne. W miastach natomiast proletaryzacja jest bardzo silna, coraz wyraźniej bowiem postępuje rozwarstwienie żydowskiej ludności miast, wśród której wyróżniają się dwie grupy. Jedna to kapitaliści handlowi, przyszli fabrykanci, druga to masa biedoty, która w niedalekiej przyszłości dostarczy grupie pierwszej taniej siły roboczej do zajęć nie wymagających specjalnych kwalifikacji.

ROZWÓJ PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO I JEGO ROZMIESZCZENIE W WOJEWÓDZTWIE BIAŁOSTOCKIM PO WPROWADZENIU NOWYCH OPŁAT CELNYCH

Wprowadzenie nowych opłat na granicy celnej między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim stworzyło trwałe warunki dla rozwoju manufaktury włókienniczej w obwodzie białostockim, który dzięki napływowi kapitałów z Królestwa Polskiego uprzemysławia się dość szybko.

W 1832 roku zakłada Krasieński manufakturę w Knyszynie, w Supraślu powstają kolejno manufaktury: W. Zacherta w 1834 roku, Reicha w 1835 roku, Buchholtza w 1837 roku i Aunerta w 1838 roku. Dwa lata później August Moes zakłada manufakturę w Choroszczy. W tym samym mniej więcej czasie powstają w Białymstoku zakłady Dantina, Betchera oraz Moltza i Frohna²³. Poza tym zakłady sukiennicze powstają także w Gródku, Michałowie, Zabłudowie, Dojlidach, Dobrzyniewie, Wasilkowie, Krynkach, Ciechanowcu i Siemiatyczach.

Około 1860 roku działały już we wschodniej części obecnego województwa białostockiego 73 zakłady produkcyjne zatrudniające 3618 robotników i produkujące rocznie wyroby ogólnej wartości 2845 tys. rubli srebrnych (zob. spis 2 i tabl. 1), podczas gdy część zachodnia posiadała nadal tylko pojedyncze manufaktury w Jedwabnem i Stawiskach. Wielkość i struktura poszczególnych ośrodków przemysłu włókienniczego w obwodzie białostockim były różne (tabl. 1). Najlepiej rozwiniętym ośrodkiem był Supraśl. Przemysł jego reprezentowany był przez zakłady różnej wielkości. Oczywiście jest, że zarówno większość zatrudnionych jak i większość produkcji skupiały zakłady duże, zatrudniające więcej niż 100 robotników (zob. ryc. 2 i 3). One bowiem zatrudniały ponad 86% robotników oraz wytwarzały 89% produkcji Supraśla. Udział w produkcji i zatrudnieniu pozostałych grup zakładów był bardzo mały. Ośrodkiem produkcji dorównującym Supraślowi była Choroszcz. Wiel-

²³ Daty powstania poszczególnych zakładów przemysłowych cytowane są wg «Гродненской губернии» П. Бобровского oraz „Rysu przemysłu tkackiego w Królestwie Polskim” H. Nagla.

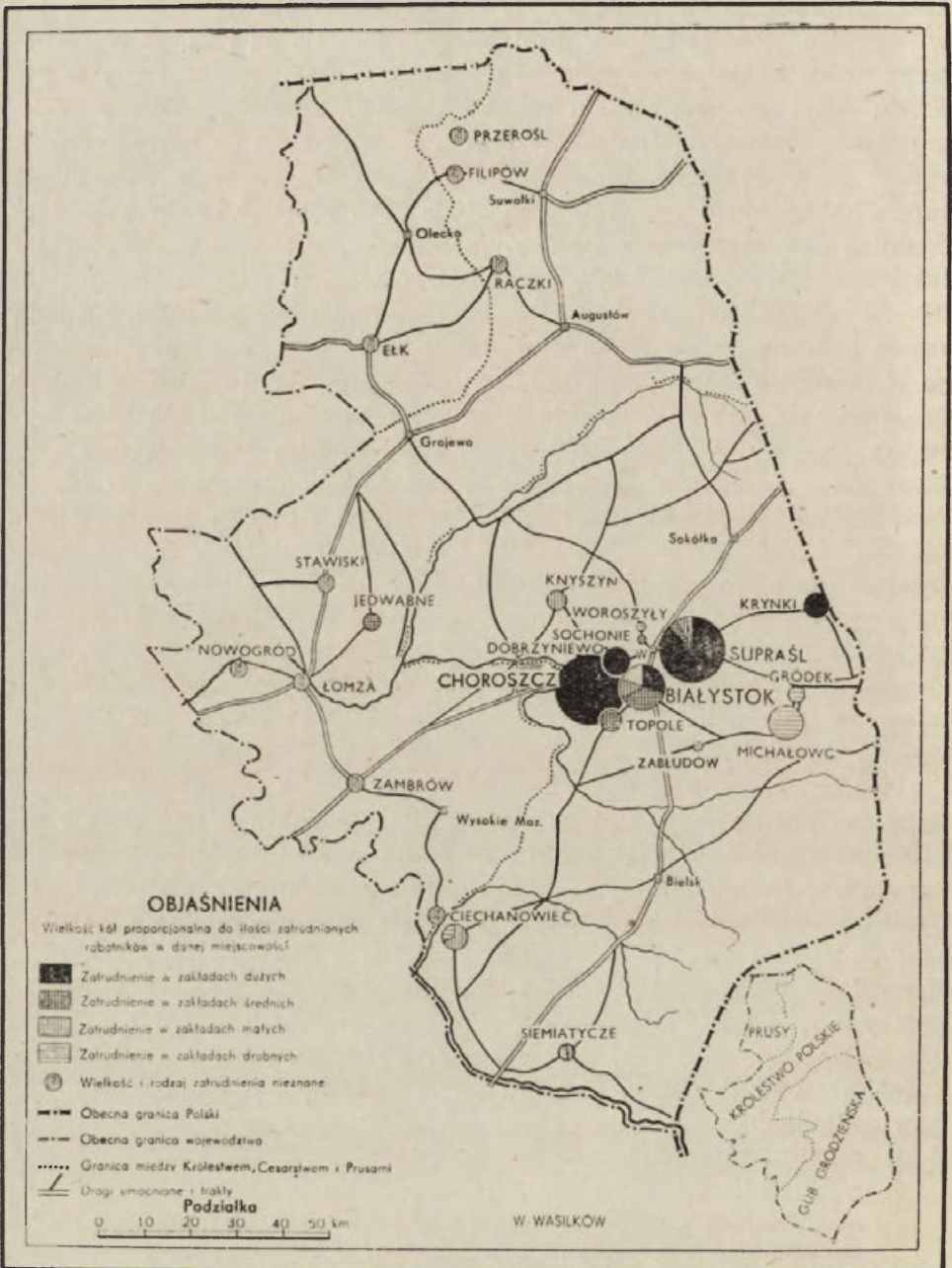
kość zatrudnienia i produkcji była w Choroszczy prawie taka sama, jak w Supraślu. Różnica między nimi polegała jedynie na tym, że w Choroszczy liczby te dotyczyły jednego wielkiego zakładu, podczas gdy w Supraślu dotyczyły one sześciu przedsiębiorstw. Uprzemysłowienie Białegostoku pozostawało daleko w tyle za Supraślem i Choroszczą (zob. ryc. 2 i 3). Przemysł Białegostoku posiadał też zupełnie inną strukturę. Zakłady duże zatrudniały zaledwie 28% robotników. W zakładach średnich natomiast pracowało 41% robotników, to znaczy większość. One też wytwarzały około 45% wyrobów. Zakłady małe, zatrudniające 20—50 robotników i drobne zatrudniające mniej niż 20 ludzi, skupiały razem około 30% robotników. Pozostałe ośrodki przemysłu włókienniczego w obwodzie białostockim były na ogół skupieniami zakładów małych lub drobnych. Takimi skupieniami na pół rzemieślniczych zakładów wytwórczych były: Gródek, Michałowo, Ciechanowiec i Siemiatycze oraz Knyszyn. W guberni augustowskiej znajdowały się prawie wyłącznie rzemieślnicze warsztaty produkcyjne, w których pracował na ogół sam majster z rodziną, w nielicznych jedynie przypadkach zatrudniający jednego lub kilku robotników. Skupieniami ich były albo dawne ośrodki rzemiosła tkackiego albo takie miejscowości, w których poprzednio istniały jakieś manufaktury. Zakłady w Suwałkach, Nowogrodzie, Łomży, Zambrowie i Osadzie Ciechanowiec wytwarzały wyroby wełniane, natomiast w Przeroślu, Filipowie, Raczkach i Stawiskach produkowano wyroby lniane²⁴.

Wspólną cechą wszystkich ówczesnych zakładów produkcyjnych było wyłączone prawie stosowanie pracy ręcznej. Jednakże nie wszystkie zakłady były jednakowe. Z punktu widzenia wyposażenia technicznego i rodzaju zatrudnionej siły roboczej, jak i z punktu widzenia organizacji produkcji, poszczególne zakłady różniły się znacznie między sobą. Typ zakładu zależał zasadniczo od jego właściciela. Inny był typ zakładów stanowiących własność posiadaczy majątków ziemskich, inny zakładów będących własnością miejscowych mieszczan, jeszcze inny był typ zakładów należących do przedsiębiorstw przybyłych do guberni grodzieńskiej z Królestwa Polskiego. W związku z tym możemy wydzielić następujące typy zakładów:

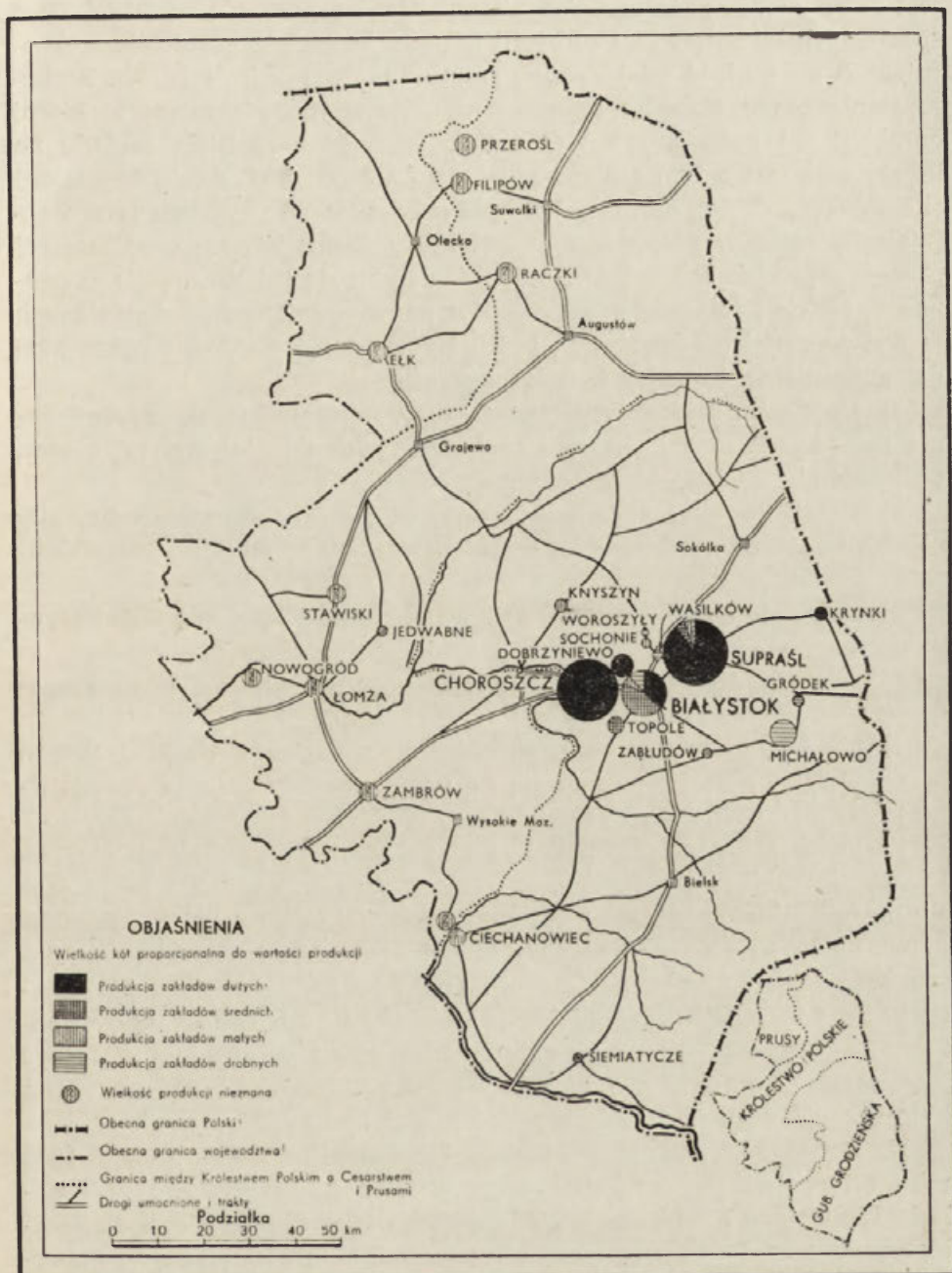
- 1) manufaktura feudalna,
- 2) manufaktura kapitalistyczna,
 - a) stosująca wyłącznie ręczną technikę wytwarzania,
 - b) manufaktura częściowo zmechanizowana.

Manufaktury pierwszego typu były wyłącznie własnością posiadaczy majątków ziemskich. Podstawową bowiem cechą manufaktury feudalnej

²⁴ I. Egloff. „Karta Pocztaowa i Przemysłowa Królestwa Polskiego“, 1851.

Ryc. 2. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1857 roku
 (W = Wasilków, objaśnienie skrótu mapy)

Ryc. 3. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1857 roku

jest zatrudnienie pańszczyźnianych chłopów do prac nie wymagających specjalnych kwalifikacji. Pracowali oni pod kierunkiem majstrów rekrutujących się spośród miejscowych rzemieślników lub imigrantów. Wykorzystanie pracy chłopów pańszczyźnianych w manufakturze, w której odrabiali oni pańszczyznę, zmniejszało wydatki właściciela zakładu na koszty osobowe, a tym samym zwiększało jego dochód, dzięki bezpłatnej sile roboczej chłopów możliwa też była produkcja na prymitywnych warsztatach, które w przypadku manufaktury kapitalistycznej, opłacającej pracę wszystkich robotników, nie nadawałyby się już do użytku. Stosunek właścicieli folwarków do chłopów pańszczyźnianych, zatrudnianych w wytwórczości przemysłowej, był ujęty w przepisy wydane przez władze gubernialne. Przepisy te były następujące ²⁵:

1) ziemianin, zakładający manufakturę, miał obowiązek przygotowania chłopów do nowej pracy i zachęcenia ich do niej małymi ulgami i wygodami,

2) ziemianin miał obowiązek pilnowania pozostałych chłopów, aby nie niszczyli gospodarstw rolnych chłopom zatrudnionym w manufakturze,

3) chłop nie mógł pracować w manufakturze więcej niż 3 dni tygodniowo,

4) rozkład zajęć musiał być tego rodzaju, aby na własnym gospodarstwie była zawsze połowa członków rodziny,

5) nie wolno było zmuszać chłopów do pracy w niedziele i święta,

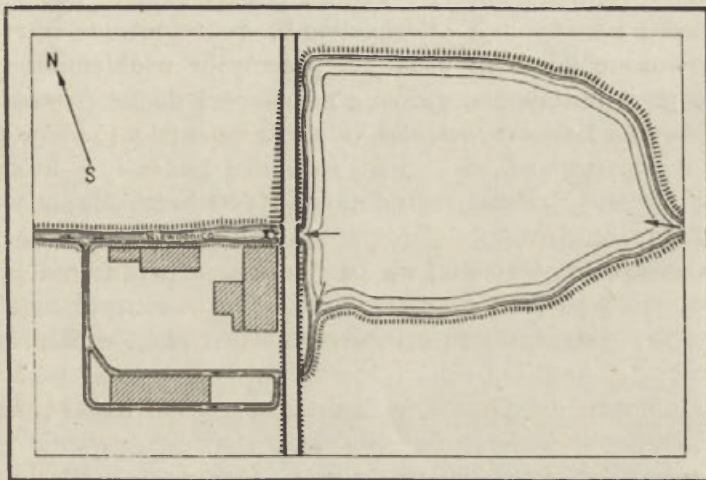
6) w razie niezastosowania się do tych przepisów władze gubernialne miały być o tym powiadomione.

Zastosowanie pańszczyźnianej siły roboczej wpływało również na lokalizację zakładu produkcyjnego. Mogąc zaprząć zwierzęta znajdujące się na folwarku do kieratów poruszających niektóre urządzenia produkcyjne, na lokalizację manufaktury feudalnej nie musiano koniecznie poszukiwać takich miejsc, gdzie można było korzystać z siły wód bieżących. Stąd manufaktury feudalne znajdowały się niejednokrotnie w obrębie folwarków położonych z dala od rzek, czego przykładem może być lokalizacja manufaktury w Markowszczyźnie. Ponieważ jednak tańszą była energia wodna, chętnie również z niej korzystano.

Na terenie obecnego województwa białostockiego działały około 1860 roku cztery tego typu manufaktury: Witolda Łyszczyńskiego w Topolach, Lipharta w Krynkach, Wilhelma Zacherta w Supraślu oraz E. Rembielińskiego w Jedwabnem. Najstarszą manufakturą feudalną w guber-

²⁵ Treść przepisów zaczerpnięta jest z pracy A. Manteuffel (Historia białostockiego przemysłu wełnianego w XIX wieku, s. 67), natomiast ich układ punktowy sporządzony został przez autora dla nadania im przejrzystości.

ni grodzieńskiej była manufaktura Łyszczyńskiego. Założona ona została w 1824 roku i początkowo znajdowała się na terenie folwarku Markowszczyzna. W 1850 roku, kiedy Łyszczyński przekonał się, że siła motoryczna wody jest bardziej ekonomiczna niż zwierzęca, manufaktura została przeniesiona do Topol. Wieś ta, położona o 3 km na północ od Markowszczyzny, miała tę wyższość, że znajdowała się nad rzeką Niewodnicą. Dolina tej niewielkiej rzeczki przecięta została groblą. Na jej zapleczu, w poszerzonej poprzednio dolinie, powstał zbiornik zapewniający

Ryc. 4. Szkic sytuacyjny manufaktury w Topolach

dostateczną ilość wody o każdej porze roku. Woda ta wykorzystywana była w dwojaki sposób. Przy przepuszczeniu przez groblę znajdowało się koło napędowe, przy nim zaś główny piętrowy, murowany budynek manufaktury, w którym prawdopodobnie mieściły się przędzalnia i tkalnia. Na południowym krańcu terenów manufaktury znajdował się drugi przepust, który stanowił tunel pod groblą dostarczający dalej rowami wodę do budynku wykończalni (ryc. 4). W tej to manufakturze około 1860 roku było 49 warsztatów i pracowało 76 robotników i 30 majstrów. Wyroby, których wartość roczna wynosiła 70 tys. rubli, sprzedawano na miejscu oraz wywożono do Petersburga.

Właścicielem manufaktury w Krynkach był szlachcic niemiecki osiadły w Białostocczyźnie w czasie zaboru pruskiego. Brak dokładniejszych danych, dotyczących tego zakładu, uniemożliwia dokonanie szczegółowszej analizy jego położenia i stosowanej przezeń techniki. Biorąc jednak pod uwagę wartość rocznej produkcji manufaktury wynoszącą 20 tys. rubli oraz ilość pracujących w niej ludzi, czyli 106 osób, przypuszczać należy, że stała ona na bardzo niskim poziomie technicznym

i organizacyjnym i utrzymywała się jedynie dzięki bezpłatnej sile robotniczej pańszczyźnianych chłopów.

Historia manufaktury W. Zacherta w Supraślu jest nieco inna. Właściciel jej nie należał do miejscowej szlachty, w posiadaniu której znajdowały się poprzednio opisane zakłady. Do Supraśla przybył on z Królestwa Polskiego, ze Zgierza, gdzie posiadał już poprzednio fabrykę. Do Królestwa Polskiego zaś przybył na początku 1825 roku z Międzyrzecza jako kupiec. Działalność przemysłową rozpoczął w Zgierzu jako nakładca. Zdobywszy tą drogą kapitały buduje własny zakład, uzyskuje dzierżawę folwarku i otrzymuje szlachectwo²⁶. Po wprowadzeniu wysokich opłat na wwożone do Rosji produkty przemysłu włókienniczego przedsiębiorstwo jego, nastawione głównie na eksport do Rosji, zaczyna podupadać. Wówczas Zachert wchodzi w porozumienie z rządem rosyjskim i otrzymuje bezterminową dzierżawę folwarku Supraśl, w którym zobowiązuje się otworzyć zakład zatrudniający 1000 ludzi. Mając w ten sposób zapewnione możliwości dalszej produkcji, przekształca Zachert manufakturę zgierską z wełnianej na bawełnianą, a urządzenia produkcyjne manufaktury wełnianej przewozi wraz z surowcem do Supraśla. Pozostałe maszyny, konieczne do uruchomienia produkcji w Supraślu, sprowadza Zachert z Anglii, Belgii i Niemiec. Przyciąga on także za sobą część zatrudnionych dotychczas w Zgierzu majstrów. Koszt przeniesienia zakładu Zacherta ze Zgierza do Supraśla i zorganizowania produkcji w Supraślu wyniósł około 300 tys. rubli²⁷. Manufaktura Zacherta miała w tym czasie najnowocześniejszy park maszynowy i wytwarzała najlepsze gatunkowo wyroby wywożone następnie do Petersburga, Moskwy i na Daleki Wschód. Produkcja ta opierała się prawie wyłącznie na surowcu importowanym z Królestwa Polskiego. W 1852 roku na przykład sprowadził Zachert z Królestwa 88 tys. kg wełny merynosowej²⁸. Z miejscowej wełny korzystał rzadko uzupełniając nią jedynie doraźne braki surowca. Umowy co do ilości zatrudnionych nie dotrzymał całkowicie, gdyż około 1860 roku, w czasie szczytowego rozwoju zakładu, zatrudniał jedynie 700 ludzi. Czterystu z nich było imigrantami, 300 natomiast stanowili chłopci z supraślskiego folwarku odrabiający w manufakturze pańszczyznę. Zachert usiłował wykształcić spośród nich wykwalifikowanych tkaczy, których chciał następnie zatrudnić za połowę płacy otrzymywanej przez imigranta. Projekt ten spotkał się ze sprzeciwem majstrów, którzy nie chcieli kształcić chłopów i tym samym podkopywać

²⁶ R. Gawiński. Studia nad dziejami manufaktury W. F. Zacherta w Zgierzu, s. 111—112.

²⁷ П. Бобровский, *op. cit.*, t. II, s. 291.

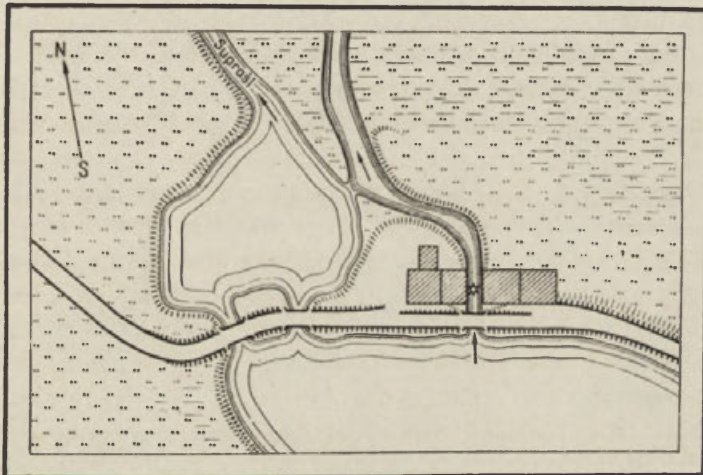
²⁸ A. Manteuffel. *op. cit.*, s. 60.

swojego przyszłego bytu. W 1849 roku wybuchł na tym podłożu bunt, stłumiony jednak wkrótce przez władze carskie ²⁹.

ROZWÓJ MANUFAKTURY ZACHERTA ³⁰

Wyszczególnienie	L a t a	
	1846	1860
Warsztaty	120	200
Inne maszyny	4	52
Robotnicy	700	700
Wartość produkcji w rb.	300 000	503 350

Manufaktura zachertowska dzieliła się na dwa zakłady. Jeden z nich, po którym dzisiaj nie zostało śladu, mieścił się nad samą rzeką przy klasztorze. Była to wykończalnia. Drugi zakład znajdował się nieco w górze rzeki nad zaporą wodną (ryc. 5). Znajdowały się tutaj dwa mu-

Ryc. 5. Szkic sytuacyjny manufaktury Zacherta w Supraślu

rowane budynki mieszczące farbiarnię i przędzalnię. Przy budynkach tych były zainstalowane wodne koła napędowe o sile 90 KM oraz mała maszyna parowa o sile 8 KM. Tkalnia mieściła się w głównym korpusie zabudowań klasztornych i posiadała jedynie ręczne warsztaty. Około 1860 roku było ich 197. Oprócz nich manufaktura posiadała następujące urządzenia techniczne ³¹:

- 2 kotły do prania wełny
- 10 kotłów do farbowania wełny

²⁹ A. Manteuffel. op. cit., s. 68.

³⁰ П. Бобровский, op. cit., t. II, s. 290.

³¹ Op. cit., t. II, s. 290—291.

- 4 maszyny do płukania wełny
- 1 suszarka
- 10 maszyn przędzalniczych
- 6 foluszy
- 16 gręplarek
- 16 maszyn do postrzygania wełny
- 10 innych maszyn

Piąta wymieniona manufaktura feudalna znajdowała się w Jedwabnem w guberni augustowskiej, a więc na terenie Królestwa Polskiego. Był to zakład produkcyjny średniej wielkości. W 1863 roku 57 pracujących w niej ludzi wyprodukowało 10 380 łokci, czyli około 6 000 m, grubego sukna wartości 110 000 złotych polskich czyli 17 741 rubli. Manufaktura w Jedwabnem posiadała wówczas 715 wrzecion oraz 13 ręcznych i 11 mechanicznych warsztatów tkackich³², poruszanych przypuszczalnie przez konie zaprzężone do kieratu.

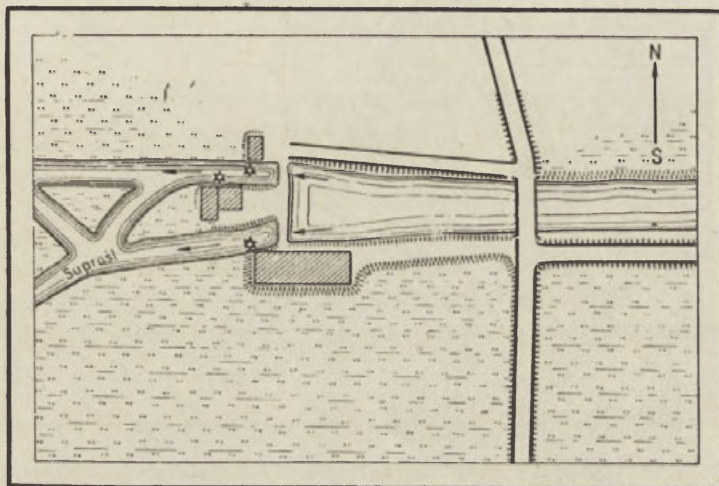
Manufaktury kapitalistyczne, szczególnie zaś pierwsza grupa, niewiele różniły się od feudalnych. Zasadniczą różnicę stanowił fakt, że nie zatrudniały one pańszczyźnianych chłopów, a jedynie wolnonajemnych robotników. Poza tym stosowały na ogół tę samą ręczną technikę produkcji oraz, tak jak manufaktura feudalna, wykorzystywały możliwie najpełniej wodną siłę napędową. Manufaktura kapitalistyczna była nieporównanie liczniej reprezentowana od manufaktury feudalnej. Około 1860 roku na terenie obecnego województwa białostockiego było 69 manufaktur kapitalistycznych, z czego 64 to były zakłady należące do grupy przedsiębiorstw stosujących prawie wyłącznie ręczną technikę wytwarzania, a 5 należało do grupy przedsiębiorstw częściowo zmechanizowanych.

Do pierwszej grupy manufaktur kapitalistycznych należały wszystkie, z wyjątkiem jednego, przedsiębiorstwa Białegostoku, 3 zakłady w Supraślu oraz wszystkie zakłady Ciechanowca, Gródka, Knyszyna, Michałowa, Siemiatycz i Zabłudowa. Zakładami tego samego rodzaju były manufaktury w Dobrzyniewie, Dojlidach, Sochoniach, Wasilkowie i Woroszyłach. Różnice w wielkości poszczególnych manufaktur były znaczne (zob. spis 2). Obok niewielu dużych zakładów, takich jak manufaktury Małki Błochowej i Galperna w Białymstoku oraz Görtza w Dobrzyniewie, istniała pokaźna ilość drobnych zakładów produkcyjnych niewiele odbiegających w typie od warsztatów rzemieślniczych, które skupiały się głównie w ośrodkach osadnictwa tkackiego, jakimi były na przykład Knyszyn, Ciechanowiec i Michałowo. Te drobne na ogół manufaktury stosowały wyłącznie ręczną technikę wytwarzania, gdyż skupienie ich w miastach uniemożliwiało korzystanie z wodnej siły

³² Jana Jezierskiego Kalendarz Ilustrowany na rok 1865.

napędowej. W związku z tym nie posiadały one wykończalni i wyroby swoje musiały oddawać do wykończania w innych zakładach.

Odmienne nieco wyglądała lokalizacja dużych manufaktur kapitalistycznych omawianej grupy. Zakłady te lokalizowały się zazwyczaj nad rzekami, które dostarczały im napędu oraz wody potrzebnej w procesie technologicznym. Najbardziej typowe położenie miała manufaktura dobrzyniewska (ryc. 6). Znajdowała się ona na północnym brzegu doliny

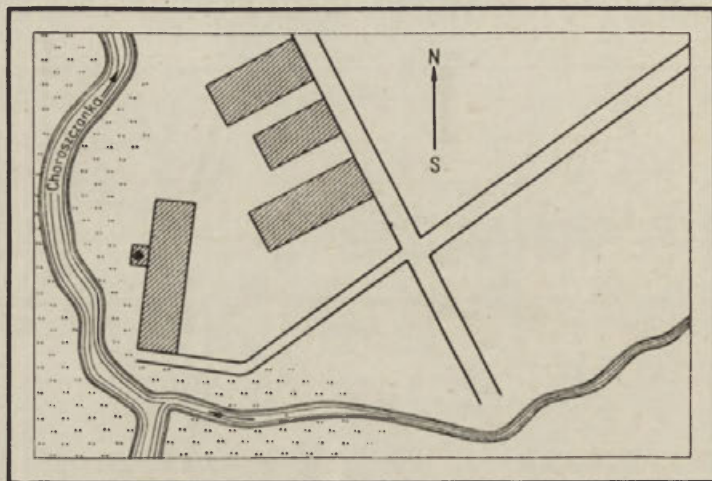

Ryc. 6. Szkic sytuacyjny manufaktury w Dobrzynie

Supraśli dość szerokiej w tym miejscu i posiadającej niewielki spadek. Ażeby uzyskać spiętrzenie odprowadzono specjalne koryto, którym woda Supraśli, utrzymywana na jednakowym prawie poziomie, dopływała do zapory. Koryto pomocnicze miało około 3 km długości i rozpoczynało się w Lencach. Zapora w Dobrzynie miała około 30 m długości i niewiele ponad 3 m wysokości. Za zaporą woda rozdzielała się na dwa koryta. Ponieważ budynki nie znajdowały się tuż obok zapory, woda na koła napędowe doprowadzona była drewnianymi korytami. Kół tych dobrzyniewska manufaktura miała dwa lub trzy.

Trzecim rodzajem zakładów przemysłowych, z jakim spotykamy się w tym czasie na terenie obecnego województwa białostockiego, są zakłady wchodzące do drugiej grupy manufaktury kapitalistycznej. Przedsiębiorstwa te nie są już właściwie manufakturami, ale nie posiadają jeszcze całkowicie zmechanizowanego procesu produkcji. Wewnątrz tej grupy zakładów możemy przeprowadzić jeszcze podział na różne podgrupy. Opierając go na mocy silników zainstalowanych w poszczegól-

nych zakładach, znając opisy tych zakładów³³, można wyróżnić trzy takie podgrupy: zakłady o przewadze produkcji zmechanizowanej, zakłady w których mechanizacja produkcji waha się około 50% oraz zakłady o przewadze produkcji ręcznej, posiadające jednak produkcję częściowo zmechanizowaną. Zakładem pierwszego rodzaju jest przedsiębiorstwo A. Moesa w Choroszczy, drugiego — zakład Buchholtza

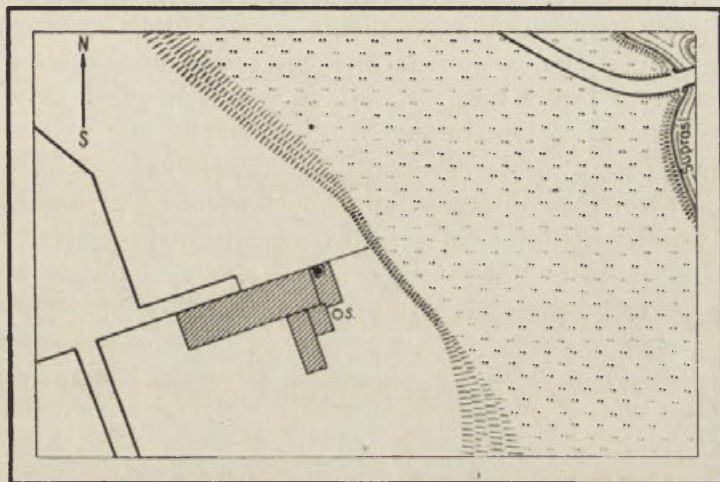
Ryc. 7. Szkic sytuacyjny zakładu Moesa w Choroszczy

w Supraślu oraz Betchera w Białymstoku, do zakładów trzeciego rodzaju należą zakłady Alta i Aunerta w Supraślu.

Zakład Moesa w Choroszczy został założony w 1840 roku na terenie dawnego folwarku Branickich, których pałacyk zajęty został na mieszkanie właściciela. Budynki, przeznaczone do produkcji, zbudowane zostały nad brzegiem rzeki Choroszczanki, w ten sposób, ażeby można było korzystać z wody zarówno do napędu maszyn, jak i do produkcji. Zakład rozrastał się niezwykle szybko i już przed 1850 rokiem posiadał maszynę parową. W 1850 roku zakład spalił się. Wówczas to na miejscu spalonych powstają nowe budynki przemysłowe, a w nich najnowocześniejsze w owym czasie maszyny, sprowadzone do Choroszczy z Belgii, Francji i Niemiec. Pod koniec lat pięćdziesiątych XIX-go wieku zakład mieścił się w pięciu murowanych budynkach (ryc. 7). W głównym dwupiętrowym budynku składającym się z 50 pomieszczeń znajdowało się 125 maszyn poruszanych przy pomocy maszyny parowej o sile 80 KM oraz 15 maszyn poruszanych siłą wody. Na dole budynku znajdowały się greplarki, folusze i farbiarnia, na pierwszym piętrze przędzalnia, na

³³ П. Бобровский, *op. cit.*, t. II, opisy zakładów przemysłowych.

drugim warsztaty tkackie. Warsztaty tkackie mieściły się jeszcze w dwóch innych budynkach. Wszystkich warsztatów tkackich posiadał Moes w tym czasie 300. Najmniej zmechanizowana była praca w tkalni. Większość stanowiły jeszcze warsztaty ręczne. Mechanicznych warsztatów tkackich było wówczas zaledwie 20. Niemniej jednak przędzalnia była zmechanizowana w dużym stopniu, a wszelkie urządzenia służące

Ryc. 8. Szkic sytuacyjny zakładu Buchholtza w Supraślu

do obróbki i farbowania wełny oraz wykończania produktu były zmechanizowane całkowicie. Zakład zatrudniał wówczas 1110 robotników, w tym 710 mężczyzn i 400 kobiet. Pracą robotników kierowało 9 majstrów i 15 podmajstrzych. Robotnicy opłacani byli akordowo i zarabiali tygodniowo 2,3—4,5 rubla. Produktem zakładu w Choroszczy były wysokogatunkowe sukna i korty, których wyrób opierał się na surowcu sprowadzanym w tym okresie z Królestwa Polskiego i Rosji. W związku z dużymi rozmiarami produkcji zapotrzebowanie przedsiębiorstwa choroskiego na wełnę było znaczne. Na przykład w 1852 roku Moes sprowadził z Królestwa Polskiego i Rosji 144 tys. kg wełny merynosowej³⁴. Wyroby swoje wywoził natomiast Moes do Petersburga i Moskwy.

Na znacznie mniejszą skalę zakrojony był zakład Buchholtza w Supraślu zaliczony do drugiej podgrupy. Tym niemniej, podobnie jak w Choroszczy, dużą rolę w produkcji odgrywała w nim para. Posiadane przez Buchholtza 4 maszyny przędzalnice, 2 folusze i 20 maszyn do wykończania poruszane były przez maszynę parową o sile 20 KM. Jedyne tkalnia, posiadająca 75 warsztatów tkackich, opierała się na pracy ręcz-

³⁴ A. Manteuffel. op. cit., s. 60.

nej. Zakład Buchholtza znajdował się na wysokim brzegu doliny Supraśli, w pobliżu miasta, z dala natomiast od rzeki (ryc. 8), nie mógł więc korzystać z siły wodnej. Posiadał jedynie do wyłącznej dyspozycji staw u podnóża skarpy połączony rowem z Supraślą, z którego czerpano wodę niezbędną do produkcji, odprowadzaną rowem do rzeki po zużyciu.

Mechanizacja w zakładach trzeciej podgrupy była znacznie słabsza. Niemniej wspólną cechą wszystkich zakładów przemysłowych, należących do grupy manufaktur o zmechanizowanej częściowo produkcji, jest mechanizacja urządzeń wykończalniczych, często przędzalni i farbiarni przy całkowitym braku mechanizacji w tkactwie, gdzie używano jeszcze wyłącznie warsztatów ręcznych lub nożnych.

Lata 1830—1860 będące okresem powstawania kapitalistycznej manufaktury, okresem spontanicznego uprzemysławiania się wschodniej części obecnego województwa białostockiego w oparciu o sprzyjające rozwojowi przemysłu stosunki polityczno-gospodarcze między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, nie były bynajmniej, jakby się mogło wydawać, złotym okresem w rozwoju tego przemysłu. Powstający przemysł, zarówno manufakturowy jak i stosujący mechaniczną siłę napędową, musiał zwalczyć niechęć ludności, która bała się nowej i nie znanej sobie formy produkcji, musiał stoczyć walkę z rzemiosłem, które broniło swego monopolu produkcyjnego, musiał przekształcić rzemieślników w siłę roboczą zatrudnioną w przemyśle. Oczywiście, że w tej nierównej walce między kapitałem a feudalnym rzemiosłem musiał ostatecznie zwyciężyć kapitał, który przynosił ze sobą nowe i postępowe wówczas formy produkcji. Jednak zanim to nastąpiło wiele małych zakładów produkcyjnych, będących własnością miejscowego kapitału, ulega bankructwu i likwidacji.

Od chwili pojawienia się kapitalistycznej manufaktury rozwija się proces koncentracji i aglomeracji. Koncentracja obejmuje wszystkie środki. Szczególnie jednak mocno zaznacza się ona w ośrodkach drobnych i małych manufaktur, spośród których wybija się kilka na czoło i zaczyna skupiać w swych rękach większość produkcji danego ośrodka. W Knyszynie na przykład wysuwa się na czoło Arendt, w Michałowie Brauer, Moritz i Knauer, a w Ciechanowcu Freimark. Wraz z rozwojem koncentracji rozwija się aglomeracja. Zaznacza się ona szczególnie wyraźnie w Supraślu, mniej zaś w Białymstoku i innych ośrodkach.

Konsekwencją procesu koncentracji jest powstanie zjawiska bezrobocia, zjawiska, bez którego kapitalistyczny przemysł obejść się nie może i które umożliwia mu swobodną politykę płac. Koło 1860 roku w samym tylko Białymstoku było już 500 bezrobotnych³⁵.

³⁵ A. Manteuffel. op. cit., s. 12.

Rozdział II

BIAŁOSTOCKI PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY W OKRESIE KAPITALIZMU POD ZABOREM ROSYJSKIM

POWSTANIE STYCZNIOWE I ZABURZENIA CHŁOPSKIE W BIAŁOSTOCZYŹNIE POWODEM CHWIŁOWEGO ZASTOJU W PRZEMYSŁE WŁÓKIENNICZYM

Okres międzypowstaniowy, stanowiący lata upadku przemysłu wełnianego w Królestwie Polskim, był dla wschodniej części województwa białostockiego okresem jego rozwoju. Wówczas ukształtowało się przemysłowe oblicze Białostoczczyzny jako poważnego okręgu przemysłu włókienniczego, głównie zaś wełnianego. Równoległe z procesem uprzemysłowienia postępował rozwój kapitalistycznego układu stosunków ekonomiczno-społecznych w mieście i na wsi. Szczególnie mocno zaznaczył się on w ośrodkach przemysłowych, słabiej natomiast w związanej ustrojem pańszczyźnianym wsi. Pańszczyzna bowiem utrzymując gospodarkę naturalną na wsi ograniczała wzrost produkcji towarowej chłopstwa, a tym samym hamowała rozwój rynku wewnętrznego. Równocześnie uzależniając osobiście chłopą od feudała uniemożliwiała mu prawie całkowicie opuszczenie wsi i przeniesienie się do pracy w przemyśle, a więc utrudniała wzrost zasobów wolnej siły roboczej.

Rozwój stosunków kapitalistycznych na wsi zapoczątkowało dopiero zniesienie poddaństwa i wybuch zaburzeń chłopskich zamykających okres powstawania kapitalistycznej manufaktury w łonie ustroju feudalnego wśród sprzyjających stosunków politycznych i gospodarczych istniejących między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, jednak w oparciu o liczebnie ograniczoną imigrującą siłę roboczą. Opieranie dalszego rozwoju przemysłu na imigrujących robotnikach było już niemożliwe, toteż wystąpienie chłopów i ustanowienie ich wolności osobistej było historyczną koniecznością. Zniesienie poddaństwa stworzyło bowiem jedną z podstawowych przesłanek dla dalszego rozwoju przemysłu, stworzyło wolnych osobiście najemników. Ilość ich wzrastała wraz z postępującym rozwarstwieniem wsi. Początkowo chłop usiłował utrzymać się na ziemi, jednak dalszy rozwój kapitalistycznych stosunków na wsi zmuszał stopniowo coraz większą ilość chłopów do porzu-

cania ziemi i przenoszenia się do miasta, gdzie zwiększali oni rezerwuar wolnej siły roboczej.

Przemiany społeczno-ekonomiczne wywarły największy wpływ na manufaktury feudalne i drobne zakłady mieszczańskie. Pierwsze na skutek zniesienia pańszczyźnianego systemu pracy zmuszone były oprzeć się na najemnej sile roboczej, co nie zawsze miało dodatni wpływ na dalszy rozwój zakładu produkcyjnego. Te manufaktury feudalne, które już poprzednio chociaż częściowo zatrudniały wolno najemnych robotników, jak manufaktura W. Zacherta w Supraślu i W. Łyszczyńskiego w Topolach, przekształciły się w kapitalistyczny zakład przemysłowy, natomiast te zakłady, które zatrudniały wyłącznie pańszczyźnianych robotników i stosowały nieekonomiczne metody pracy, jak manufaktura Lipharta w Krynkach i Rembielińskiego w Jedwabnem, chyłą się ku upadkowi.

Wpływ przemian na drobne manufaktury mieszczańskie był innego zupełnie typu. Przyczyną ich upadku było skurczenie się rynku wewnętrznego, na potrzeby którego produkowały. Główny odbiorca wyrobów przemysłowych — chłop, zrujnowany wyzyskiem pańszczyźnianym i walkami, przestaje nabywać produkty przemysłu włókienniczego, a wycofawszy się chwilowo z rynku, powoduje upadek wielu drobnych zakładów.

Ostatecznie jednak skutki zaburzeń chłopskich były krótkotrwałe i nie spowodowały poważniejszych następstw. Uruchomienie w 1862 roku linii kolejowej łączącej Białystok z Warszawą z jednej strony i Petersburgiem z drugiej umożliwiało białostockiemu przemysłowi włókienniczemu oparcie się w większej mierze niż to miało miejsce dotychczas na rynkach zagranicznych, przez co zmalało do minimum znaczenie rynku wewnętrznego i stworzone zostały nowe przesłanki dla dalszego jego rozwoju. Istnienie połączenia kolejowego z bazą surowcową, jaką było Królestwo Polskie, szczególnie zaś kantory warszawskie, oraz z rynkiem zbytu, jaki stanowiła Rosja, zmniejszyło koszty transportu, a tym samym zwiększyło zdolność konkurencyjną przemysłu białostockiego. Z drugiej strony ułatwienie dowozu węgla umożliwiło zastąpienie nim drogiego miejscowego drewna, używanego dotychczas do ogrzewania kotłów parowych, oraz zwiększenie ilości kotłów i maszyn parowych.

Inaczej nieco przebiegały zmiany w zachodniej części obecnego województwa białostockiego, nie objętej ruchami chłopskimi. W guberni augustowskiej zniesienie pańszczyzny nastąpiło w zupełnym spokoju i nie wywarło większego wpływu na rozwój gospodarczy tych terenów. Ich peryferyczne położenie w stosunku do centrum Królestwa Polskiego i słaba łączność komunikacyjna spowodowały, że gubernia augustowska podzielona w tym czasie na dwie części, gubernie suwalską i łomżyńską,

pozostała nadal terenem rolniczym o najsłabszym w całym Królestwie Polskim uprzemysłowieniu. W 1865 roku istniała tylko jedna manufaktura sukiennicza w Jedwabnem oraz trzy manufaktury włókiennicze w Suwałkach. Z drobnych zakładów rzemieślniczych działało jedynie kilka w Osadzie Ciechanowiec, gdzie pracowało 6 tkaczy sukna oraz w Nowogrodzie, gdzie pracowało 8 tkaczy. Jedynie w północnej części, w powiecie sejneńskim, było lepiej rozwinięte tkactwo płócien lnianych³⁶.

Tymczasem w guberni grodzieńskiej, w oparciu o uruchomioną linię kolejową, już w czasie zaburzeń chłopskich rozpoczyna się drugi etap rozwoju przemysłu włókienniczego. W rezultacie, pod koniec walk chłopskich potencjał produkcyjny przemysłu jest większy niż przed ich rozpoczęciem. Wzrosła zarówno ilość zakładów jak i wielkość produkcji i zatrudnienia (zob. spis 3).

ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1867 ROKU ORAZ JEGO ROZWÓJ PO USTANIU ZABURZEŃ CHŁOPSKICH

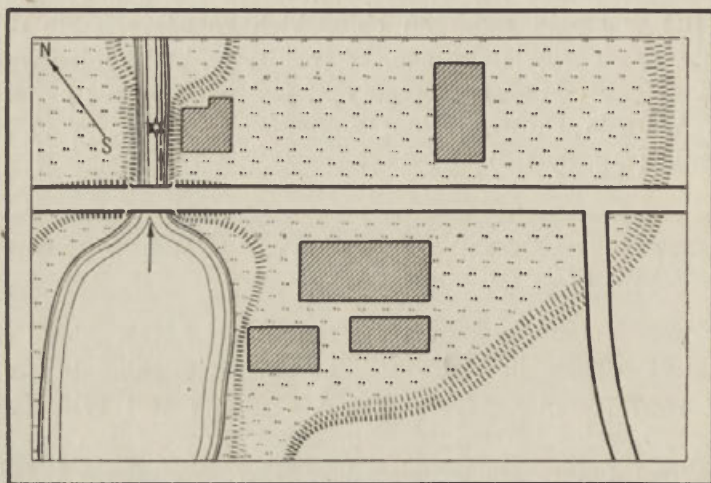
Jak już wspomniano, w latach sześćdziesiątych XIX wieku rozpoczyna się drugi etap rozwoju białostockiego okręgu włókienniczego. Podobnie jak w poprzednim okresie rozwojem objęta jest tylko wschodnia część obecnego województwa białostockiego. Rozwój ten nie odbywał się już kosztem przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim, lecz opierał się na miejscowej sile roboczej i posiadanych chłonnych rynkach zbytu, nie był on oparty na wykorzystaniu koniunktury politycznej, lecz na miejscowych dogodnych warunkach. Toteż ilość zakładów stale wzrasta. W 1867 roku w tej części guberni grodzieńskiej, która wchodzi w skład obecnego województwa białostockiego, mamy już 62 czynne zakłady przemysłu włókienniczego (zob. spis 3). Grupują się one w dwóch grupach manufaktur kapitalistycznych: manufakturze stosującej wyłącznie ręczną technikę wytwarzania, która w dalszych rozważaniach określana jest mianem „manufaktury“, oraz w manufakturze częściowo zmechanizowanej noszącej dalej nazwę zakładu typu przejściowego. Brak szczegółowych danych dla tego okresu uniemożliwia obliczenie stosunku jednej grupy do drugiej. Wiemy jedynie, że większość stanowiły zakłady pierwszej grupy, natomiast ilość zakładów grupy drugiej nie przekraczała 20% ogólnej ilości zakładów.

Pierwsza grupa manufaktur kapitalistycznych stosowała wyłącznie ręczną technikę produkcji lub też wykorzystywała spadek wód do napędu niektórych urządzeń produkcyjnych, przy czym urządzenia napę-

³⁶ Noworocznik Adresów i Ogłoszeń 1865 r., s. 2.

dowe były bardzo prymitywne, a ich zasadniczą część stanowiło prymitywne koło wodne. Do tej grupy należało 21 zakładów w Białymstoku oraz wszystkie zakłady w okręgu, z wyjątkiem czterech zakładów w Supraślu oraz zakładów Moesa w Choroszczy i Görtza w Dobrzyniewie. Większość z nich stanowiły zakłady produkujące wyłącznie na warsztatach ręcznych. Jedynie manufaktury w Topolach i Pieszczykach posiadały wodne koła napędowe.

Manufaktura Benjamina Amdurskiego znajdowała się 1 km na północ od wsi Pieszczyki, w miejscu przecięcia bezimiennego potoku z daw-

Ryc. 9. Szkic sytuacyjny zakładu B. Amdurskiego w Pieszczykach

nym szlakiem łączącym Białystok z Wołkowyskiem. W miejscu, gdzie droga przecinała dolinę potoku znajdowała się tama spiętrzająca wodę (ryc. 9). Poniżej grobli znajdował się budynek apretury, której urządzenia produkcyjne poruszane były przez wodę. Pozostałe cztery budynki, w których mieściła się przędzalnia i tkalnia, posiadały jedynie ręczne warsztaty produkcyjne. Zakład zatrudniał prawie wyłącznie miejscowych chłopów, którzy, nie mogąc wyżyć z uprawy słabych tujejszych gleb, sprzedawali za bezcen swą siłę roboczą. Oni też przewozili na własnych furmankach surowiec z Białegostoku do zakładu oraz produkowane w zakładzie sukno do kantoru w Białymstoku.

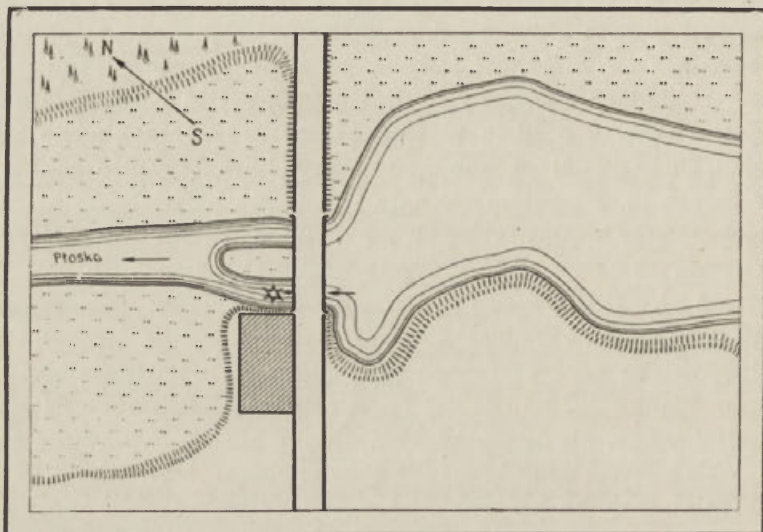
Jak wynika z powyższego opisu, lokalizacja manufaktury Amdurskiego miała ten sam charakter, co lokalizacja manufaktur zakładanych nad rzekami w poprzednim okresie. Posiadała ona wodną siłę napędową oraz drogę łączącą ją bezpośrednio z kantorem skupu w Białymstoku. Rozwój miał też charakter podobny. Te manufaktury bowiem, które znajdowały się nad rzekami, ulegają najszybciej mechanizacji i względnie szybko przechodzą do typu zakładów przejściowych między ma-

nufakturą a fabryką. Przykładem tego w omawianym okresie jest silna mechanizacja zakładu Görtza w Dobrzyniewie oraz zakładu Zacherta w Supraślu. Dwa te zakłady instalują u siebie maszyny parowe lub też modernizują posiadane urządzenia wodne, co ułatwia im stosowanie mechanizacji w większym stopniu. Przebudowa taka nastąpiła w zakładzie Zacherta, który zmuszony był zrezygnować z pańszczyźnianej siły roboczej, a nie chciał zwiększyć ilości zatrudnionych robotników wolnonajemnych.

Grupa zakładów stanowiących typ pośredni między manufakturą a fabryką jest w tym okresie znacznie liczniej reprezentowana niż w latach ubiegłych. Oczywiście jest jednak, że stopień mechanizacji produkcji w różnych zakładach zaliczonych do tej grupy jest różny. Najdalej posunięta jest ona w zakładzie w Choroszczy oraz w zakładzie Zacherta w Supraślu. Duży udział mechanicznej pracy charakteryzuje zakład Buchholtza w Supraślu. Pozostałe zakłady różnią się niewiele od manufaktur posiadających koło wodne. Różnią się one jednak zasadniczo typem lokalizacji. Podczas gdy rozmieszczenie manufaktur zależne jest jedynie od istnienia kwalifikowanej siły roboczej i połączenia drogowego z ośrodkiem zbytu, a lokalizacja manufaktury z kołem wodnym zależna jest od środowiska geograficznego ułatwiającego lub utrudniającego wykorzystanie spadku wód oraz od rozmieszczenia sieci rzecznej, zakłady typu przejściowego, stosujące w tym czasie prawie wyłącznie maszynę parową opalaną węglem, lokują się w pobliżu stacji kolejowych, to znaczy w miejscach, w których koszt dowozu paliwa jest możliwie najniższy i dostarczenie go do zakładu nie wymaga dodatkowego przewozu furmankami. Zakłady powstałe w poprzednim okresie pozostaną oczywiście na dawnym miejscu, co zmusi je jednak do stosowania ekonomiczniejszych form produkcji niż w zakładach zlokalizowanych w pobliżu stacji kolejowej. Niemniej nowe zakłady typu przejściowego powstają jedynie w miejscach odpowiadających stawianym im wymogom. W końcu lat sześćdziesiątych XIX wieku miejscem takim był Białystok. W nim więc zlokalizowały się zakłady omawianego typu. W 1869 roku czynnych już było w Białymstoku 6 takich zakładów, co stanowi około 20% znajdujących się w nim zakładów.

Ostatnie wystąpienia chłopskie miały miejsce w 1869 roku. Od tego czasu datuje się okres spokoju, a wraz z nim okres coraz większego rozwoju przemysłu. Rozwarstwienie wsi postąpiło już tak daleko, że można było liczyć na dostateczną ilość rąk roboczych. Twórcami powstających zakładów są już nie tylko przedsiębiorcy niemieccy. Zainteresowanie przemysłem ogarnęło także kupców żydowskich, którzy z bogaciwszy się na handlu porzucają go, a posiadane kapitały inwestują w organizowane przez siebie zakłady przemysłowe.

Największy rozwój przemysłu można zanotować w Białymstoku. Białystok bowiem, dzięki posiadaniu linii kolejowej, dystansuje w tym czasie wyraźnie wszystkie inne ośrodki produkcji. Wprowadzie ilościowo więcej zakładów powstało w Michałowie i Ciechanowcu, jednak znaczenie ich nie mogło się równać ze znaczeniem zakładów powstających w Białymstoku. Znacznemu również uprzemysłowieniu ulega Wasilków, który swój rozwój zawdzięcza także istnieniu kolei. Poza tym powstający w tym okresie przemysł włókienniczy obejmuje nie tylko miejscowości,

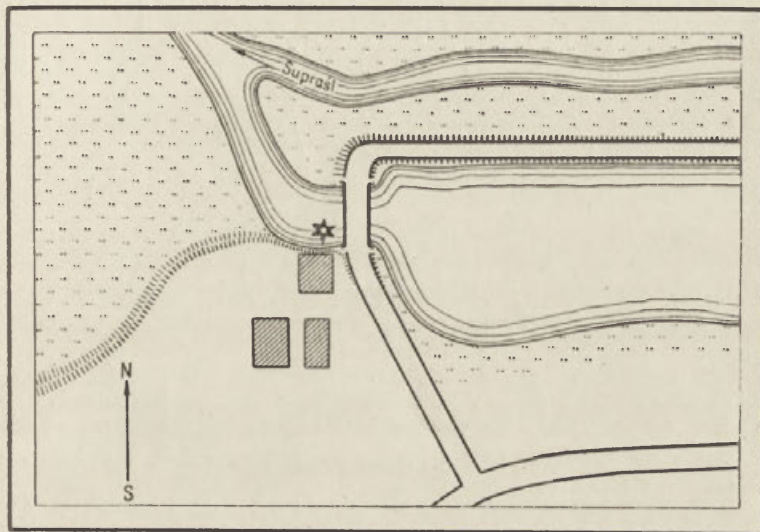
Ryc. 10. Szkic sytuacyjny zakładu w Rozalinie

w których istniał już poprzednio, lecz także szereg nowych, w których znajduje się tania, przeważnie chłopska, siła robocza. W okolicy Wasilkowa uprzemysłowieniu podlegają Jakimy, Sochonie i Woroszyły, wszystkie nad rzeką Czarną, Kamienny Bród w pobliżu Michałowa : Dzikie nad Supraślą, Królowy Most i Rozalin nad Płoską oraz Czechowizna, Jasionówka, Nietupa i Wygoda.

Najciekawsze położenie miały zakłady powstałe w dolinie rzeki Płoski w Królowym Moście i Rozalinie. Lokalizacja ich odpowiada typowemu położeniu manufaktur zakładanych nad rzekami (ryc. 10). W miejscu zwężenia doliny zbudowano groblę spiętrzającą wodę, jak na przykład w Rozalinie lub też wykorzystywano do tego celu groble, którymi przechodziły drogi, jak w Królowym Moście. Umożliwiało to spiętrzenie wody przy małym nakładzie kosztów. W Rozalinie uzyskany spadek wody wynosił 4 m. Sam zakład mieścił się w jednym piętrowym budynku znajdującym się poniżej grobli. Na parterze znajdowały się

poruszane wodą urządzenia wykończalni, na piętrze zaś ręczne warsztaty tkackie. Pracowali tutaj, podobnie jak w Pieszczykach, miejscowi chłopci.

Zakład w Dzikim położony był podobnie do zakładu w Dobrzyniewie (ryc. 11). Nie spiętrzano bezpośrednio rzeki, lecz, aby uzyskać pożądaną wielkość spadku, wodę do zakładu doprowadzano rowem. Przędzalnia w Czechowiznie wykorzystywała natomiast, istniejące już dawno w postaci sztucznego jeziora, spiętrzenie na Nereśli. O napęd wodny oparte były również zakłady w Jakimach, Sochoniach i Woroszyłach nad Czarną.

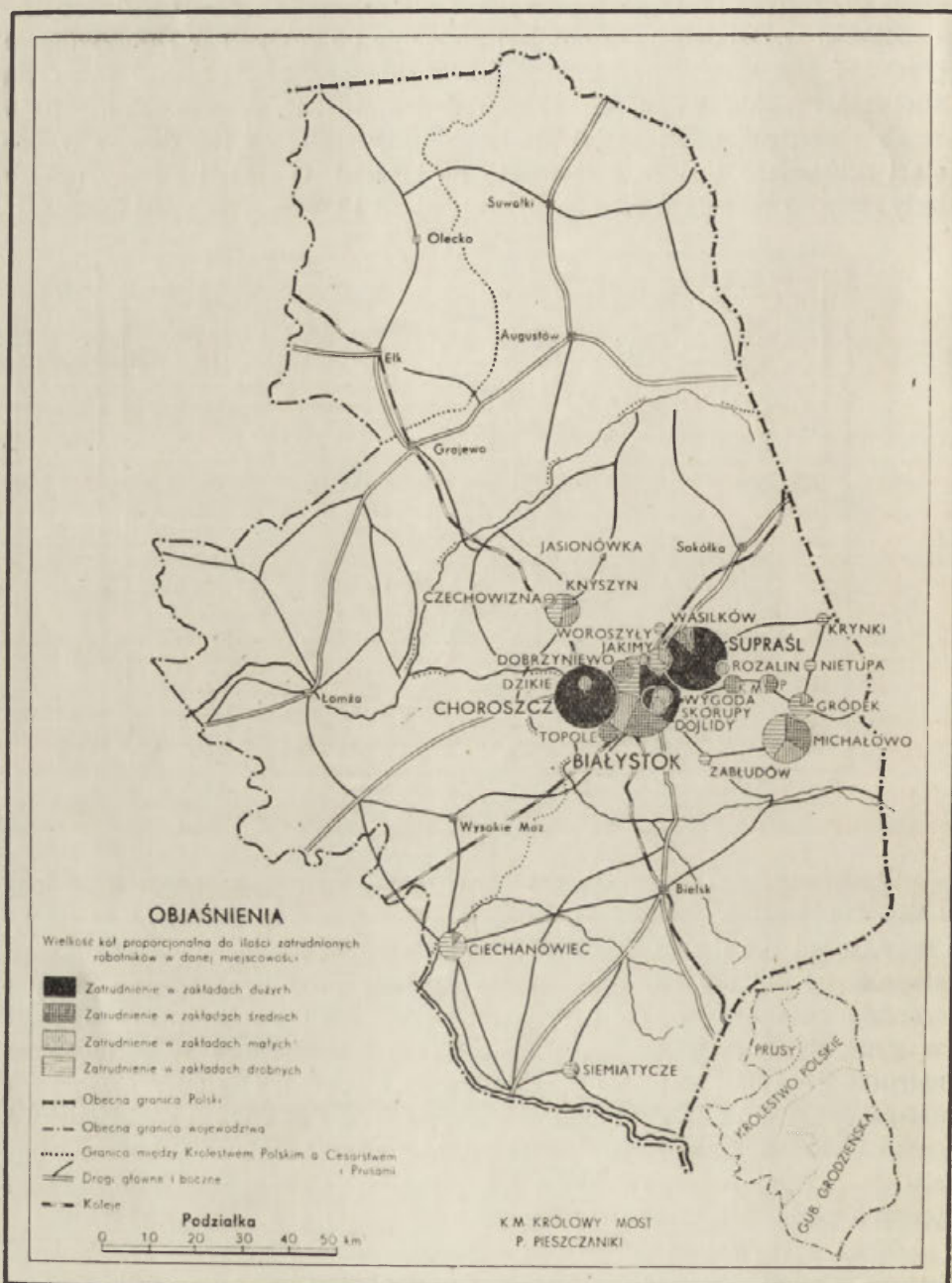
Ryc. 11. Szkic sytuacyjny zakładu w Dzikim

W okresie tak znacznego rozwoju przemysłowego guberni grodzieńskiej, na terenie guberni suwalskiej i łomżyńskiej przemysł włókienniczy, jeżeli nie upada całkowicie, to w każdym razie podupada do tego stopnia, że nie ma tam ani jednego zakładu produkcyjnego, w którym wartość rocznej produkcji przekroczyłaby 2000 rubli. W 1870 roku w guberni łomżyńskiej działała już tylko manufaktura w Jedwabnem zatrudniająca 32 ludzi oraz 5 zakładów farbiarskich i foluszy o łącznym zatrudnieniu 8 ludzi. W guberni suwalskiej działał w tym roku również tylko 1 zakład sukienniczy³⁷. Pięć lat później gubernia suwalska nie posiadała już ani jednego zakładu przemysłu włókienniczego, a łomżyńska jedynie podupadłą manufakturę w Jedwabnem i 3 farbiarnie³⁸.

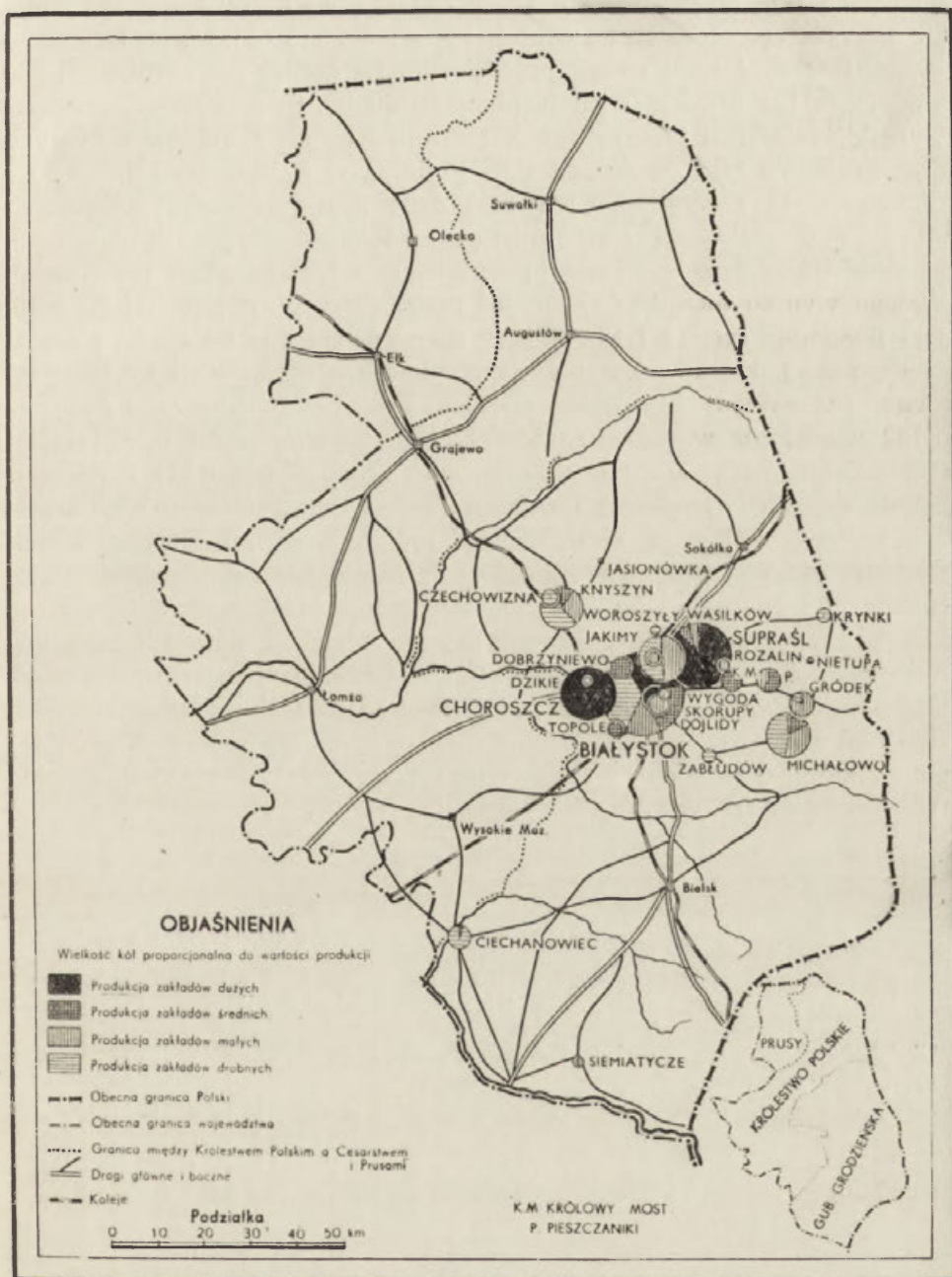
Wraz z rozwojem przemysłu następuje wzrost liczby robotników, którzy zaczynają organizować się w związki. Gdy na skutek wprowadze-

³⁷ W. Załęski. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, s. 62.

³⁸ И. Познанский, Производительныя силы Царства Польскаго, s. 52.

Ryc. 12. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1879 roku

Ryc. 13. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1879 roku

nia opłat celnych, obliczanych w złotych rublach, nastąpiła ogólna podwyżka cen, między innymi także cen żywności, robotnicy zaczynają się burzyć. Gdy jeszcze na skutek pojawienia się objawów pierwszego kryzysu w 1877 roku szereg przedsiębiorców obniża płace robocze, powoduje to już otwarte wystąpienia robotników. Strajkują wówczas robotnicy zakładu w Dobrzyniewie, robotnicy ośmiu zakładów Knyszyna oraz zakładów H. Kommichau i K. Philippa w Białymstoku³⁹.

Kryzys 1877 roku nie rozwinął się i nie spowodował większych strat w przemyśle. Wprawdzie szereg zakładów ulega wówczas likwidacji, niemniej jednak proces rozwoju przemysłu włókienniczego trwa nadal. W jego wyniku mamy w końcu lat siedemdziesiątych XIX wieku stan, jaki ilustrują ryc. 12 i 13. W 1879 roku działają w tej części guberni grodzieńskiej, która wchodzi w skład obecnego województwa białostockiego, 194 zakłady przemysłu włókienniczego (zob. spis 4), to znaczy o 132 więcej niż w 1867 roku. Większość stanowią nadal manufaktury (157). Zakładów typu przejściowego jest bowiem tylko 37; 15 z nich skupia się w Białymstoku, 5 znajduje się w Supraślu, 4 w Wasilkowie i 3 w jego okolicy, 3 w Knyszynie i 2 w Krynkach; 5 pozostałych znajduje się po jednym w Choroszczy, Dobrzyniewie, Wygodzie, Ciechanowcu i Nietupie. Pomimo zwiększenia się bezwzględnej liczby zakładów typu przejściowego, procentowy ich udział w ogólnej ilości czynnych zakładów nadal nie przekracza 20%. Jedynie w Białymstoku odsetek ten jest większy od 30. Większymi skupiskami manufaktur, poza Białymstokiem, w którym skupiło się 31 zakładów, są Michałowo (43 zakłady), Ciechanowiec (24 zakłady), Knyszyn (17 zakładów), Gródek (12 zakładów) i Wasilków (8 zakładów).

ROZMIESZCZENIE ZAKŁADÓW PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1879 ROKU

Rodzaj zakładów	Z a k ł a d y								
	ogółem	Białystok	Ciechanowiec	Gródek	Knyszyn	Michałow	Supraśl	Wasilków	pozo- stałe ośrod- ki
Ogółem	194	47	25	12	20	43	7	12	28
Wytwórnice wyrobów wełnianych	17	3	—	—	—	1	4	—	9
Tkalnie	150	37	25	9	15	42	1	8	13
Tkalnie z przędzalniami	5	—	—	3	1	—	1	—	—
Przędzalnie	12	—	—	—	4	—	—	3	5
Wykończalnie i farbiarnie	6	3	—	—	—	—	1	1	1
Wytwórnice trykotów	3	3	—	—	—	—	—	—	—
Wytwórnice kapeluszy	1	1	—	—	—	—	—	—	—

³⁹ A. Manteuffel. op. cit., s. 79—80.

Białystok jest nie tylko największym skupieniem zakładów. Przemysł jego reprezentuje także najszerzy w okręgu wachlarz rodzajów przedsiębiorstw. Widać to wyraźnie z załączonej tabeli rozmieszczenia zakładów według poszczególnych działów produkcji włókienniczej w 1879 roku opracowanej na podstawie spisu 4.

Białystok ma też największą produkcję (zob. ryc. 13). Wartość jego wyrobów wynosiła w 1879 roku 1708 tys. rubli srebrnych, to znaczy prawie o 800 tys. więcej niż Supraśl i ponad milion więcej niż Choroszcz. Był on głównym producentem kortów, których wyprodukowano 417 545 m. Poza tym zakłady białostockie wyprodukowały jeszcze 68 986 m innych tkanin wełnianych. Drugie miejsce w wielkości produkcji zajmował Supraśl, w zakładach którego wyprodukowano 195 153 m różnych tkanin wełnianych wartości 938 tys. rubli. Trzecie miejsce zajmowała Choroszcz z produkcją 156 464 m kortu, wartości 660 tys. rubli. Następne miejsca zajmowały kolejno Michałowo z produkcją 62 052 m kortów i 93 067 m innych tkanin ogólnej wartości 462 tys. rubli, Wasilków z produkcją 110 627 m różnych tkanin wełnianych wartości 445 tys. rubli, Knyszyn z produkcją 102 612 m różnych wyrobów wartości 439 tys. rubli i Gródek z produkcją 33 071 m kortu i 21 336 m innych tkanin ogólnej wartości 163 tys. rubli. W produkcji przędzy pierwsze miejsce zajmował Wasilków produkujący jej 68 960 kg, a drugie Knyszyn produkujący 46 880 kg⁴⁰.

Liczby te najlepiej obrazują, jak wielki jest postęp w uprzemysłowieniu województwa białostockiego, a szczególnie jego centralnego ośrodka, jakim jest Białystok, który w omawianym okresie nie tylko dogania większe poprzednio od niego ośrodki, lecz nawet je prześciga i powoli zdobywa w okręgu hegemonię, która od tego czasu będzie stale wzrastała. W tym jednak okresie hegemonia Białegostoku nie unicestwia jeszcze przemysłu rozproszonego w jego okolicy. Równocześnie z Białymstokiem, aczkolwiek nie tak silnie, rozwija się przemysł Knyszyna, Wasilkowa i Michałowa (zob. tabl. 1 i 2).

KRYZYS LAT 1883—1885 W BIAŁOSTOCKIM OKRĘGU WŁÓKIENNICZYM

Zgodnie z prawem cyklicznego rozwoju gospodarki kapitalistycznej, po okresie prosperity jaką stanowiły lata 1870—1880, pomimo pewnego zahamowania rozwoju przemysłu w 1877 roku, nastąpiła w białostockim przemyśle włókienniczym depresja. Pierwsze jej oznaki możemy zaobserwować na początku 1883 roku. Zmniejsza się wówczas liczba czynnych zakładów przemysłowych, maleje zatrudnienie i produkcja. Większe zakłady przemysłowe ograniczają czas pracy oraz zwalniają część

⁴⁰ Obliczone na podstawie danych spisu zakładów П. А. Орлова z roku 1879.

robotników, aby w ten sposób uchronić się przed bankructwem. Obniża się również płace robocze⁴¹. Największa depresja przypada na przełom 1884 i 1885 roku. Wówczas to istnieją największe trudności w zbyciu i największe bezrobocie⁴². Jest to czas upadku wielu zakładów. W Białymstoku zamknięto 26 zakładów (w tym 21 manufaktur i 5 zakładów typu przejściowego), w Ciechanowcu 9 manufaktur, w Gródku 6, w Knyszynie 3 zakłady typu przejściowego i 14 manufaktur, w Michałowie 28 manufaktur, w Wasilkowie 7 manufaktur i 2 zakłady typu przejściowego. Bezwrotnie znika przemysł włókienniczy w Krynkach, Kamiennym Brodzie, Jakimach i Jasionówce⁴³. Jak widać kryzys ten wywarł wielki wpływ na przemysł włókienniczy. Ogólny ubytek wynosi 108 zakładów produkcyjnych. Upadły jednak głównie zakłady drobne i małe, podczas gdy zakłady średnie i duże nie tylko nie odczuły kryzysu w takim stopniu, lecz nawet wykorzystały go, aby umocnić swą pozycję i powiększyć swe zakłady kosztem innych⁴⁴.

Jedną z ważnych zmian, jakie przyniósł kryzys lat 1883—1885, jest ogólne obniżenie jakości wyrobów. Już trudności konkurencyjne zakładów w końcu lat siedemdziesiątych XIX wieku spowodowały konieczność obniżenia ceny wyrobów włókienniczych. Wówczas to w drobnych zakładach po raz pierwszy zastosowano do produkcji sukna grubą przędzę wełnianą wyrabianą w Niemczech sposobem u nas nie znanym, tak zwany „tybet“. Nie przyniosło to wówczas większych rezultatów, gdyż importowany „tybet“ był niewiele tańszy od prawdziwej wełny⁴⁵. W czasie pojawienia się pierwszych objawów kryzysu w 1883 roku przybywa do Białegostoku Jakub Lewi, który w czasie swego pobytu w Ameryce poznał sekret wyrobu „tybetu“. Jak się bowiem okazało, „tybet“ był przędzą produkowaną ponownie ze starych szmat wełnianych. Znając sposób jego produkcji, zakłada on jeszcze w czasie trwania kryzysu, w 1883 roku, pierwszą wytwórnię wełny ponownej.

Po wygaśnięciu kryzysu w 1885 roku zaczyna się trzeci etap rozwoju przemysłu włókienniczego w województwie białostockim. Posiadając teraz na miejscu bazę surowcową w postaci powstających coraz liczniej wytwórni wełny ponownej przemysł włókienniczy rozwija się teraz w niezwykle szybkim tempie. Ponieważ ilość zlikwidowanych w czasie kryzysu przedsiębiorstw przemysłowych była bardzo duża, znaczna też była zmiana w jakości produkcji, gdyż nowe zakłady produkowały wyłącznie wyroby z wełny ponownej, a część dawnych zakładów opie-

⁴¹ A. Manteuffel. op. cit., s. 24.

⁴² A. Manteuffel. op. cit., s. 78.

⁴³ Lista zlikwidowanych przedsiębiorstw przemysłowych opracowana została drogą porównania spisów zakładów z roku 1879 i 1890.

⁴⁴ Wynika z porównania kolejnych spisów.

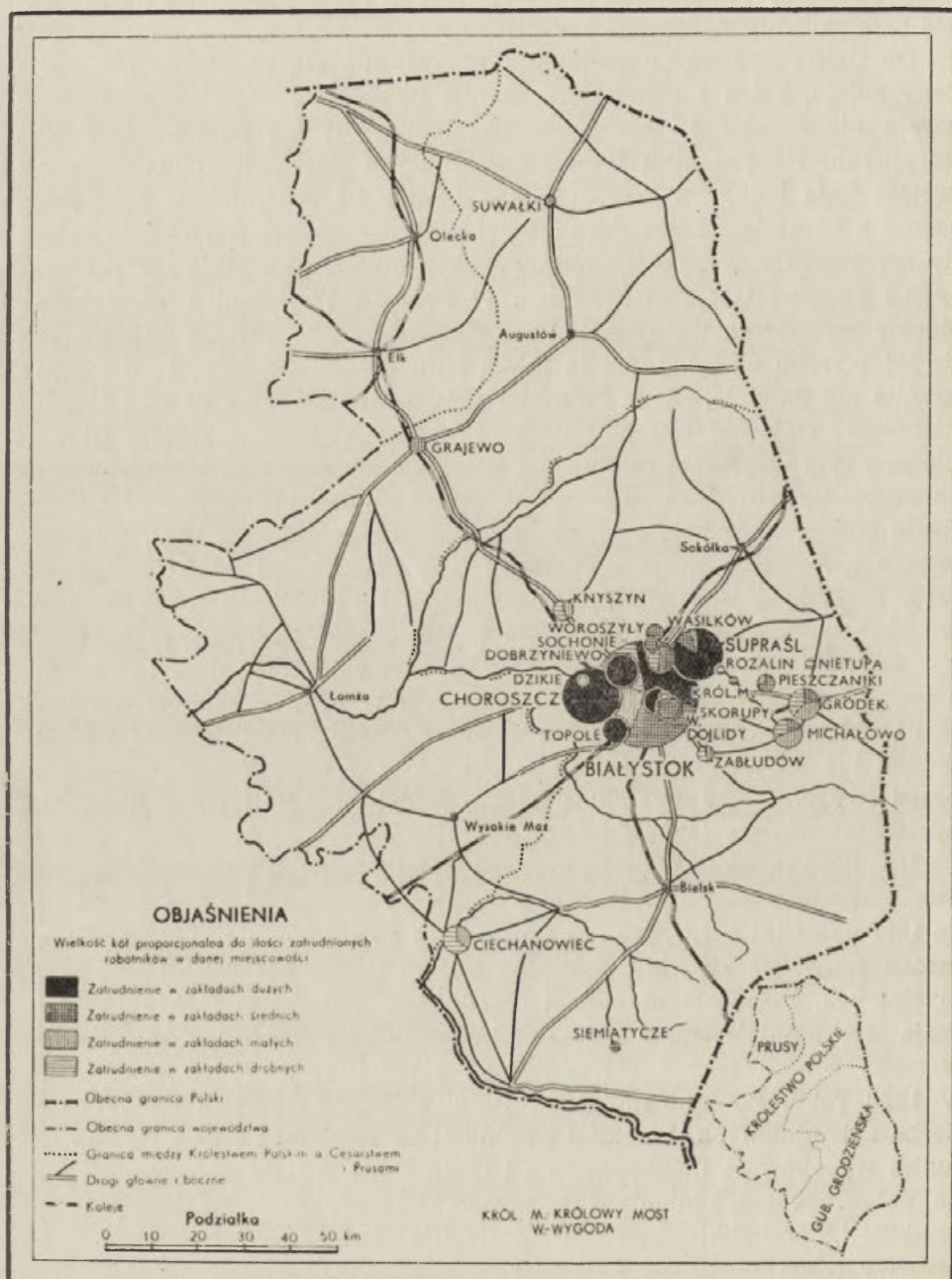
⁴⁵ H. Mościcki. op. cit., s. 197—198.

rała także na niej swą produkcję. W rezultacie jedynie największe i najstarsze zakłady okręgu, jak przedsiębiorstwa Moesa, Zacherta i Buchholtza produkowały nadal wyroby z wełny żywej⁴⁶.

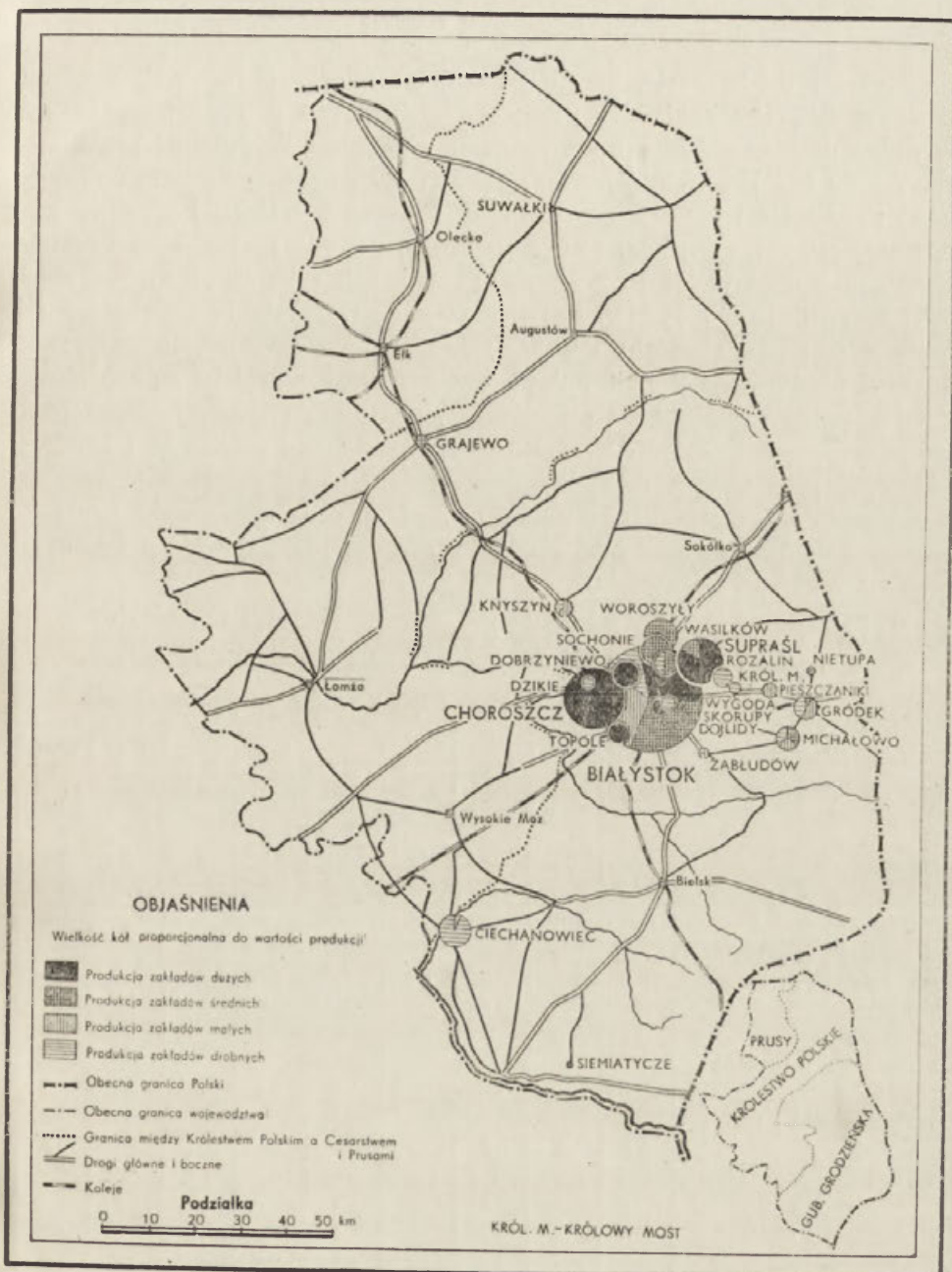
Do dalszego rozwoju produkcji przyczyniło się nie tylko obniżenie ceny sukna, które spowodowało wzrost popytu na tanie wyroby przemysłu białostockiego, lecz także uzyskanie nowych połączeń komunikacyjnych. Na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku uruchomiona została linia kolejowa łącząca Bielsk Podlaski i Białystok w celu połączenia z Brześciem Litewskim i dalej z Ukrainą, skąd największe zakłady sprowadzały wysokogatunkowe wełny owcze, oraz linia łącząca Białystok poprzez Grajewo z Elkiem w Prusach Wschodnich, skąd białostockie wytwórnie wełny ponownej sprowadzały większość zużywanych do jej wyrobu szmat. Linia ta miała jednak taki przebieg, że nie przyczyniła się do polepszenia łączności głównych ośrodków produkcji włókienniczej województwa białostockiego z jego centrum. Większe znaczenie pod tym względem miała linia kolejowa Białystok—Wołkowysk uruchomiona w 1867 roku. Wprawdzie, podobnie jak inne budowane przez Rosję carską linie kolejowe, omijała ona szereg miejscowości, niemniej jednak utworzenie stacji w Waliłach, 1 km na północ od Gródka, stworzyło możliwość jego dalszego rozwoju. Ta linia zbliżyła także Michałowo do Białegostoku i umożliwiła zastosowanie zarówno w nim jak i w Gródku opalanej węglem maszyny parowej. Toteż dwa te ośrodki, a szczególnie Gródek, rozwijały się mocno w przeciwieństwie do Knyżyna, który aczkolwiek miał również w pobliżu stację kolejową, to jednak już nie odzyskał tej ilości zakładów przemysłowych, jaką miał przed kryzysem. W oparciu o stację Żednia na linii do Wołkowyska uprzemysławia się także folwark Świniobród.

Upadek zakładów podczas kryzysu był jednak tak wielki, że pomimo intensywnego rozwoju przemysłu po kryzysie ilość zakładów nie osiągnęła do 1890 roku tej cyfry, jaką znamy z 1879 roku. Jedynie w Białymstoku można zauważyć prawie dwukrotny wzrost liczby przedsiębiorstw przemysłowych. Pozostałe natomiast ośrodki, za wyjątkiem Gródka, oznaczają się zmniejszeniem ich ilości. Wielkość zakładu przemysłowego wzrosła. Średni zakład zatrudniał 27 robotników w 1879 roku, a 31 w 1890 roku, pomimo mniejszej ilości zakładów wzrosła więc ogólna liczba zatrudnionych. Wartości produkcji ze względu na pogorszenie gatunku wyrobów są nieporównalne i dlatego nie zostały przytoczone. Dane dotyczące zatrudnienia zacytowano, aby wykazać, że koncentracja produkcji, aczkolwiek powoli, następuje jednak nieprzerwanie. Bez przerwy także postępuje aglomeracja przemysłu w Białymstoku.

⁴⁶ J. Pstrokoński. op. cit., s. 15.

Ryc. 14. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1890 roku

Ryc. 15. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1890 roku

ROZMIESZCZENIE PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W OKRĘGU
BIAŁOSTOCKIM W 1890 ROKU I JEGO ROZWÓJ W OSTATNICH
LATACH XIX WIEKU

Pięć lat po kryzysie, w 1890 roku, białostocki okręg włókienniczy posiadał już 188 zakładów produkcyjnych. Z tego 3 znajdowały się w guberniach suwalskiej i łomżyńskiej, natomiast w guberni grodzieńskiej było ich 185 (tabl. 3). W zakładach tych pracowało 5906 robotników. Produkcję ich stanowiło 672 tony przędzy wyrabianej z wełny ponownej, 110 627 m sukna, 49 073 m kortu, 812 084 m innych wyrobów wełnianych oraz 75 458 m wyrobów pluszowych i jedwabnych, wartości 5607 tys. rubli srebrnych⁴⁷. Największe znaczenie miała produkcja Białegostoku, gdzie skupiało się 81 zakładów przemysłowych. Białystok bowiem produkował prawie połowę ogólnej sumy wyrobów całego okręgu. Na drugim miejscu stała Choroszcz, na trzecim Supraśl. Szczegółowe rozmieszczenie zatrudnienia i produkcji ilustrują ryciny 14 i 15. Porównując je z tablicą rozmieszczenia w tym okresie zakładów według poszczególnych działów produkcji, opracowaną na podstawie spisu 5, najwyraźniej można odczytać zarysowujące się już poprzednio dominujące stanowisko Białegostoku.

W przeciwieństwie jednak do poprzedniego okresu, możemy zauwa-

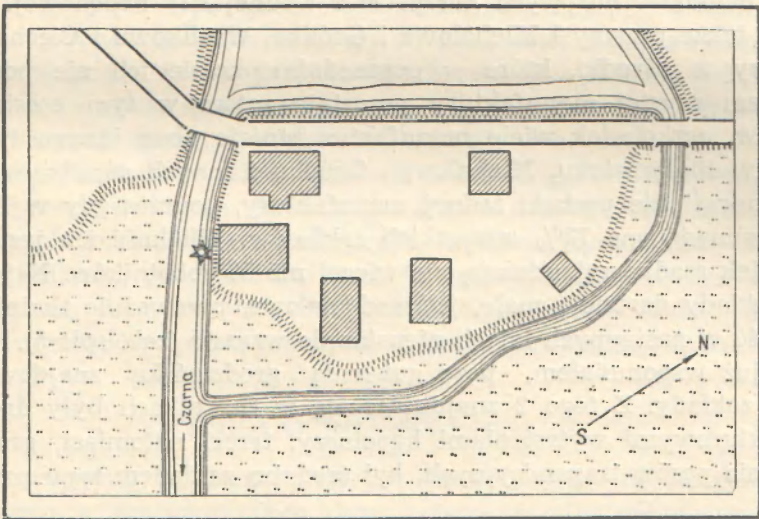
ROZMIESZCZENIE ZAKŁADÓW WŁÓKIENNICZYCH W 1890 ROKU

Rodzaje zakładów	Z a k ł a d y								
	ogółem	Białystok	Ciechanowiec	Gródek	Knyshyn	Michałowo	Supraśl	Wasilków	pozostałe ośrodki
Ogółem	188	81	24	14	8	21	5	9	26
Wytwórnice wyrobów wełnianych	30	8	—	5	1	5	4	1	6
Wytwórnice wyrobów półwełnianych	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Tkalnie	123	58	21	8	6	14	—	6	10
Przędzalnie	11	3	—	1	1	2	—	2	2
Wytwórnice sztucznej wełny	2	—	—	—	—	—	—	—	2
Wykończalnice i farbiarnie	9	2	3	—	—	—	1	—	3
Wytwórnice wyrobów jedwabnych	4	4	—	—	—	—	—	—	—
Wytwórnice trykotów	3	3	—	—	—	—	—	—	—
Wytwórnice kapeluszy	3	1	—	—	—	—	—	—	2
Inne zakłady	1	—	—	—	—	—	—	—	1

⁴⁷ Obliczone na podstawie danych spisu zakładów П. А. Орлова, z 1890 r.

żyć teraz niszczący wpływ przemysłu Białegostoku na przemysł innych ośrodków. Szczególnie silnie uległ mu przemysł Michałowa i Knyszyna.

W latach osiemdziesiątych XIX wieku pojawia się na terenie obecnego województwa białostockiego nowy typ zakładu przemysłowego. Jest nim fabryka. W okresie tym kilka zakładów typu przejściowego doprowadza do końca mechanizację swoich zakładów i przechodzi do fabrycznego systemu produkcji. W 1890 roku działają w okręgu białostockim 3 fabryki. Są nimi zakład Moesa w Choroszczy, zakład Buchholtza w Supraślu i zakład Jakobiego w Dobrzyniewie. Do typu tego

Ryc. 16. Szkic sytuacyjny zakładu w Sochoniach

zbliżają się również zakłady Alta i Zacherta w Supraślu oraz szereg największych zakładów przemysłowych Białegostoku⁴⁸. W zakładach tych jedynie tkalnia jest nie zmechanizowana; przyczyną takiego stanu jest duża podaż taniej siły roboczej dającej się w tkalni wykorzystać. Łatwość zdobycia robotników posiadających kwalifikacje tkaczy spowodowana jest brakiem stałości istnienia drobnych zakładów tkackich, które upadają w przypadku najmniejszego nawet zahamowania zbytu. Sytuacja taka trwała jeszcze długo, toteż ostateczna mechanizacja omawianych zakładów nastąpiła nieprędko.

Zbliżone w typie do fabryki są także dwie największe w okręgu wytwórnie wełny ponownej znajdujące się w pobliżu Wasilkowa, jedna w Sochoniach, druga w Woroszyłach. Jako podstawę mechanizacji wykorzystywały one spadek wód rzeczki Czarnej (ryc. 16). Ponieważ nie

⁴⁸ Wynika z danych dotyczących parku maszynowego tych zakładów, zawartych w spisie П. А. Орлова z 1890 roku.

posiadały one tkalnię, a jedynie szarpalnię i przedzalnię, dostarczana przez wodę energia była dostatecznie wielka aby zapewnić mechanizację zakładu.

Pozostałe dwa typy zakładów, znane nam z poprzedniego okresu, typ przejściowy i manufaktura, są znacznie liczniej reprezentowane. Zakładów typu przejściowego, łącznie z fabrykami było w 1890 roku 59, co stanowiło jednak zaledwie 29% ogólnej ilości czynnych w tym czasie przedsiębiorstw przemysłowych. Najwięcej było ich w Białymstoku. Rozmieszczenie ich nie ograniczało się już jednak tylko do Białegostoku i ośrodków mogących korzystać z wodnej siły napędowej. Otrzymuje je także przemysł Michałowa i Gródka, Wasilkowa i Ciechanowca, to znaczy te ośrodki, które w poprzednim okresie ich nie posiadały. Ośrodkiem czystej manufaktury pozostaje zatem w tym czasie tylko Zabłudów, aczkolwiek wiele manufaktur istnieje obok innego typu zakładów w Białymstoku, Michałowie, Gródku i innych ośrodkach. Jeden tylko Supraśl nie posiada żadnej manufaktury, podczas gdy w Białymstoku stanowią one 73% wszystkich zakładów. Wielkość ich jest różna, aczkolwiek rzadko zatrudniają one więcej niż 50 robotników. Najczęściej są to zakłady drobne i małe, jednooddziałowe, przeważnie tkalnie, których ilość w następnych latach nieustannie wzrasta (zob. spis 5).

Jak już wspomniałem, poza gubernią grodzieńską znajdowały się tylko 3 zakłady. Z tego 2 znajdujące się w Suwałkach były drobnymi manufakturowymi wytwórniami kapeluszy, trzeci natomiast, grajewska wytwórnia pasów transmisyjnych, był średnim zakładem typu przejściowego.

Powstanie w 1882 roku wytwórni pasów transmisyjnych w Grajewie zapoczątkowuje okres rozwoju przemysłu włókienniczego w guberni łomżyńskiej. Po okresie upadku, jaki przeżywał jej przemysł włókienniczy w ostatnich dziesięcioleciach w związku z rozwojem okręgu białostockiego, którego produkcja stała znacznie wyżej niż produkcją tkacką guberni łomżyńskiej, okręg zaczyna oddziaływać aktywizująco na sąsiednie tereny. Pod wpływem jego działania powstaje wymieniona wytwórnia w Grajewie produkująca na potrzeby rozwijającego się przemysłu w okolicach Białegostoku. W oparciu o okręg powstają również zakłady w Złotorii nad Narwią. 1895 roku powstaje tu farbiarnia i wykończalnia, a w rok później wytwórnia wełny ponownej. W Łomży w latach 1889 i 1898 powstają dwie wytwórnie pończoch trykotowych. Podobne zakłady powstają również w Jedwabnem. Po przejściu w inne ręce i podziale na dwa zakłady podnosi się z upadku manufaktura Rembielińskich ⁴⁹.

⁴⁹ L. Jeziorański. Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim z 1907 roku.

Ostatnie dziesięciolecie XIX wieku to okres rozwoju także i przemysłu w guberni grodzieńskiej. Lata te przynoszą dalszy i niezwykle silny wzrost przemysłu w okręgu białostockim. Ilość zakładów przemysłowych mnoży się. W 1898 roku Białystok posiadał już 300 zakładów produkcyjnych zatrudniających 5092 robotników. Wartość ich produkcji wynosiła 4 300 tys. rubli, w powiecie białostockim natomiast działało wówczas 121 zakładów zatrudniających 4087 robotników i produkujących towary wartości 3 333 tys. rubli rocznie⁵⁰. Oczywiście co najmniej połowę stanowiły zakłady drobne wyrabiające tanie gatunki sukna na zamówienie i z przędzy zamawiającego lub też zajmujące się przygotowaniem przędzy do robót tkackich, nawijaniem jej na szpulki i poprawkami błędów zrobionych przez tkacza. Samodzielnych zakładów istniało wówczas 155, z których 95 miało maszyny parowe. Posiadały one 1550 ręcznych i 772 mechanicznych warsztatów tkackich i 90 465 wrzecion⁵¹.

Wyżej przytoczone dane wskazują dobitnie, jakimi drogami postępowało uprzemysłowienie. Powstanie coraz większej ilości drobnych pomocniczych zakładów produkcyjnych, wykonujących tylko jedno stadium produkcji, prowadzi do rozdrobnienia produkcji. Coraz wyraźniej zaznacza się luka w strukturze wielkości zakładów. Obok nielicznych dużych zakładów przemysłowych istnieją prawie wyłącznie zakłady drobne.

KRYZYS LAT 1900—1903 I JEGO SKUTKI

Zahamowanie wywozu towarów białostockich na Daleki Wschód, spowodowane przypuszczalnie skurczeniem się siły nabywczej ludności na skutek toczących się wojen, zamyka kolejny cykl rozwoju białostockiego przemysłu włókienniczego. Trudności w zbyciu na innych rynkach towarów wyprodukowanych w okręgu białostockim powodują załamanie się produkcji i wybuch kryzysu. Pomimo stałego obniżania ceny wyrobów kosztem zmniejszania płac robotniczych, coraz mniej było nabywców na wyroby białostockiego przemysłu. Spowodowało to wstrzymanie zamówień, na których opierały swą produkcję drobne jednodziałowe zakłady. Wstrzymanie zamówień zahamowało produkcję w większej części zakładów, które przechodzą z rąk zadłużonych właścicieli do rąk wierzycieli albo też całkowicie upadają.

Zachwiana równowaga w strukturze zakładów podważyła trwałość większości z nich i spowodowała ich upadek. Prawie wszystkie zakłady przemysłowe znajdujące się poza Białymstokiem upadają albo zmieniają właścicieli.

W Supraślu w niezmienionej postaci przetrwał tylko zakład Buch-

⁵⁰ A. Manteuffel. op. cit., s. 29.

⁵¹ A. Manteuffel. op. cit., s. 29—30.

holtza. Zakłady Zacherta i Alta przechodzą w ręce żydowskich dzierżawców, pozostałe zaś upadają. W Gródku i Knyszynie po trzy zakłady przetrwały kryzys, w Wasilkowie tylko 1. W Zabłudowie upadają wszystkie⁵².

Podobnie wyglądają skutki kryzysu w samym Białymstoku. Większość małych zakładów upada lub przechodzi w inne ręce. Wielkie przedsiębiorstwa Białegostoku oparte na nowoczesnej i lepszej technice wykorzystują kryzys aby umocnić swe pozycje, a pozbywszy się konkurentów zwiększają swą produkcję. W ich też ręce przechodzi szereg zakładów. Jako przykład może służyć przejście w ręce Trillinga zakładu w Rozalinie, który w tym czasie wybija się na czoło zakładów białostockich. Pozycje swoje umacniają także Kommichau, Nowik i Bekker w Białymstoku oraz Moes w Choroszczy i Buchholtz w Supraślu.

Dno kryzysu przypada na 1903 rok. Ilość zakładów była wówczas najmniejsza, najkrótszy również był dzień pracy w czynnych fabrykach. Największa natomiast była liczba strajków (39) i strajkujących (1705)⁵³. Pod koniec 1903 roku zauważyć się daje ożywienie, zwiększa się ilość dni pracy w tygodniu oraz zostaje ponownie uruchomionych szereg nieczynnych w czasie kryzysu zakładów. Ostateczne otrząśnięcie się białostockiego przemysłu włókienniczego ze skutków kryzysu następuje dopiero w 1905 roku, kiedy na skutek wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej przemysł białostocki otrzymuje poważne zamówienia rządowe.

Przemysłowcy białostoccy, wykorzystując doświadczenie zdobyte w czasie kryzysu, starają się o podniesienie techniczne swych zakładów. Kryzys bowiem wykazał, że stosowana dotychczas technika nie jest w stanie spełnić stawianych jej wymagań, że w oparciu o nią nie można już ani zwiększyć produkcji, ani obniżyć jej kosztów. Tymczasem konkurencja białostockiego przemysłu włókienniczego ze stojącym technicznie wyżej przemysłem włókienniczym okręgów łódzkiego i moskiewskiego była coraz trudniejsza. Najnowocześniejsza zaś technika umożliwiała wykonanie tych samych czynności przy mniejszym nakładzie kosztów i mniejszym zatrudnieniu. Świadomość ta była motorem przebudowy technicznej zakładów przemysłowych. Początki jej datują się od chwili zakończenia kryzysu. Pierwotnie mechanizacja produkcji oparła się na motorycznej sile pary. Ręczne warsztaty tkackie zostają zastąpione przez mechaniczne krosna, a ręczne przędzalnie przez poruszane parą zespoły przędzalnicze. Wkrótce jednak siła pary zostaje zastąpiona przez energię elektryczną⁵⁴ i to był ten decydujący czynnik, który przemienił przemysł białostocki z manufakturowego w fabryczny. On też przyspie-

⁵² Z porównania kolejnych spisów.

⁵³ A. Manteuffel. op. cit., s. 83.

⁵⁴ E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 50.

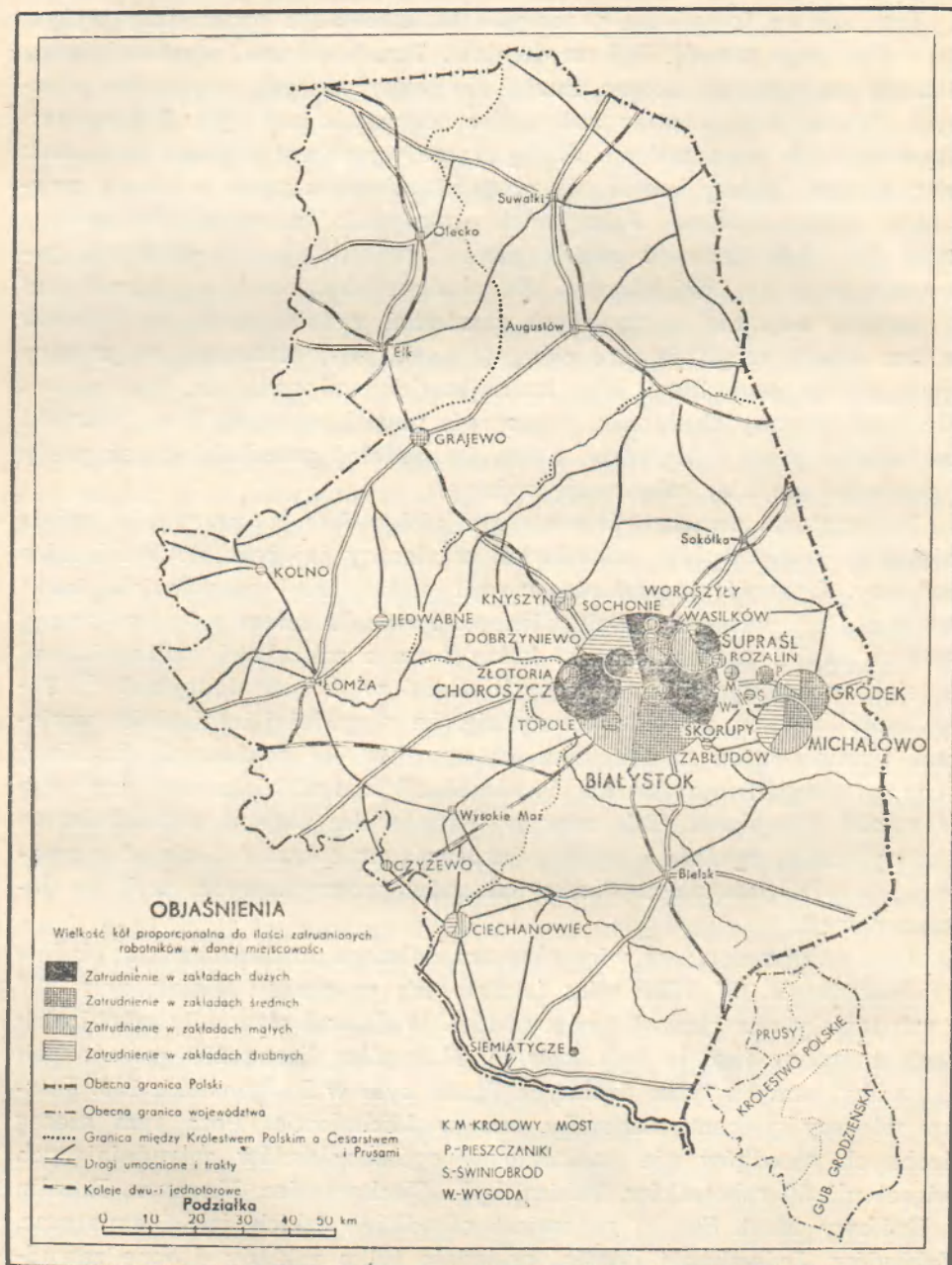
szły proces aglomeracji przemysłu w Białymstoku, który posiadał własną elektrownię.

Przebudowa techniczna przemysłu białostockiego miała duży wpływ na dalszy jego rozwój. Był on dwojaki. Przedsiębiorca, wprowadziwszy u siebie mechaniczne krosna, musiał się pozbyć starych warsztatów ręcznych. Wśród fabrykantów nabywców oczywiście nie było. Nabywcami przestarzałych warsztatów stali się tkacze wyrzuceni z pracy na skutek mechanizacji, którzy bronili się przed bezrobociem przez założenie warsztatu chałupniczego. Fabrykanci, aczkolwiek przemysł chałupniczy mógł dla nich stanowić groźną nieraz konkurencję, nie usiłowali powstrzymać tej działalności. Na chałupników bowiem zrzucał oni wykonanie najmniej korzystnych zamówień państwowych, na których w ten sposób mogli jeszcze osiągnąć zysk, gdyż narzucali oni z góry chałupnikom cenę taką, jaka im najbardziej odpowiadała. Tymczasem niezorganizowany chałupnik, chcąc żyć, musiał się zgodzić na warunki postawione przez fabrykanta, a aby im podołać przedłużał dzień pracy i zaprzęgał do niej całą swoją rodzinę.

Postępująca prawie równocześnie elektryfikacja przemysłu miała odmienny nieco wpływ, aczkolwiek ostateczny jej rezultat był bardzo podobny. Łatwość przesyłania energii elektrycznej umożliwiała także mechanizację warsztatu chałupniczego. Powstało zatem wówczas szereg nowych tkalni mechanicznych, które wraz z zakładami chałupniczymi przejęły produkcję zlikwidowanych tkalni w dużych fabrykach⁵⁵. Fabrykanci bowiem zorientowawszy się, że wygodniej im będzie powierzać tkanie odrębnym zakładom, co umożliwi im dyktowanie dowolnej ceny, przystąpili niezwłocznie do likwidacji tego oddziału produkcyjnego w swoich fabrykach. Tak więc w białostockim okręgu włókienniczym elektryfikacja, zgodnie z ogólną tendencją na całym świecie, doprowadziła do powiększenia się liczby zakładów przemysłowych, czyli do dekoncentracji.

Lata pokryzysowe są więc okresem dalszego rozdrobnienia zakładów produkcyjnych. W 1907 roku istniało ich w okręgu białostockim 366 i zatrudniały one około 9 tysięcy ludzi. Większość stanowiły wśród nich małe i drobne tkalnie (zob. spis 6). Na ogólną liczbę 233 posiadanych zakładów, samych tylko drobnych tkalni było w Białymstoku 130. Jeszcze większy procent stanowiły one w Michałowie. Poza tym szereg drobnych ośrodków nie posiadało w ogóle zakładów zatrudniających więcej niż 50 robotników. Takimi były Ciechanowiec, Knyszyn, Rozalin i Królowy Most. Szereg natomiast ośrodków, takich jak Siemiatycze, Zabłudów, Jedwabne i Łomża, posiadało tylko zakłady drobne zatrudniające mniej niż 20 robotników (zob. ryc. 17).

⁵⁵ E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 50.

Ryc. 17. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1907 roku

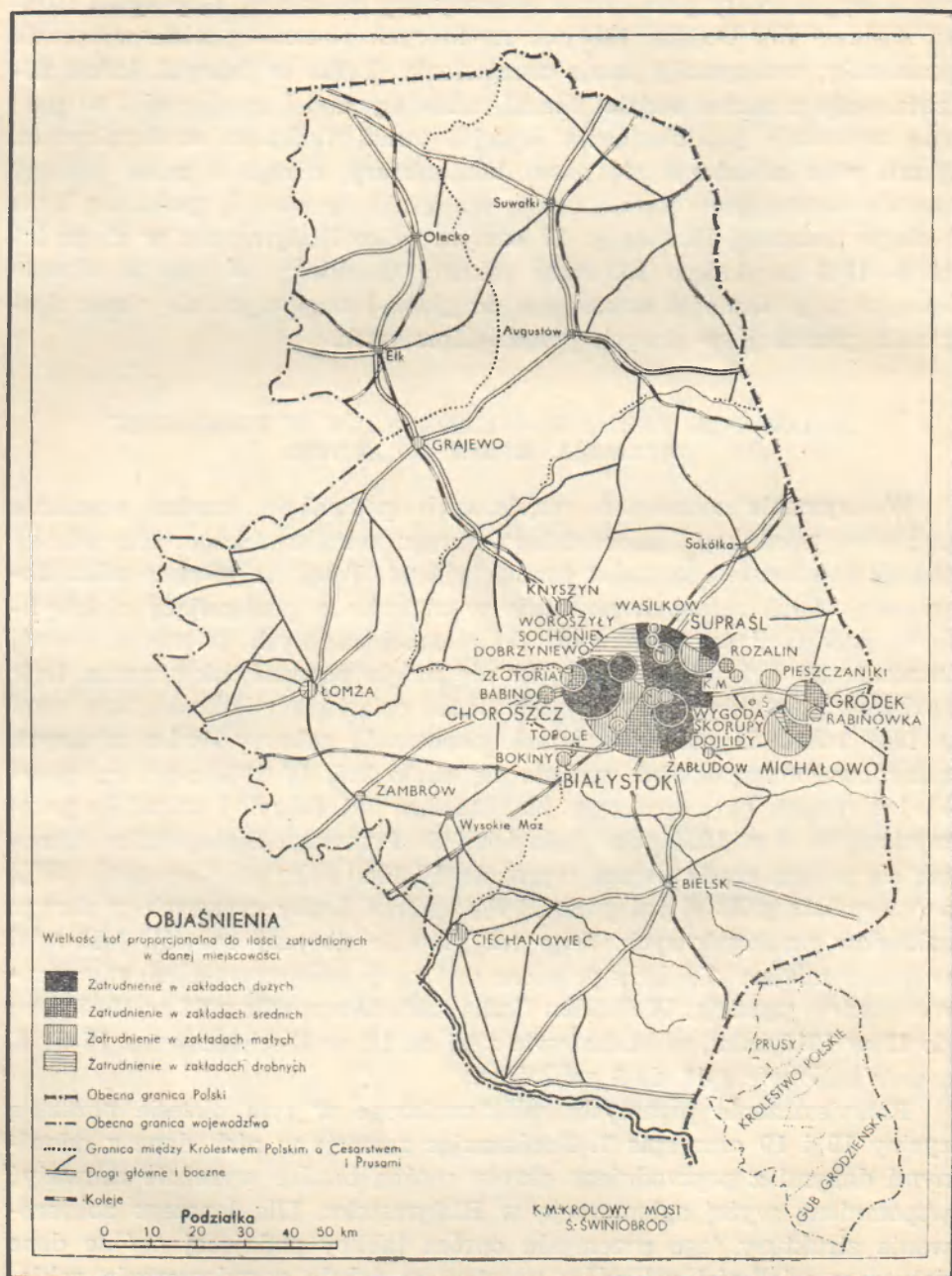
Zaznaczyć jednak trzeba, że uruchomione wówczas przedsiębiorstwa produkcyjne miały przeważnie efemeryczny charakter. Gdy tylko ustały dostawy dla wojska, fabryki, na których zlecenie prawie wyłącznie pracowały, wstrzymały swoje zamówienia. Tylko te fabryki, które zlikwidowały u siebie oddział tkacki, udzielały nadal zamówień i to prawie wyłącznie produkującym lepiej i taniej tkalniom mechanicznym. Skoro więc zakończył się okres koniunktury, drobne i małe zakłady tkackie stanowiące ostatnią ostoję manufaktury straciły podstawę bytu i uległy masowej likwidacji. W samym tylko Białymstoku w ciągu lat 1907—1910 zamknięto 103 małe zakłady tkackie⁵⁶. W tym to okresie koncentracja dochodzi ostatecznie do głosu i rozpoczyna się okres skupiania produkcji w dużych przedsiębiorstwach.

BIAŁOSTOCKI PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY W PRZEDEDNIU PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

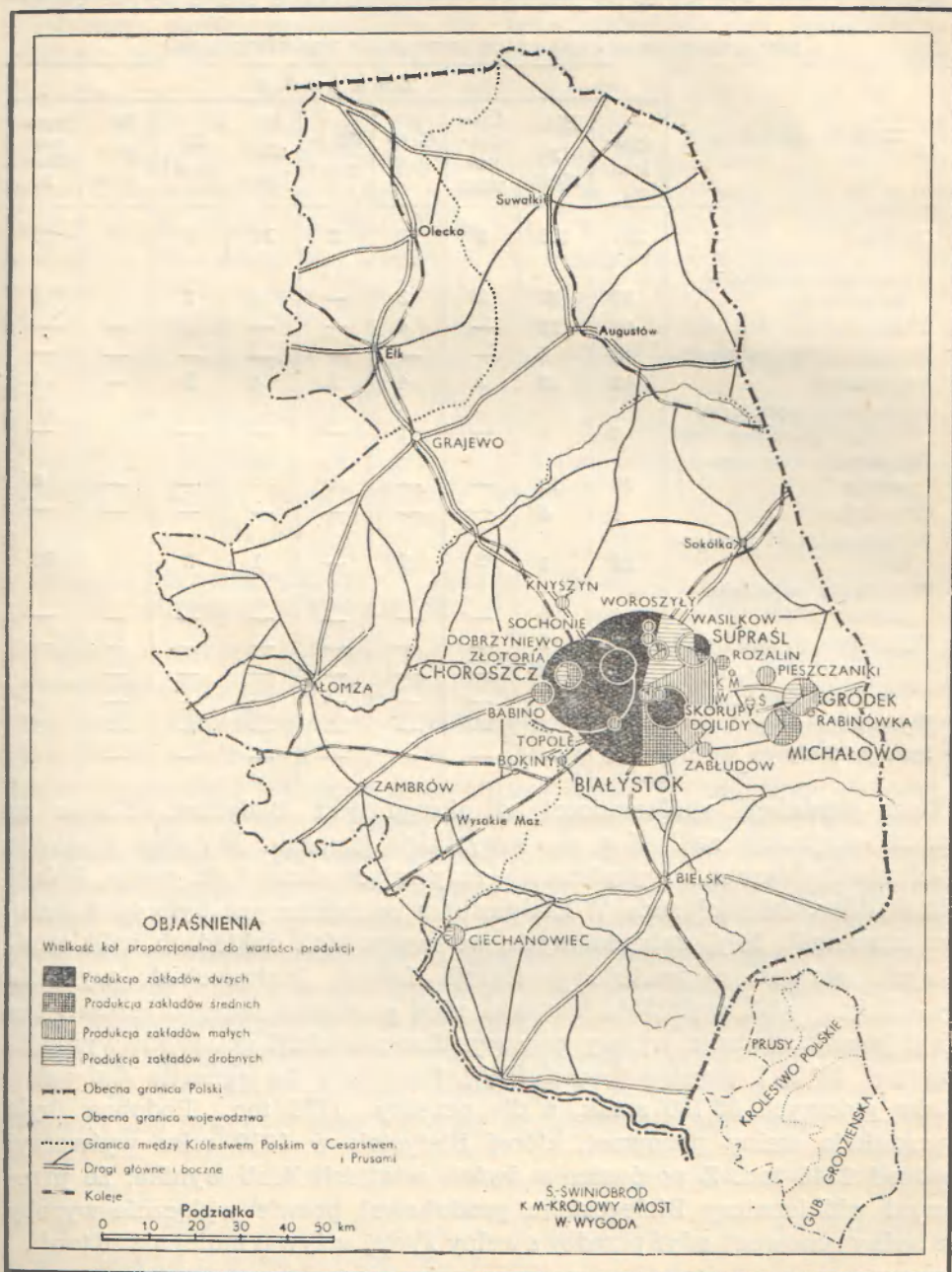
Wstrzymanie zamówień wojskowych podważyło bardzo poważnie podstawy produkcji białostockiego okręgu włókienniczego. Nie zdusiło jednak całkowicie rozmachu produkcyjnego. Toteż na miejsce zlikwidowanych tkalni ręcznych powstaje w związku z postępującą elektryfikacją produkcji szereg nowych tkalni mechanicznych. Niemniej rozwój koncentracji był już tak duży, że nie mogła powstać tak znaczna ilość zakładów produkcyjnych, aby ich liczba osiągnęła wielkość znaną nam z 1907 roku. W ostatnich latach panowania zaborcy liczba czynnych zakładów przemysłowych wahała się około 200. W 1910 roku na przykład czynnych było w okręgu białostockim 201 fabryk i zakładów przemysłowych, a w 1914 roku było ich 209. Przewaga Białegostoku zaznacza się w tym czasie bardzo wyraźnie. W 1910 roku miał on około 63%, a cztery lata później już ponad 84% ogólnej liczby czynnych w okręgu zakładów przemysłowych. Jego też głównie dotyczy rozwój, jaki miał wówczas miejsce. Zakłady położone w innych miejscowościach nieustannie bowiem upadają. W Gródku liczba zakładów spadła z 22 w 1907 roku do 13 w 1910 roku, w Michałowie z 45 do 10, w Ciechanowcu z 15 do 5, a w Wasilkowie z 11 do 3 zakładów.

Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w tym okresie obrazują ryciny 18 i 19 oraz spis 7. Porównując zawarte w nich dane z odpowiednimi danymi z poprzedniego okresu można bardzo wyraźnie zauważyć wspomnianą wyżej aglomerację w Białymstoku. Dla lepszego zobrazowania struktury tego przemysłu oprócz tablicy podającej ogólne dane dotyczące wielkości zakładów przytaczam tabelę rozmieszczenia zakła-

⁵⁶ Wynika z porównania kolejnych spisów.

Ryc. 18. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1910 roku

Ryc. 19. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1910 roku

dów z rozbiem na poszczególne działy produkcji włókienniczej. Z tabeli tej widać wyraźnie, że jedynym wszechstronnie rozwiniętym ośrod-

ROZMIESZCZENIE ZAKŁADÓW PRODUKCJI WŁÓKIENNICZEJ

Rodzaje zakładów	Z a k ł a d y								
	ogółem	Białystok	Ciechanowiec	Gródek	Kny-szyn	Mi-chałowo	Su-praśl	Wasilków	pozostałe ośrodki
Ogółem	201	126	5	13	2	10	9	3	33
Wytwórnice wyrobów wełnianych	38	20	2	3	—	5	2	—	6
Tkalnie	40	35	—	4	—	—	1	—	—
Tkalnie z przędzalniami	3	3	—	—	—	—	—	—	—
Przędzalnie	43	26	1	4	1	4	3	—	4
Wytwórnice ponownej wełny z przędzalniami	6	4	—	1	—	—	—	1	—
Wytwórnice ponownej wełny	22	15	—	—	1	—	—	—	6
Czesalnie	4	4	—	—	—	—	—	—	—
Wykończalnie i farbiarnie	29	9	2	1	—	1	3	2	11
Wytwórnice wyrobów jedwabnych	4	4	—	—	—	—	—	—	—
Wytwórnice pluszu i obić	2	2	—	—	—	—	—	—	—
Wytwórnice trykotów	3	2	—	—	—	—	—	—	1
Wytwórnice kapeluszy	1	1	—	—	—	—	—	—	—
Wytwórnice waty	2	1	—	—	—	—	—	—	1
Inne zakłady	4	—	—	—	—	—	—	—	4

kiem produkcji włókienniczej w okręgu jest Białystok. Skupia on także większość zakładów we wszystkich grupach. Wyjątek stanowią jedynie farbiarnie i wykończalnie zużywające dużą ilość wody, której brak odczuwał Białystok. W Białymstoku zatrudnionych było 4013 ludzi, co stanowiło 54% zatrudnionych we wszystkich zakładach włókienniczych okręgu, a wartość produkcji fabryk białostockich wynosiła 4 896 tys. rubli, czyli 55% wartości całej produkcji okręgu. Procent ten był jednak znacznie wyższy w przypadku produkcji gotowych wyrobów (ponad 60%) i przędzy (ponad 80%). Produkcja ta wynosiła dla wyrobów gotowych 36 790 sztuk, a dla przędzy 1 750 ton. Podobna była produkcja wełny ponownej, której Białystok w 1910 roku wytworzył ponad 1 740 ton. Z porównania dwóch ostatnich liczb wynika, że przemysł włókienniczy Białegostoku produkował prawie wyłącznie wyroby z wełny ponownej, gdyż przędzy z wełny żywej używał mniej niż 10 ton⁵⁷.

⁵⁷ Obliczone na podstawie spisu zakładów Список фабрик и заводов России с 1910 г.

Ostatnie lata poprzedzające wybuch pierwszej wojny światowej są okresem stabilizacji w przemyśle włókienniczym okręgu białostockiego. Większych zmian w rozmieszczeniu tego przemysłu nie stwierdzono. Pogłębia się jedynie różnica między Białymstokiem a okolicami, które posiadają coraz mniej zakładów przemysłowych. W 1914 roku na 209 zakładów czynnych w okręgu Białystok posiadał 177, w tym 12 fabryk sukna i wyrobów wełnianych, 87 tkalni, 40 przędzalni i 7 wytwórni waty⁵⁸. Park maszynowy tego przemysłu był następujący: 136 silników parowych, 23 silniki elektryczne, 15 silników spalinowych i 13 silników wodnych. Wproważyły one w ruch 97 150 wrzecion przędzalniczych, 22 740 wrzecion nicianych oraz 2335 krosien tkackich. Zużywały one rocznie 46 246 ton węgla, 292 tony ropy naftowej oraz 79 500 m³ drewna⁵⁹.

Przemysł białostocki w przededniu pierwszej wojny światowej produkował rocznie 12 milionów metrów materiałów wełnianych i około 500 tys. sztuk koców i kołder⁶⁰. Głównym rynkiem zbytu było rozległe Cesarstwo Rosyjskie. Poza tym towary białostockie docierały na Daleki Wschód do Chin i Japonii oraz do Ameryki.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA PROCESU ROZWOJU BIAŁOSTOCKIEGO PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W LATACH 1860—1914

Wystąpienia zbrojne chłopów, hamujące chwilowo proces dalszego uprzemysłowienia okręgu białostockiego, otwierają na tym terenie okres gospodarki kapitalistycznej. Zaburzenia te były wynikiem posunięć ustawodawczych caratu, który nie chciał się pierwotnie zgodzić na całkowite uwolnienie chłopów spod władzy szlachty. Ogłaszane kolejno, od 1861 roku pod presją zbrojnych wystąpień chłopskich, ukazy zwalniające chłopów z niektórych obowiązków, podburzały ich tylko i powodowały następne bunty⁶¹. Dopiero ostateczne zniesienie poddaństwa w 1864 roku zmniejsza nasilenie wystąpień chłopskich i powoduje ich stopniowe wygasanie. Wolny teraz osobiście chłop może dowolnie dysponować swoją osobą i swoim majątkiem. Wkrótce jednak rozwój gospodarki kapitalistycznej na wsi doprowadza do rozwarstwienia chłopów, z których najbiedniejsi przenoszą się do miasta i szukają pracy w przemyśle. W ten sposób powstaje miejscowy rezerwuar siły roboczej potrzebny, aby przemysł mógł się dalej rozwijać. Nie jest bowiem do po-

⁵⁸ A. Minkiewicz. Historia powstania i rozwoju przemysłu w Białymstoku, „Przemysł Włókienniczy“, t. IV, 1950, s. 65.

⁵⁹ Prace Polskiej Rady Ekonomicznej w Petersburgu, t. III, cz. II, Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich, tabl. I i II.

⁶⁰ M. Barciński. Polski przemysł włókienniczy. W: Przewodnik Przemysłu i Handlu Polskiego, t. III, 1929, s. 239.

⁶¹ St. Szczotka. Zaburzenia chłopskie w Białostocczyźnie. 1861—1869.

myślenia aby jego rozwój mógł się stale opierać na imigrantach, jak to czynił w okresie swego powstawania. Konieczne są również lepsze powiązania komunikacyjne niż te, które istniały dotychczas. Przemysł białostocki otrzymuje stopniowo szereg linii kolejowych, łączących go z Królestwem Polskim, Rosją, Ukrainą i Prusami. Odkryta również zostaje nie znana dotychczas, nowa baza surowcowa w postaci szmat, z których produkuje się ponownie przędzę. Wraz ze zniesieniem poddaństwa i postępującym stopniowo uwłaszczeniem chłopów wieś białostocka przechodziła na produkcję towarową, została więc wciągnięta do systemu kapitalistycznej cyrkulacji towarów i powiększyła liczbę odbiorców wyrobów przemysłowych.

Nic więc dziwnego, że w takich warunkach rozwój przemysłu włókienniczego w okręgu białostockim postępował bardzo szybko i że nie szkodziły mu kryzysy, które musiał okresowo przechodzić. Po każdym kryzysie można zauważyć ponowny wzrost ilości zakładów przemysłowych, wzrost produkcji i zatrudnienia. Rozwój ten nie idzie jednak gładkimi drogami. Wiemy przecież, że podstawową dźwignią rozwoju przemysłu w tym okresie jest wolna, niczym nie skrępowana konkurencja, która przynosi ze sobą wiele sprzeczności i której działanie jest zawsze jednokowe. Rujnuje ona zazwyczaj zakłady słabe, nie dysponujące dostateczną ilością kapitałów, a umacnia pozycje zakładów dużych posiadających na ogół dostateczną ich ilość. Duża płynność zakładów przemysłowych Białostoczczyzny została spowodowana właśnie brakiem odpowiedniej ilości kapitału. Wielu bowiem przedsiębiorców otwierających zakłady liczyło na zdobycie kapitałów w czasie produkcji w sposób spekulacyjny. Niektórym, bardziej obrotnym przedsiębiorcom, udawało się tego dokonać, jednak większość rujnowana była przez najbliższy kryzys. Konkurencja niszczy jednak nie tylko zakłady małe. W przypadku nieporadności właściciela może ulec zniszczeniu także zakład duży, a w przypadku specjalnych umiejętności organizacyjnych, zakład mały może przekształcić się w duży. Zjawisko takie szczególnie wyraźnie można zaobserwować na przykładzie przemysłu Supraśla. Zakrojone na wielką początkowo skalę zakłady Zacherta i Buchholtza, gdy nie stało ich założycieli, zaczynają chylić się ku upadkowi. Zachert pierwszy oddaje swoje zakłady do eksploatacji żydowskim dzierżawcom chroniąc się w ten sposób przed całkowitą ich utratą. Buchholtz zaś utrzymuje się jedynie dzięki posażnemu ożenkowi z córką Scheiblera z Łodzi, która po jego śmierci na początku XX wieku sprzedaje fabrykę Cytronowi. Podobnie wygląda ostateczny los zakładów Alta i Aunerta, aczkolwiek początkowo zakłady ich rozwijają się pomyślnie i są stale powiększane (porównaj spisy). W obce ręce przechodzą one dopiero na początku XX wieku.

Konkurencja, z jaką muszą walczyć zakłady, jest dwojaka. Istnieje bowiem konkurencja wewnątrzokręgowa, czyli zakłady walczą między sobą o swoją pozycję w okręgu, oraz zewnętrzna. Na pierwszą narażone są wszystkie bez wyjątku przedsiębiorstwa, z drugą mają do czynienia jedynie zakłady eksportujące swoje wyroby na rynki zagraniczne. Dlatego też trudniejsza jest często walka konkurencyjna dużych zakładów produkujących na eksport niż walka konkurencyjna zakładów mniejszych, niekoniecznie jednak małych, gdyż pozycja ich zachwiana zostaje w przypadku najdrobniejszych zakłóceń w dziedzinie zbytu.

Druga połowa XIX wieku dla białostockiego okręgu włókienniczego jest nie tylko okresem ustawicznego wzrostu potencjału przemysłowego. Jest to również czas rozwoju mechanizacji produkcji i ciągłego aczkolwiek powolnego przekształcania się przemysłu manufakturowego w przemysł fabryczny. Poszczególne zakłady przechodzą stale z typu manufaktury do typu przejściowego, opierając swą mechanizację na maszynie parowej wchodzącej w coraz powszechniejsze użycie lub też, o ile pozwala na to położenie zakładu, na wodnej sile napędowej. Normalny postęp mechanizacji zakłócony został w latach osiemdziesiątych XIX wieku wynalezieniem sposobu produkcji wełny ponownej. Związany z tym spadek kosztów produkcji był dostateczny, aby umożliwić konkurencję okręgu białostockiego ze stojącymi technicznie wyżej okręgami Królestwa Polskiego i Rosji. Nic więc dziwnego, że gdy zabrakło bodźca dalsza mechanizacja została na pewien czas wstrzymana. Dokonywały jej tylko te zakłady, które produkowały wyroby wysokiego gatunku przeznaczone na zbyt w Petersburgu czy Moskwie. One też jako pierwsze przekształcają się w fabryki. Dopiero kryzys lat 1900—1903 zmusił przedsiębiorców białostockich do odnowienia parku maszynowego i zastosowania napędu parowego. Wówczas to białostocki przemysł włókienniczy, wprawdzie o 30 prawie lat później, uzyskał te same urządzenia techniczne, co przemysł łódzki. Opóźnienie było bardzo duże. Białostocki przemysł włókienniczy przekształcił się z manufakturowego w fabryczny dopiero wtedy, gdy gospodarka światowa przeszła już w stadium monopolistyczne. Podczas gdy w bardzo uprzemysłowionych krajach życiem gospodarczym kierują już monopolistyczne związki, w Białostocczyźnie panują formy produkcji typowe dla kapitalizmu wolnokonkurencyjnego. Dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku konkurencja przybiera na sile i zaczynają się kształtować wielkie przedsiębiorstwa mogące być zalążkiem przyszłych porozumień monopolowych. Na tym etapie rozwoju normalny proces koncentracji produkcji zostaje zakłócony przez pierwszą wojnę imperialistyczną. Nic więc dziwnego, że jej skutki były zabójcze dla niezmonopolizowanego przemysłu okręgu białostockiego.

Rozdział III

BIAŁOSTOCKI PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

BIAŁOSTOCKI PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY W CZASIE PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Pierwsza wojna światowa zastała białostocki okręg włókienniczy w okresie pełnego rozmachu produkcyjnego. W ostatnich bowiem latach dzięki dogodnym warunkom finansowym w fabrykach dokonano poważnych inwestycji i oparto produkcję na najnowszym zdobyczu techniki, a mając rynki zbytu zwiększano ustawicznie produkcję. Początkowo, przez kilka pierwszych miesięcy wojny, okręg nie odczuwał jej działania, co więcej, dzięki zamówieniom wojskowym, wzrasta nawet produkcja. Jednak w miarę zbliżania się frontu produkcja ulega powoli zahamowaniu. W maju 1915 roku władze rosyjskie wydały surowy zakaz wywozu sukna z fabryk białostockich, skazując je tym samym na nieuniknioną ruinę. W lipcu tego roku zajęcie Białostoczczyzny przez armię niemiecką nie ulegało już wątpliwości. Władze wojskowe utworzyły wówczas Komisję Rekwizycyjno-Szacunkową, której zadaniem było rekwirowanie maszyn produkcyjnych, silników, miedzianych i niklowych części urządzeń produkcyjnych oraz szacowanie kotłów przeznaczonych na zniszczenie. Władze carskie, nie chcąc zostawić Niemcom fabryk, zaczęły je demontować od pierwszego dnia istnienia wspomnianej komisji. Część maszyn i urządzeń technicznych, w porozumieniu z Komitetem Wojenno-Przemysłowym, fabrykanci wywieźli do Rosji, część natomiast trudnych do zdemontowania urządzeń, jak na przykład kotły oraz budynki fabryczne, zostało wysadzone w powietrze, a ich właściciele otrzymali od Komisji Rekwizycyjno-Szacunkowej odpowiednie kwity jako dowód poniesionych strat. Jeden tylko fabrykant zamiast maszyn wyekspediował do Rosji towar w skrzyniach, a w kilka dni po wkroczeniu Niemców uruchomił fabrykę⁶². Był nim Eugeniusz Bekker, jeden z współwłaścicieli stworzonej przez siebie pierwszej w okręgu spółki akcyjnej.

⁶² Opis działalności Komisji Rekwizycyjno-Szacunkowej na podstawie H. Mościcki. Białystok, s. 209—210.

W wyniku działalności Komisji Rekwizycyjno-Szacunkowej, jak i walk zbrojnych związanych z przejściem frontu, przemysł włókienniczy okręgu białostockiego poniósł poważne straty. Największa w okręgu fabryka, zakład Moesa w Choroszczy, przestaje istnieć. Maszyny i urządzenia produkcyjne zostały wywiezione do Rosji, a kotły i maszyny parowe wysadzone w powietrze.

W fabryce Cytrona w Supraślu, dawnym zakładzie Bucholtza zakupionym przez nowego właściciela w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku, zdekompletowano park maszynowy przez zabranie wszystkich części miedzianych i niklowych, a kotły i maszyny parowe z trudem ocalono przed wysadzeniem. Podobnie wyglądała działalność Komisji w zakładach Zacherta.

Na skutek działań wojennych zniszczony został całkowicie wszelki przemysł Knyszyna i Złotorii, a wykończalnia w Królowym Moście zostaje zrównana z ziemią wraz z całą wsią, która przestaje istnieć, a następnie jej mieszkańcy odbudowują ją w innym miejscu. Podobny los spotkał zakład w Rozalinie. Poważne również straty poniósł przemysł Gródka i Michałowa.

Gdy w sierpniu 1915 roku Niemcy zajmują Białostoczczyznę, zastają przemysł w całkowitej ruinie. Uważając okręg białostocki za teren, który będzie należeć w przyszłości do Rzeszy, nie prowadzili Niemcy tutaj tej rabunkowej gospodarki, jaką stosowali w Łodzi, a której dążeniem było całkowite zniszczenie przemysłu. Wręcz przeciwnie starali się o zagospodarowanie tych terenów i nakazali uruchomić wszystkie, które się tylko uda, zakłady. Popierali oni również zakup i sprowadzanie z Niemiec nowych maszyn. W związku z tym szereg fabryk włókienniczych zostaje uruchomionych i zatrudnia około 1500 robotników⁶³. Jednakże przywóz nowych maszyn z Niemiec był niewielki i nie mógł zrekomensować ogromnych zniszczeń wojennych.

ODBUDOWA PRZEMYSŁU PO WOJNIE

Przemysł włókienniczy okręgu białostockiego utracił podczas wojny większość parku maszynowego, kapitały ulokowane w rosyjskich bankach oraz posiadane zasoby surowcowe. Gdy w 1919 roku teren obecnego województwa białostockiego przyłączony został do organizmu państwowego Polski, jego przemysł nie miał żadnego z niezbędnych warunków koniecznych do uruchomienia produkcji, nie było też odbiorcy na ewentualne produkty. Pierwszym odbiorcą było państwo, które wkrótce po objęciu tego terenu udziela przemysłowi włókienniczemu

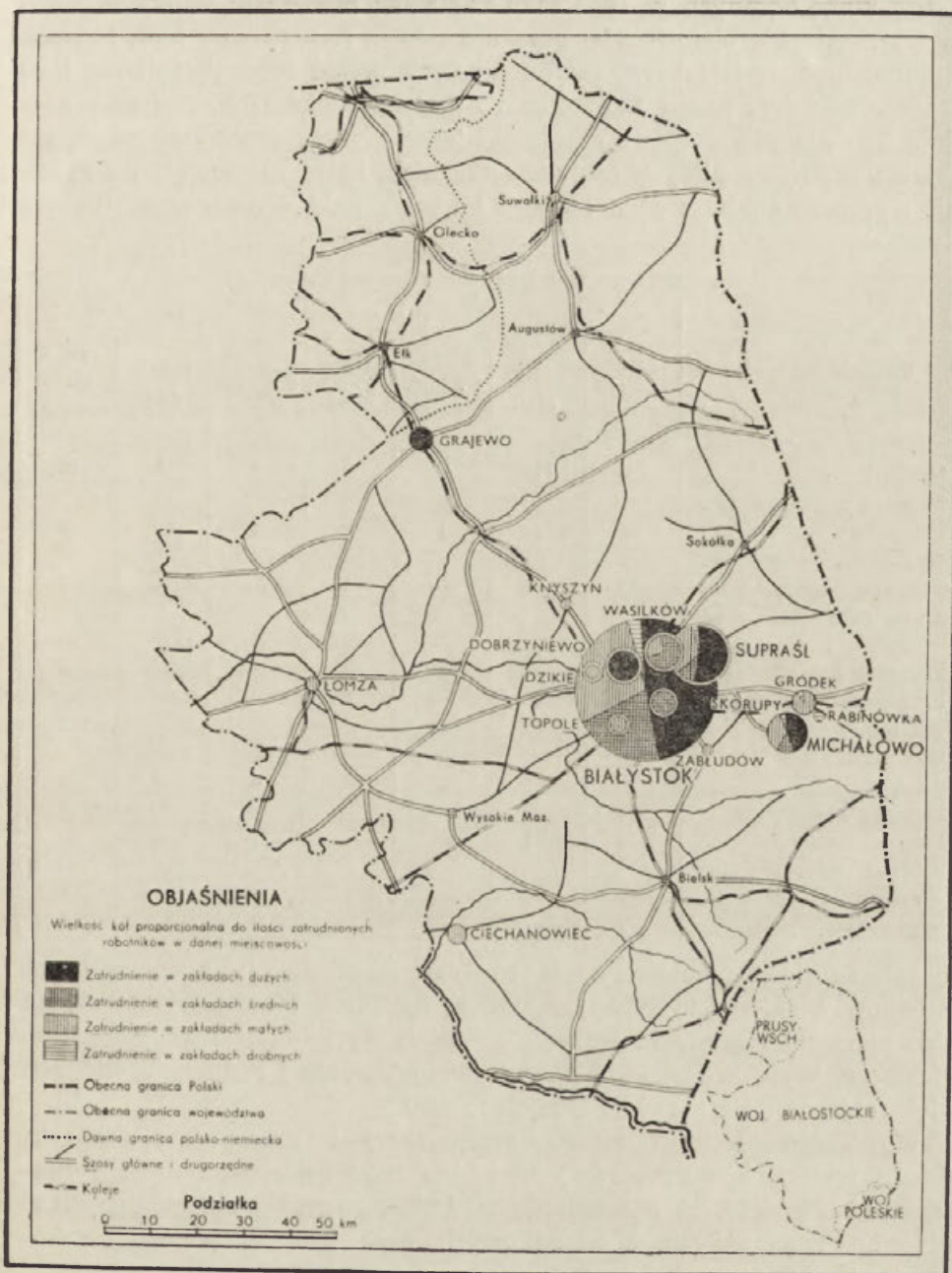
⁶³ J. Pstrokoński. op. cit., s. 18.

znacznych zamówień na sukno mundurowe dla wojska. Na nich oparł przemysł białostocki swą odbudowę. Nie posiadając jednak środków na zakup nowych maszyn odbudowuje on swe zakłady systemem gospodarskim. W oddziałach mechanicznych większych przedsiębiorstw dobiera się części maszyn brakujące na skutek wojennych rekwizycji oraz skupuje od chałupników stare warsztaty tkackie⁶⁴. Skompletowany w ten sposób park maszynowy umożliwił wprowadzić szybkie uruchomienie produkcji i szybki jej wzrost, spowodował on jednak obniżenie poziomu technicznego przedsiębiorstw i duże zacofanie białostockiego przemysłu włókienniczego.

Jak szybkie było tempo odbudowy świadczyć może fakt, że już w 1922 roku było na terenie obecnego województwa białostockiego 161 czynnych zakładów przemysłu włókienniczego (zob. spis. 8). Zatrudniały one ogółem ponad 6500 robotników oraz posiadały silniki napędowe o łącznej sile około 4350 KM⁶⁵. Rozmieszczenie zatrudnionych obrazuje ryc. 20. Z niej jak i z tablicy 5 wynika bardzo wyraźnie dominujące stanowisko Białegostoku. Dysproporcja między uprzemysłowieniem okolic Białegostoku a samego miasta, zaobserwowana już w końcu XIX wieku, powiększa się jeszcze. W Białymstoku znajduje się 113 zakładów na ogólną liczbę 161 czynnych na terenie całego województwa przedsiębiorstw produkcyjnych przemysłu włókienniczego. W przemyśle tym skupiło się także 69% robotników zatrudnionych w przemyśle włókienniczym i 68% mocy zainstalowanych w nim silników. Tak wielka różnica między potencjałem produkcyjnym samego Białegostoku a jego okolic jest wynikiem nie tylko zniszczeń wojennych, które miały miejsce na całym omawianym terenie, lecz także postępującej koncentracji i zmiany decydujących czynników lokalizacyjnych. Trzeba bowiem zdać sobie sprawę, że napęd wodny, stosowany dosyć powszechnie w prowincjonalnych przedsiębiorstwach przed wojną, traci zupełnie znaczenie, gdyż jest mało wydajny i uniemożliwia zastosowanie nowocześniejszych urządzeń produkcyjnych. Poza tym istnienie pojedynczych, rozproszonych wzdłuż rzek, zakładów produkcyjnych jest już w XX wieku anachronizmem. Nic więc dziwnego, że zakłady zniszczone nie powstały już nigdy. Czynne jeszcze w pierwszych powojennych latach zakłady w Topolach, Dzikim i Dobrzyniewie pracują jedynie siłą rozpędu i ulegają w krótkim czasie likwidacji, a na ich miejsce nie powstają nowe. Dopiero w końcu lat dwudziestych, a w związku z niższą ceną siły roboczej na wsi, odbudowane zostają obydwa przedsiębiorstwa Amdurskich w Pieszczykach.

⁶⁴ Na podstawie relacji miejscowej ludności.

⁶⁵ Na podstawie danych zawartych w Księdze adresowej przemysłu, handlu i finansów z roku 1922.

Ryc. 20. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1922 roku

Strukturę czynnych w 1922 roku zakładów przemysłu włókienniczego w województwie białostockim obrazuje tablica 5. Wynika z niej, że obok kilkunastu dużych fabryk, zatrudniających ponad 100 robotników, i 20 średnich, istnieje ponad 120 zakładów małych i drobnych. Oprócz zakładów figurujących w spisie pracowało jeszcze wiele drobnych jednowarstwatowych chałupniczych zakładów tkackich, które zajmowały się głównie wyrobem koców z powierzonego im przez nakładcę surcowca. Tabele

ROZMIESZCZENIE ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH WEDŁUG DZIAŁÓW
PRODUKCJI WŁÓKIENNICZEJ W 1922 ROKU

Rodzaje zakładów	Z a k ł a d y						
	ogółem	Białystok	Gródek	Michałow	Supraśl	Wasilków	pozostałe ośrodki
Ogółem	161	113	9	9	9	5	16
Fabryki wyrobów wełnianych	24	14	1	2	1	2	4
Wytwórnie wełny ponownej	11	8	—	1	—	—	2
Wytwórnie wełny ponownej i przędzalnie	4	4	—	—	—	—	—
Przędzalnie	45	36	2	1	3	—	3
Przędzalnie i tkalnie	21	18	—	3	—	—	—
Tkalnie	28	22	4	—	1	—	1
Wykończalnie i farbiarnie	20	5	2	2	4	3	4
Fabryki waty	3	2	—	—	—	—	1
Fabryki trykotów	1	1	—	—	—	—	—
Fabryki wyrobów jedwabnych	2	2	—	—	—	—	—
Inne zakłady	1	—	—	—	—	—	1

tę załącza się dla zobrazowania wachlarza produkcji poszczególnych ośrodków włókienniczych województwa. Białystok i tutaj wybija się na plan pierwszy posiadając wszystkie działy produkcji i skupiając ich większość. Wyjątek stanowią jedynie wykończalnie i farbiarnie, których większość znajduje się poza Białymstokiem.

Wyposażenie techniczne tego przemysłu jest następujące: fabryki okręgu białostockiego posiadały w końcu 1922 roku 1188 krosien tkackich, 41 191 wrzecion kangarnowych, 15 900 wrzecion zgrzebnych, 2150 wrzecion wigoniowych i odpadkowych oraz 2352 wrzeciona cienko-przędne ⁶⁶.

Białostocki przemysł włókienniczy produkował głównie tańsze gatunki sukna i innych tkanin wełnianych znajdujących zbyt wewnątrz kraju,

⁶⁶ E. Fuks. Die polnische Textilindustrie, s. 108.

w województwach południowych, w województwie łódzkim i częściowo poznańskim oraz eksportowanych do krajów bałkańskich i na Daleki Wschód. Rynek krajowy miał duże znaczenie, ale w stosunku do zdolności produkcyjnej okręgu białostockiego mógł on pochłonąć tylko część wyrobów i to bardzo różną w różnych okresach zależnie od ogólnej sytuacji materialnej polskich robotników i chłopów będących głównymi odbiorcami towarów produkowanych w województwie białostockim. Jednak w latach 1919—1924, w okresie wzrastającej coraz bardziej inflacji, chłonność rynku wewnętrznego powiększała się stale i na niej właśnie bazowała powojenna odbudowa i rozwój przemysłu. Ludność bowiem, zdając sobie sprawę z ciągłego zmniejszania się wartości obiegowego pieniądza, nie magazynowała go, lecz wydawała od razu, kupując między innymi wyroby włókiennicze. Po reformie walutowej sytuacja zmieniła się radykalnie, a przemysł białostocki musiał szukać odbiorców poza granicami kraju.

MONOPOLIZACJA ŻYCIA GOSPODARCZEGO W WOJEWÓDZTWIE BIAŁOSTOCKIM

Zdając sobie sprawę z trudności konkurencyjnych białostockiego włókiennictwa z innymi okręgami włókienniczymi Polski, wynikających z niskiego poziomu mechanizacji produkcji w przemyśle białostockim oraz braku kapitałów obrotowych, organizatorzy nowego przemysłu: Oskar Trilling, S. Cytron, Pines, Polak i Markus starają się tak przekształcić produkcję, aby zapewnić sobie możliwości zbytu. Pierwszym ich zamierzeniem było obniżenie ceny wytwarzanych wyrobów. Aby ten cel osiągnąć stosowali oni najróżniejsze środki. Na przykład Cytron w Supraślu wykorzystał do produkcji przędzy (na postawy do sukna) stare i brudne bandaże znajdujące się w wielkiej ilości w miejscu dawnego wojskowego szpitala niedaleko Supraśla. Na przędzę starano się także zamienić wszystkie pozostałe z poprzednich okresów odpadki włókien znajdujące się na terenie fabryk⁶⁷. Osiągane w ten sposób rezultaty były jednak chwilowe, toteż dalsze usiłowania zmierzały w innym kierunku. Przystąpiono do zorganizowania związku monopolistycznego pod nazwą Związek Białostockiego Wielkiego Przemysłu. Powstał on w 1921 roku, a w jego skład weszło 9 następujących największych fabryk: O. Trilling i Syn — fabryka sukna i kołder, S. H. Cytron — fabryka sukna i kocy, C. Nowik i S-wie — fabryka sukna i kapeluszy, Porecki i Gawiński — fabryka sukna, „Towarzystwo Białostockiej Manufaktury E. Bekker i S-ka“ S. A. — fabryka pluszy, I. Pines — fabryka sukna, D. Szatia — fabryka sukna, Towarzystwo Fabryki „Antoniuk“ — fabry-

⁶⁷ Na podstawie rozmów z miejscową ludnością.

ka sukna i kołder, Towarzystwo „Unitas“ Herbst i S-ka. Fabryki te obejmowały 396 warsztatów tkackich i zatrudniały łącznie 2600 robotników⁶⁸. Celem Związku była organizacja zakupu surowców i materiałów pomocniczych dla fabryk białostockich, sprzedaży wyprodukowanych przez nie wyrobów oraz przyjmowanie zamówień od instytucji rządowych i firm prywatnych⁶⁹.

Druga organizacja monopolistyczna powstała wkrótce po pierwszej. Był nią Krajowy Związek Fabrykantów Włókienniczych. W jej skład wchodziły fabryki B. Polaka i Synów, „Towarzystwo D. Gubiński“, Gotliba i Sieleckiego, Sokoła i Zylberfeniga oraz I. M. Sokoła i Synów⁷⁰. W tym samym czasie powstają dwa pozostałe związki: Związek Fabrykantów Włókienniczych w Białymstoku — skupiający 14 przedsiębiorstw przemysłowych oraz Związek Fabrykantów Przemysłu Północnego.

Równoległe z monopolizacją życia gospodarczego województwa białostockiego szybko postępuje przemiana indywidualnych prywatnych firm produkcyjnych na spółki akcyjne. Pierwsza spółka akcyjna powstała wprawdzie już w 1895 roku i jej założycielem był Eugeniusz Bekker, który swą fabrykę pluszu przekształcił w „Towarzystwo Białostockiej Manufaktury“; głównymi jej akcjonariuszami, oprócz dawnego właściciela, byli A. Moes z Choroszczy i K. Geyer z Łodzi, jednak liczniejsze powstanie tego typu przedsiębiorstw ma miejsce dopiero po pierwszej wojnie światowej. Wkrótce po jej zakończeniu powstaje Towarzystwo Fabryki „Antoniuk“ stworzone z dawnego przedsiębiorstwa Hermana Kommichau, krótkotrwałe towarzystwo „Unitas“ Herbst i S-ka w Skorupach i „Towarzystwo D. Gubiński“. W 1924 roku powstają dwie następne spółki: „Oskar Trilling i Syn“ oraz „Supraślska Sukienna Manufaktura S.H. Cytron“. W skład tej ostatniej oprócz przedsiębiorstwa Cytrona weszły jeszcze fabryki Alta i Aunerta, tworząc tym samym jedno z największych przedsiębiorstw przemysłowych województwa.

KRYZYS LAT 1924—1925

Zahamowanie szybkiego tempa rozwoju białostockiego włókiennictwa nastąpiło wskutek reformy walutowej. Po reformie walutowej w 1924 roku i przeliczeniu cen na nowe pieniądze okazało się, że robocizna jest kosztowna, surowiec kosztowny oraz wysokie są podatki przemysłowe i świadczenia, że drogie są polskie wyroby. Nie było więc za granicą kupców na polskie produkty. Ludność w kraju natomiast, zaopatrzwszy

⁶⁸ E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 59.

⁶⁹ Według ogłoszenia w: XXV-lecie Białostockiej Ochotniczej Straży Ogniowej. Białystok 1923.

⁷⁰ E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 59.

się na zapas w wyroby włókiennicze w czasie inflacji, przestała je teraz nabywać. Skurczył się zatem zarówno rynek wewnętrzny jak i zagraniczny. Spowodowało to ogólny zastój przemysłu. W przeciągu ośmiu miesięcy po reformie położone w okręgu białostockim fabryki sukna i koców były nieczynne⁷¹. Szereg dużych fabryk nie mogąc podołać trudnościom finansowym, związanym z unieruchomieniem obiegu towarów, ulega likwidacji. Należą do nich fabryki firm „Towarzystwo D. Gubiński“, Halnern i Krykun oraz C. Nowik i S-wie⁷². Ta ostatnia ulega nie tyle likwidacji, ile rozbiciu między sześciu dzierżawców. Niektóre firmy, broniąc się przed bankructwem, przenoszą swoje zakłady za granicę⁷³.

Fabryki, pozostałe na miejscu, przez długi czas borykają się z trudnościami. Usiłuje im przyjść z pomocą państwo, zwracając przy eksporcie zapłacone uprzednio cła za barwniki i chemikalia. Nie daje to jednak większych rezultatów. Bezrobocie wzrasta do nie spotykanych dotąd rozmiarów. W czasie największej depresji, w marcu—kwietniu 1925 roku 90% robotników białostockiego okręgu włókienniczego było bez pracy⁷⁴. Przesilenie kryzysu i poprawa koniunktury nastąpiła dopiero w pierwszym półroczu 1926 roku.

SYTUACJA PRZEMYSŁU BIAŁOSTOCKIEGO W OKRESIE CZĘŚCIOWEJ I PRZEJŚCIOWEJ STABILIZACJI (1926—1928)

Od lutego 1926 roku sytuacja w przemyśle włókienniczym okręgu białostockiego zaczyna się powoli polepszać. Następuje zwiększenie ilości dni pracy w tygodniu, a szereg mniejszych przedsiębiorstw zostaje po dłuższej przerwie uruchomionych. Równocześnie następuje reorganizacja pracy w fabrykach, polegająca na przydzielaniu robotnikom większej liczby warsztatów do obsługi lub przedłużaniu dnia pracy. W tym też okresie zarysowuje się po raz pierwszy wyraźne zróżnicowanie rozmieszczenia zakładów pracujących na rachunek własny i zakładów tak zwanych zarobkowych, czyli takich, które produkowały jedynie na zamówienie innych przedsiębiorstw i najczęściej z powierzonego przez nie surowca. Zakłady pracujące na rachunek własny zlokalizowały się głównie w Białymstoku. Nadawały one kierunek produkcji i dyktowały ceny pracującym dla nich przedsiębiorstwom zarobkowym, zlokalizowanym poza Białymstokiem. Pod ich dyktatem jak i pod wpływem ostatniego kryzysu, który podważył byt prowincjonalnych fabryk sukna, przekształcają się one w jednooddziałowe przedsiębiorstwa farbujące wełnę i wykańcza-

⁷¹ E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 60.

⁷² E. Terebucha. op. cit., cz. 1, s. 61.

⁷³ J. Kruczała. Lokalizacja przemysłu włókienniczego w Polsce, s. 79.

⁷⁴ L. Stanisławski. Przemysł włókienniczy łódzki a bielsko-bialski, s. 13.

jące sukno wyprodukowane w Białymstoku. Należą do nich zakłady Kronenberga w Gródku i Petera w Michałowie. Na pracy przedsiębiorstw zarobkowych bazowały nie tylko zakłady pracujące na rachunek własny a nie posiadające wszystkich oddziałów produkcyjnych, lecz także powstające wówczas przedsiębiorstwa nakładcze, które nie posiadały ani budynków fabrycznych ani maszyn, jedynie magazyny surowców i gotowych produktów. Jednym z przedsiębiorstw tego typu, jak wynika z badań terenowych, była ogłaszająca się „Gródecka Wełniana Manufaktura“, której lokalizacji niesposób było ustalić, gdyż ludność Gródka nic nie wiedziała o takiej fabryce. Częściowo tego typu przedsiębiorstwem była spółka akcyjna „S. H. Cytron“, która część produkcji powierzała chałupnikom licznie rozsiąnym w okolicach Supraśla i w samym miasteczku. Jednakże wielkości tych przedsiębiorstw, jak i ich ilości, niesposób jest uchwycić, gdyż nie posiadając budynków fabrycznych nie były zmuszone do wykupienia świadectw przemysłowych i nie płaciły podatków, a więc nie były objęte ówczesną statystyką przemysłową.

W wyniku kryzysu lat 1924—1926 pozostały w okręgu białostockim właściwie tylko średnie i drobne zakłady przemysłowe. Przypuszczać należy, że taki stan rzeczy spowodowany został brakiem stałych i dostatecznie dużych rynków zbytu, bez których wielkie przedsiębiorstwa przemysłowe nie mogły istnieć, podczas gdy zakłady mniejsze mogły opierać swą produkcję na popycie wewnątrz kraju, eksportując jedynie wtedy, gdy była możliwość.

Czynne w latach 1926—1928 zakłady przemysłowe nastawione były głównie na produkcję artykułów najtańszych przeznaczonych na eksport do Anglii, Irlandii, Związku Południowej Afryki, Indii i Chin. Na ogólną liczbę 196 czynnych w 1928 roku zakładów przemysłu włókienniczego dużych fabryk było zaledwie kilka lub najwyżej kilkanaście. Z tego 9 największych skupionych w Związku Białostockiego Wielkiego Przemysłu zatrudniało 1500 robotników, na ogólną liczbę 3234 robotników zatrudnionych we wszystkich zakładach⁷⁵. Największymi firmami przemysłowymi tego okresu były: „O. Trilling i Syn“ S. A., „S. H. Cytron“ S. A., J. A. B. Markus; I. Pines, B. Pólak i S-wie, I. M. Sokół i S-wie, Sokół i Zylberfenig, D. Szatia oraz I. D. Szpiro.

Uruchomienie białostockiego przemysłu włókienniczego w przededniu ogólnoświatowego kryzysu osiągnęło 70% stanu z 1913 roku. Czynnych było około 80 000 wrzecion i 1 600 krosien. Roczna jego produkcję stanowił 10 000 ton towarów wełnianych i półwełnianych ogólnej wartości około 30 milionów złotych⁷⁶.

⁷⁵ Wiadomości Statystyczne m. Białegostoku za lata 1921—1928, s. 116, tabl. 191.

⁷⁶ M. Barciński. Polski przemysł włókienniczy. W: Przewodnik Przemysłu i Handlu Polskiego, t. III, 1929, s. 230—240.

**PRZEMYSŁ BIAŁOSTOCKI W CZASIE OGÓLNOŚWIATOWEGO
KRYZYSU (1929—1933)**

Pierwsze objawy kryzysu wystąpiły pod koniec 1928 roku. Spadek eksportu do Chin i Japonii, które były odbiorcą 80% eksportu białostockiego przemysłu włókienniczego, powoduje zachwianie się produkcji okręgu. Rok 1929 przynosi dalsze pogorszenie sytuacji. Trudności w zbyciu towarów, cła na granicach importujących krajów oraz skurczenie się rynku wewnętrznego powodują ostateczne załamanie się produkcji i likwidację lub wstrzymanie produkcji wielu zakładów. Szereg przedsiębiorstw przenosi się wraz z maszynami do krajów, które eksportowały ich wyroby. Tak na przykład firma Porecki i Gawieński przenosi się w 1930 roku do Rumunii, to samo czyni firma Jurowiecki, a w 1932 roku firma O. Trilling i Syn przenosi swoje zakłady, na podstawie umowy z rządem do Związku Radzieckiego⁷⁷.

ILOŚĆ ZAKŁADÓW I ZATRUDNIONYCH W PRZEMYSLE WŁOKIENNICZYM
BIAŁEGOSTOKU W LATACH 1929—1934⁷⁸

Rodzaj zakładów	L a t a					
	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Z a k ł a d y						
Ogółem	76	80	78	86	87	82
Fabryki wyrobów wełnianych	73	78	76	84	85	81
Fabryki kapeluszy	1	1	1	1	1	1
Fabryki wstążek	2	1	1	1	1	—
Z a t r u d n i e n i						
Ogółem	3 306	3 204	3 876	4 807	5 832	4 909
Fabryki wyrobów wełnianych	3 262	3 234	3 851	4 788	5 809	4 899
Fabryki kapeluszy	13	13	10	12	10	10
Fabryki wstążek	31	17	15	7	13	—

Według przytoczonych danych, najgorszy stan przemysłu Białegostoku miał miejsce w latach 1929, 1930 i 1931. Dla całego jednak okręgu sprawa przedstawia się nieco inaczej. Ilustruje to tabela⁷⁹.

⁷⁷ J. Pstrokoński. op. cit., s. 37.

⁷⁸ Wiadomości Statystyczne m. Białegostoku za lata 1929—1934, t. II, tabl. 203.

⁷⁹ Tabela jest opracowana na podstawie danych opublikowanych przez GUS w „Statystyce przemysłowej” w zeszytach: za rok 1931, Warszawa 1933; za rok 1932, Warszawa 1934; za rok 1933, Warszawa 1935; za rok 1934, Warszawa 1936. Dane te obejmują tylko zakłady posiadające świadectwa przemysłowe I—VII kategorii. Wyeliminowane są więc dane dotyczące zakładów drobnych, które uwzględniają „Wiadomości Statystyczne m. Białegostoku” i stąd ich niezgodność.

PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY OKRĘGU BIAŁOSTOCKIEGO
W LATACH 1930—1934

Wyszczególnienie	L a t a				
	1930	1931	1932	1933	1934
Zakłady	121	112	106	107	117
Zatrudnieni (przeciętna roczna)	3 469	3 886	3 239	3 587	4 312

Z tabeli tej wynika, że najtrudniejsza sytuacja w całym okręgu przypada na rok 1932. W roku tym eksport był najmniejszy, najmniej sprzedano też towarów na rynku krajowym. Najniższa była również wartość produkcji białostockiego przemysłu włókienniczego. Związane z tym było największe ograniczenie ilości dni pracy w tygodniu i maksymalna redukcja zatrudnienia. Różnice w przebiegu kryzysu między Białymstokiem a całym okręgiem przypisać należy różnicy w strukturze przemysłu. Posiadając większość znajdujących się w okręgu przedsiębiorstw pracujących na rachunek własny Białystok prędzej mógł się uwolnić spod wpływu kryzysu i, gdy tylko zwiększył się popyt, rozpocząć na nowo produkcję, podczas gdy, pozbawione w dalszym ciągu zamówień, fabryki zarobkowe okręgu ciągle jeszcze redukowały zatrudnienie i ulegały likwidacji.

Równoległe ze zmianami ilościowymi w przemyśle następują w czasie kryzysu zmiany jakościowe. Zmienia się struktura przemysłu. Ciekawym zjawiskiem jest, sprzeczny pozornie z zasadą koncentracji, fakt zaniku zakładów wielkich, a utrzymanie się zakładów średnich i drobnych. Zakłady duże, opierające swą produkcję na eksporcie, spotykały się na rynku z konkurentami bielskimi i łódzkimi. Z współzawodnictwa tego zwycięsko zazwyczaj wychodzili uprzywilejowani przez państwo i w większości skartelizowani przedsiębiorcy łódzcy i bielscy. Nie mogąc pozbyć się swych wyrobów białostocki przemysł włókienniczy miał zamrożony kapitał, a tym samym uniemożliwioną produkcję. Powodowało to upadek wielu przedsiębiorstw indywidualnych oraz spadek kursu akcji przedsiębiorstw akcyjnych. Akcje przechodziły w ręce łódzkich fabrykantów, którzy w ten sposób powiększali jeszcze swe wpływy na przemysł białostocki. Przykładem tego zjawiska może być historia przebiegu kryzysu w fabryce „Towarzystwa Białostockiej Manufaktury E. Bekker i Ska”⁸⁰. W wyniku kryzysu przedsiębiorstwo przynoszące normalnie ponad 500 tys. zł zysku rocznie, z czego akcjonariusze otrzymywali około 200 tys. zł, zaczyna od 1930 roku przynosić same straty.

⁸⁰ Na podstawie bilansów spółki za lata 1926—1935. Archiwum Wojewódzkie w Białymstoku.

STRATY „TOWARZYSTWA BIAŁOSTOCKIEJ MANUFAKTURY
E. BEKKER I S-KA” W LATACH 1930—1935

Straty	L a t a				
	1930	1931	1932	1933	1935
W złotych	103 433	409 489	416 415	405 881	50 695

Powoduje to spadek kursu akcji, które w 75% przechodzą w ręce Karola Geyera.

Właściciele większych przedsiębiorstw przemysłowych województwa białostockiego, które przetrwały kryzys, zdając sobie sprawę z nieefektywności samodzielnej walki konkurencyjnej przystępują w 1933 roku do utworzonego w Łodzi Syndykatu Eksportu Odzieży, aby w ten sposób wejść w bliższy kontakt z przedsiębiorstwami łódzkimi i uniemożliwić im dalszy ich wzrost kosztem upadku przemysłu białostockiego. Oprócz 30 firm z okręgu łódzkiego w skład Syndykatu weszło 7 następujących przedsiębiorstw białostockich: I. D. Szpiro, „Białostocka Manufaktura Szpiro-Jagłom“, Sokół i Zylberfenig, „Supraślska Sukienna Manufaktura S. H. Cytron“, B. Polak i S-wie, I. Pines i T. Poczebucki⁸¹.

W inny nieco sposób wyglądała obrona przed konkurencją wśród drobnych producentów chałupniczych. W celu uniknięcia wzajemnej konkurencji, jak i w obronie przed wzmożonym podczas kryzysu wyzyskiem i bezrobociem, przystępują oni do zorganizowania spółdzielni. Spółdzielnie te otrzymują nazwę lonkietniczych od pochodzącego z języka niemieckiego określenia pracy nakładczej „na Lohn“. Pierwsza z nich powstaje pod firmą „Lonkietnik“ sp. z o. o. w 1932 roku w Białymstoku. Wkrótce powstaje tam drugie tego typu przedsiębiorstwo pod firmą „Kooperatywa Lonkietników“ a w 1934 roku trzecie pod firmą „Spółdzielnia Wytwórcza Łącz“.

Zmianom strukturalnym przemysłu białostockiego towarzyszyły także zmiany w jego rozmieszczeniu. Kryzys pogłębia jeszcze różnice w rozmieszczeniu poszczególnych działów produkcji między przemysłem Białegostoku i jego okolic, jakie zarysowują się już w końcu lat dwudziestych. Większość fabryk okręgu przekształca się w jednooddziałowe przedsiębiorstwa, wykończalnie lub farbiarnie, podczas gdy w Białymstoku skupiają się kompletne lub wielooddziałowe fabryki sukna, koców i waty oraz większość przemysłu tkackiego. Przyczyną takiego zróżnicowania są zarówno czynniki ekonomiczne, jak i warunki przyrodzone terenu. Białystok, posiadając przemysł silniej zmonopolizowany, mógł tym samym narzucić pewne warunki produkcji i pewien jej typ zakładom okręgu. Z drugiej jednak strony miasto było pozbawione dostatecznej ilości wody i przemysł

⁸¹ Statystyka karteli w Polsce, s. 64.

jego zawsze był zmuszony korzystać z usług przedsiębiorstw okolicznych ośrodków w dziedzinie farbiarstwa i wykończalnictwa. Stąd większa opłacalność i większa pewność stałych zamówień dla zarobkowych farbiarni i wykończalni spowodowała przekształcenie większości przedsiębiorstw sukieniczych okręgu w tego typu zakłady. Tak więc warunki środowiska geograficznego, dogodne z punktu widzenia zaopatrzenia w wodę w przypadku wszystkich poza Białymstokiem ośrodków włókiennictwa, pogłębiły jeszcze ten podział.

BIAŁOSTOCKI PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY W OKRESIE CZĘŚCIOWEGO OŻYWIENIA GOSPODARCZEGO MIĘDZY KRYZYSEM A DRUGĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Pewne ożywienie gospodarcze zaznacza się już w 1933 roku. Niemniej koniec kryzysu przypada dopiero na rok 1934. Ilość czynnych zakładów przemysłowych podnosi się wówczas z 106 w 1932 roku i 107 w 1933 roku do liczby 117. Zatrudniały one średnio w ciągu roku 4312 robotników⁸².

STRUKTURA PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1934 ROKU

Rodzaje zakładów	Zakłady	Robotnicy
Fabryki kompletne	24	2 478
Przędzalnie	22	578
Tkałnie	24	360
Farbiarnie i wykończalnie	18	498
Fabryki wały	7	106
Fabryki wstążek	4	181
Wytwórnice sztucznej wełny	7	46
Fabryki wojłoków	7	42

Znajdowały się one głównie w Białymstoku, który posiadał ponad 80 fabryk, z czego więcej niż połowę stanowiły zakłady drobne i małe. Pozostałe fabryki znajdowały się po kilka w Wasilkowie, Supraślu, Gródku i Michałowie. Czynne wówczas fabryki nie pracowały jeszcze przez cały rok. W czasie miesięcy niesezonowych, jakimi były grudzień, styczeń, luty i marzec, większość przedsiębiorstw unieruchomiła swoją produkcję, natomiast w miesiącach sezonowych — lipcu i sierpniu pracowały one całą parą, a zatrudnienie przekraczało znacznie średnią roczną.

Poprawa sytuacji na rynku wewnętrznym i zagranicznym powoduje stałe zwiększanie się ilości zakładów przemysłowych i zatrudnienia. W 1935 roku czynnych jest 120 zakładów zatrudniających 4426 ludzi, a w

⁸² S. atystyka przemysłowa 1934 r., s. 32.

1936 roku odpowiednie cyfry wynoszą 125 i 5380⁸³. Przedmiotem ich produkcji były różne tkaniny wytwarzane z wełny owczej przeznaczone na dostawy rządowe oraz wyrabiane z wełny ponownej sukna i koce przeznaczone na zbyt wewnątrz kraju i za granicą. Odbiorcami produktów białostockiego przemysłu włókienniczego poza krajem były: Chiny, Indonezja, Indie, wiele krajów Afryki i Ameryki Południowej, Nowa Zelandia oraz w Europie: Anglia, Holandia, Szwecja, Norwegia i Litwa. Ogółem w 1936 roku wywieziono 635¹ tys. kg koców oraz 1532 tys. kg tkanin wełnianych i półwełnianych. Szczegółowo o wielkości i kierunkach eksportu informuje ryc. 21.

Struktura i rozmieszczenie ważniejszych zakładów przemysłowych w okręgu białostockim w przededniu drugiej wojny światowej, jakie przedstawia nam tablica 6 i rycina 22 są bardzo charakterystyczne. Spośród 92 zakładów, wymienionych w tablicy 6, 68 znajduje się w samym Białymstoku, który góruje ponad wszystkimi innymi ośrodkami produkcyjnymi powiatu nie tylko pod względem ilości zakładów, ale i ich jakości. Posiada on prawie wszystkie zakłady duże i przedsiębiorstwa pracujące na własny rachunek. Fabryki białostockie zatrudniały wówczas prawdopodobnie około 6900 robotników (na jedną zmianę 3465 robotników), podczas gdy wszystkie inne przedsiębiorstwa znajdujące się w powiecie zatrudniały tylko około 2000 robotników (na jedną zmianę 1001). Największą fabryką Białegostoku był zakład firmy „Białostocka Manufaktura Szpiro-Jagłom“, zatrudniająca 300 robotników. Była to wielodziałowa fabryka składająca się z szarpalni, przedzalni, tkalni i wykończalni; posiadała 75 krosien tkackich i 3500 wrzecion⁸⁴. Zakład powstał w 1931 roku z połączenia szeregu drobnych przedsiębiorstw w jedną wielką fabrykę.

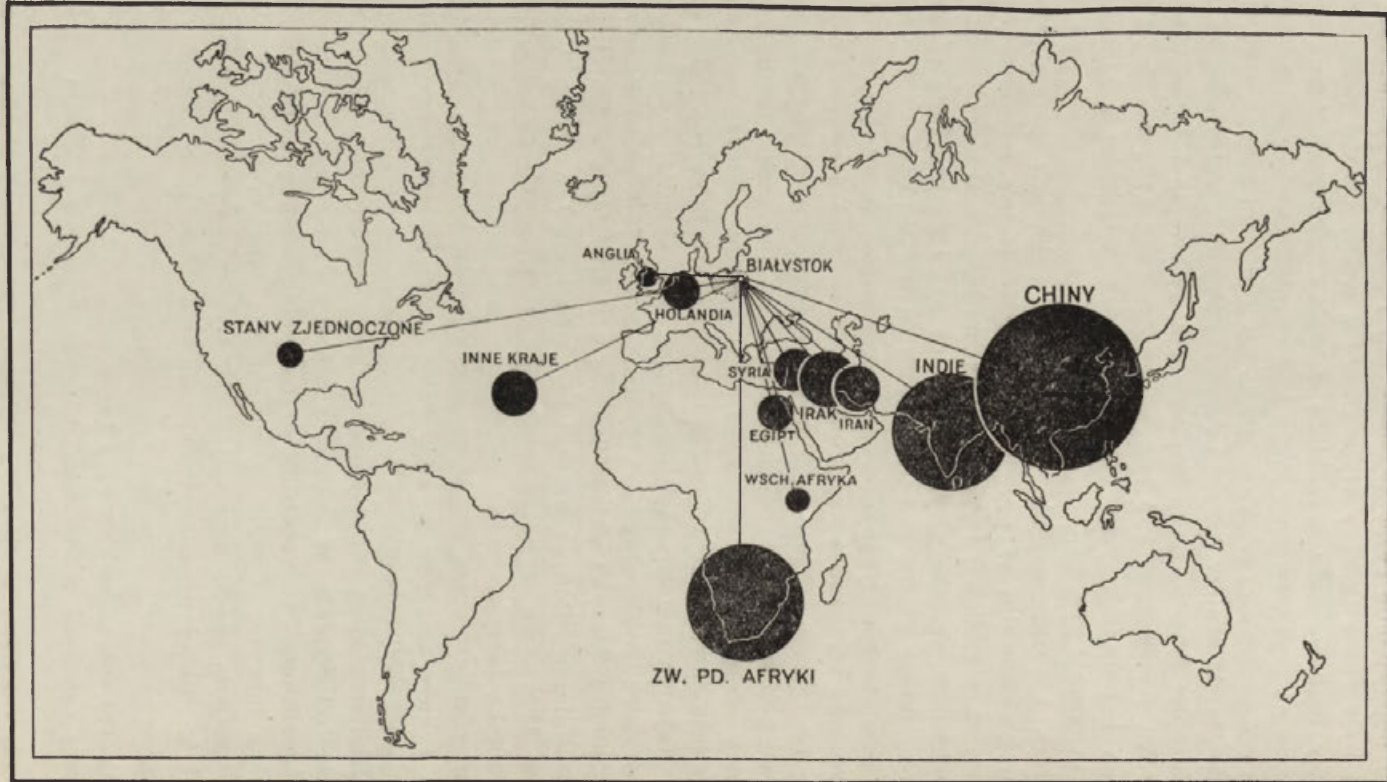
Drugim pod względem wielkości zakładem Białegostoku była fabryka sukna i kocy założona w 1933 roku przez Rubinsztejna i Kagana a zatrudniająca 280 robotników⁸⁵.

Poza Białymstokiem głównym ośrodkiem przemysłu włókienniczego w powiecie był Supraśl. W Supraślu znajdowały się 4 przedsiębiorstwa zatrudniające około 800 robotników (na jedną zmianę 410 ludzi). Największa jego fabryka, a zarazem największa fabryka w całym okręgu będąca własnością spółki akcyjnej S. H. Cytron, zatrudniała ponad 500 ludzi. Był to zakład produkcyjny posiadający wszystkie oddziały pro-

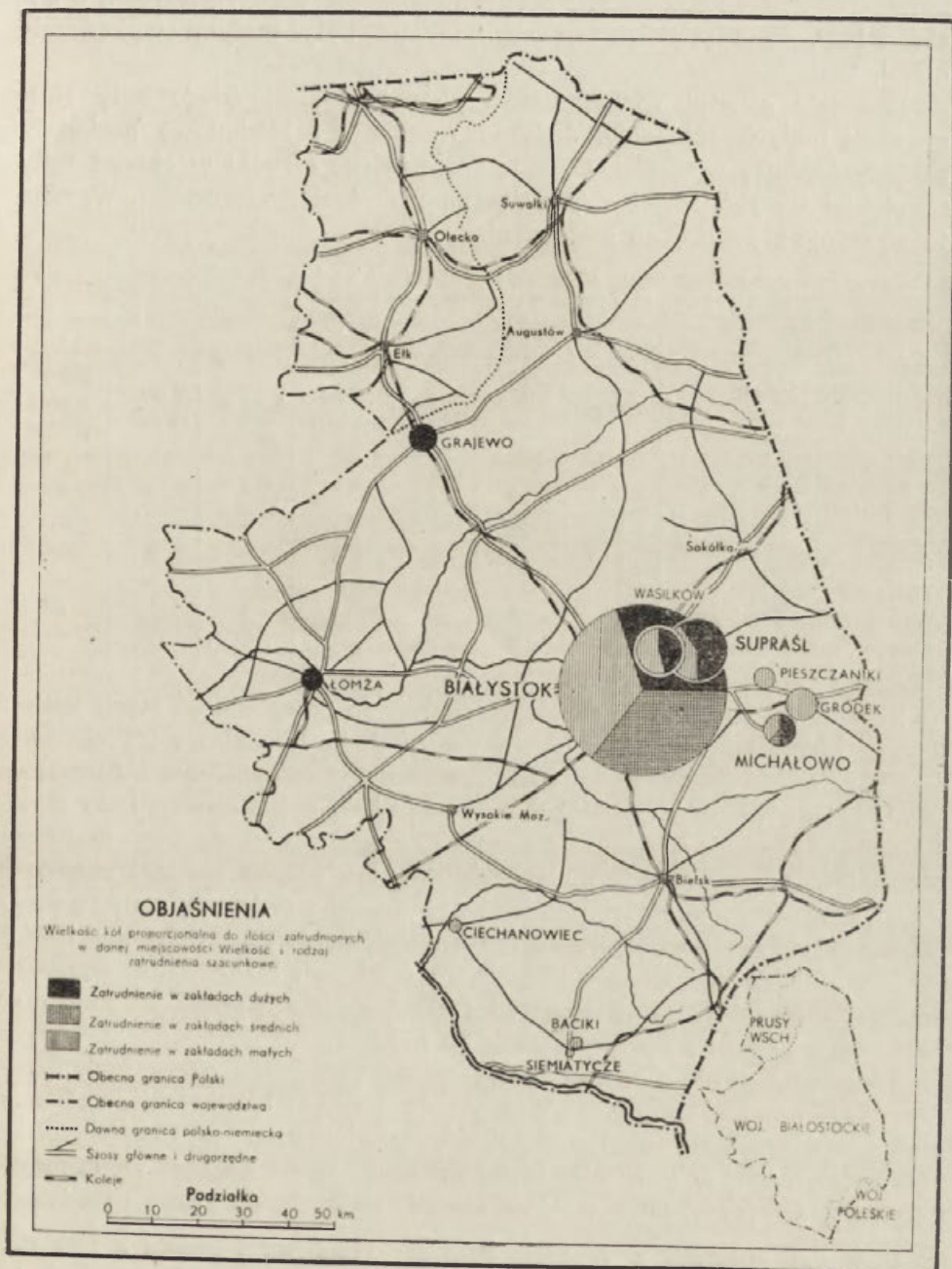
⁸³ Statystyka przemysłowa 1935 r. i 1936 r.

⁸⁴ Według ogłoszenia w Roczniku Polskiego Przemysłu i Handlu z 1938 r., nr 10 424.

⁸⁵ Według ogłoszenia w Roczniku Polskiego Przemysłu i Handlu z 1938 r., nr 10 417.

Ryc. 21. Eksport wyrobów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1936 roku (według wartości)

Ryc. 22. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1937 roku

dukcyjne (ryc. 23). Fabryka Cytrona posiadała 8500 wrzecion zgrzebnych i 120 krosien sukiennych poruszanych przez maszynę parową o sile 450 KM⁸⁶. Inne przedsiębiorstwa Supraśla były małymi wykończalniami.

Pozostałe ośrodki włókiennictwa powiatu białostockiego były skupieniami małych zakładów. Jedynie Wasilków i Michałowo posiadały zakłady średniej wielkości. Ogólnie rzecz biorąc ośrodki w okręgu były skupieniami wykończalni obsługujących przemysł Białegostoku. Wynika to wyraźnie z poniższego zestawienia.

ROZMIESZCZENIE DZIAŁÓW PRODUKCJI WŁÓKIENNICZEJ
POWIATU BIAŁOSTOCKIEGO W 1937 ROKU⁸⁷

Rodzaje zakładów	Z a k ł a d y						
	ogółem	Białystok	Gródek	Michałow	Supraśl	Wasilków	pozostałe ośrodki
Ogółem	90	68	4	5	4	7	2
Fabryki sukna	35	33	—	1	1	—	—
Przędzalnie	21	16	—	3	—	2	—
Tkalnie	10	10	—	—	—	—	—
Wykończalnie i farbiarnie	18	3	4	1	3	5	2
Fabryki wełny ponownej	6	6	—	—	—	—	—

Zagadnienie transportu surowych tkanin do odległych od stacji kolejowych ośrodków wykończalnictwa jak Supraśl, Michałowo i Pieszczaniki rozwiązane zostało w ten sposób, że najmowano chłopów z furmankami, którzy za dnia przewozili surowe sukno z Białegostoku do wykończalni, a nocą odwozili do niego gotowe wykończone tkaniny pochodzące z poprzednich transportów. W ten sposób powstał charakterystyczny w ostatnich latach przed drugą wojną światową stały, trwający dzień i noc, wahadłowy ruch furmanek przewożących produkty⁸⁸. Dla wyjaśnienia roli transportu konnego w okręgu białostockim wypada podać, że odległość od Białegostoku do Supraśla wynosi 16 km, do Michałowa 36 km, a do Pieszczanik 30 km.

Przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego okręg przemysłowy ograniczał się prawie wyłącznie do powiatu białostockiego. Poza nim znajdowały się nieliczne zakłady produkcyjne w Ciechanowcu i Siemiatyczach w powiecie bielskim oraz jeden zakład w Łomży i jeden w Grajewie. Dwa ostatnie zakłady należały do grupy przedsię-

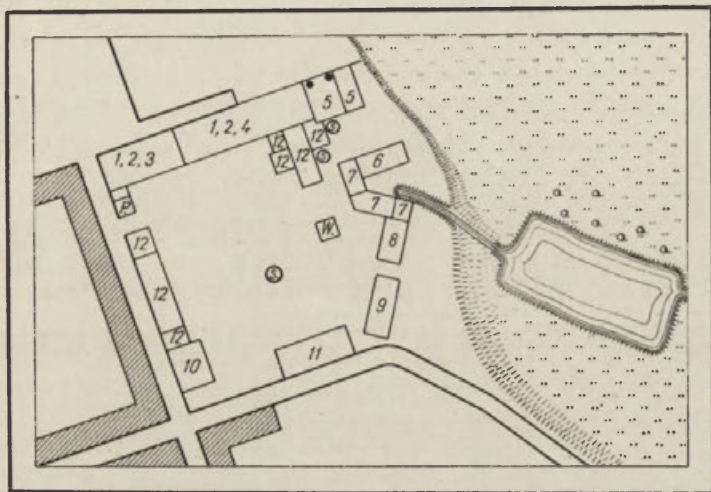
⁸⁶ Według ogłoszenia w Roczniku Polskiego Przemysłu i Handlu z 1938 r., nr 10 390.

⁸⁷ E. Terebucha. op. cit., cz. 3, s. 16—17.

⁸⁸ Według relacji miejscowej ludności.

biorstw dużych: pierwszy z nich zatrudniał w 1938 roku około 100 robotników, drugi zaś 160⁸⁹. Natomiast w Ciechanowcu i Siemiatyczach znajdowały się tylko zakłady drobne i małe.

Produkcja włókiennicza województwa białostockiego nie ograniczała się jedynie do wytwórczości przemysłowej. Bardzo licznie reprezento-

1 III kondygnacja przędzalnia	6 Farbiarnia	10 Warsztaty naprawcze
2 II " tkalnia	7 Szarpalnia	11 W.C.
3 I " suszarnia	8 Magazyn szmat	12 Biura
4 I " folusz i apretura	9 " wyrobów	Wł. - zabudowa miejska
5 Kocielnia	P. - partiernia	S. - studnie
		W. - wieża ciśnieniowa

Ryc. 23. Plan zabudowań fabrycznych Supraślskiej Sukiennej Manufaktury „S. H. Cytron”

wane było chałupnictwo tkackie, zarówno w powiecie białostockim jak i bielskim. Inny jednak typ reprezentowało chałupnictwo skupione w ośrodkach przemysłowych powiatu białostockiego i znajdujące się wokół nich, a inny chałupnictwo powiatu bielskiego. W pierwszym przypadku mamy do czynienia z tkaczami uzupełniającymi produkcję przemysłową i pracującymi pod dyktando fabrykantów, przy czym praca przy warsztacie tkackim była podstawowym zajęciem chałupnika. W przypadku chałupnictwa powiatu bielskiego, oprócz omówionego typu chałupnictwa, szeroko rozpowszechnione było chałupnictwo wiejskie stanowiące tylko dodatkowe zajęcie rolnika i jego rodziny. Wprawdzie i ono znajdowało się pod wpływem skupywacza, ale wpływ ten był nieporównanie mniejszy niż w pierwszym typie. Chałupnicy wiejscy nie produkowali też tkanin gładkich, takich jak sukno. Wytwarzali oni weł-

⁸⁹ Według ogłoszenia w Roczniku Polskiego Przemysłu i Handlu z 1938 r., nr 10 584 i nr 10 700.

niane i konopno-bawełniane dywany, kilimy i kapy. Był to więc raczej przemysł domowy. Głównymi ośrodkami tego typu wytwórczości była Turna koło Siemiatycz oraz Popławy, Oleksin, Widzgowo, Dołubowo i Golonki koło Brańska. W oparciu o ten typ chałupnictwa powstała w latach trzydziestych, zorganizowana przez jednego z nakładców, fabryka dywanów w Bacikach Średnich koło Siemiatycz. W 1938 roku pracowało w niej 30 ludzi⁹⁰. Drugą cechą odróżniającą chałupnictwo powiatu białostockiego od chałupnictwa powiatu bielskiego jest rzadziej stosowanych krosien. Chałupnik białostocki stosował już na ogół krosna mechaniczne, podczas gdy chałupnicy na wsiach powiatu bielskiego używali wyłącznie ręcznych warsztatów tkackich.

PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO W CZASIE DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ (1939—1944)

Zaraz po wybuchu drugiej wojny światowej Białystok zajmują Niemcy. Okupują oni okręg białostocki przez 7 dni. Zgodnie z przyjętą w stosunku do ziem polskich zasadą gospodarowania, w ciągu tego krótkiego okresu czasu, zdążyli Niemcy wywieźć z okręgu białostockiego ogromne ilości gotowych już fabrykatów, takich jak tkaniny wełniane i koce, oraz większość znajdujących się w fabrykach surowców. Po wycofaniu się wojsk niemieckich, jeszcze we wrześniu 1939 roku, rejon białostocki zajmują władze radzieckie. Uruchamiają one wszystkie fabryki, z których Niemcy nie zdążyli wywieźć maszyn. Fabryki, które dzięki posiadaniu odpowiedniego parku maszynowego mogły produkować lepsze gatunki wyrobów, produkowały sukna i tkaniny na potrzeby wojska. Pozostałe natomiast zakłady produkowały gorsze jakościowo wyroby na użytek miejscowej ludności. W rezultacie większość istniejących zakładów produkcyjnych przemysłu włókienniczego w okręgu białostockim zostaje po upaństwowieniu uruchomionych. Nie koniec na tym. Władze radzieckie przystępują także do odnowienia technicznego fabryk białostockich. Wprowadzają na przykład urządzenia klimatyzacyjne i instalacje elektryczne w dawnej fabryce Moritza w Michałowie, instalują nowe maszyny parowe, uzupełniają park maszynowy w fabryce Flakiera i zakładzie Kellera w Białymstoku. W dawnej fabryce Knauera w Michałowie budują całą farbiarnię. W czasie rządów radzieckich następuje także komasacja szeregu drobnych przedsiębiorstw w większe fabryki⁹¹.

Rosjanie opuszczają okręg białostocki wkrótce po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Zajmują go ponownie Niemcy. W związku z dys-

⁹⁰ Według informacji pracownika GRN w Siemiatyczach.

⁹¹ Według informacji miejscowej ludności.

kryminacją rasową stosowaną w stosunku do ludności żydowskiej, spośród której rekrutowała się większość byłych właścicieli przedsiębiorstw, duża ilość fabryk zostaje unieruchomiona. Niektóre fabryki zamienione zostają na składy wojskowe i warsztaty reperacyjne. Czynne natomiast nieliczne zakłady produkowały tylko na użytek miejscowej ludności. W jednym tylko przypadku mamy do czynienia z budownictwem nowego przemysłu. W 1941 roku przystępują Niemcy do zorganizowania fabryki wojłoków w Bielsku Podlaskim. Przedsiębiorstwo to działało do 1944 roku pod firmą „Biella Filtzstiefelfabrik Walter G. Benz“. Początkowo wszystkie czynności produkcyjne dokonywane były ręcznie. Potem sprowadzono z Niemiec maszyny, tak że w 1943 roku uruchomiono już zmechanizowaną produkcję⁹².

Pierwsze zniszczenia w przemyśle białostockim można zauważyć w 1943 roku. Wówczas to, w czasie likwidacji getta białostockiego, ulega spaleni i zburzeniu kilkanaście żydowskich przedsiębiorstw przemysłowych. Wkrótce potem, gdy armia hitlerowska zaczęła się cofać, podobnie jak w czasie pierwszej wojny, powstaje specjalna komisja, której celem było zniszczenie przemysłu przed wycofaniem się. Działalność Brandkommando rozpoczęła się od wywiezienia wielkiej ilości maszyn i urządzeń produkcyjnych do Niemiec, zaś w chwili wycofywania się wojsk niemieckich latem 1944 roku przystąpiono do podpalania obiektów fabrycznych lub ich burzenia.

Ostatecznie w chwili odzyskania niepodległości białostocki przemysł włókienniczy znajdował się w ruinie. Zniszczenia w obiektach przemysłowych sięgały 76%, a zdolność produkcji przemysłowej równała się zeru. Zniszczeniu uległy nie tylko największe zakłady Białegostoku ale i wszystkie większe zakłady jego okolic. Całkowicie zniszczone zostały fabryki Supraśla, Ciechanowca i Siemiatycz, a prawie całkowicie przemysł Gródka, Michałowa i Wasilkowa. Zniszczona też została białostocka fabryka wojłoków i wszystkie rozproszone po całym województwie pojedyncze fabryki włókiennicze.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZMIAN W PRZEMYŚLE WŁÓKIENNICZYM WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM

W chwili powstania państwa polskiego po pierwszej wojnie światowej, białostocki przemysł włókienniczy był mocno zniszczony. Brak odpowiednich środków finansowych spowodował, że odbudowa jego odbywała się systemem gospodarskim. Pomimo dużego początkowo tempa tej odbudowy, przemysł białostocki nie mógł całkowicie zatrzeć skut-

⁹² J. Pstrokoński. op. cit.

ków wojny. Nowootwierane fabryki nie posiadały na ogół nowoczesnych urządzeń produkcyjnych, jakie miały wielkie fabryki przed pierwszą wojną. Cywiński⁹³ pisał o nich w ten sposób „nieodnawiane, przestarałe zakłady przemysłowe tracą z roku na rok swą wartość produkcyjną, stają się muzeum starych gratów, nie zaś zbroją gospodarczą wielkiego narodu“.

Nawet w okresach największego nasilenia produkcji park maszynowy nie był uzupełniany, a produkcja włókiennictwa białostockiego nie zdołała w dwudziestoleciu przekroczyć 70% stanu z 1914 roku. Również pod względem jakości i asortymentu produkcji przemysł włókienniczy okresu międzywojennego nie dorównał przemysłowi przedwojnemu. Po wojnie przemysł białostocki nie produkował tak wysokogatunkowych towarów, jak czyniła to niegdyś fabryka Moesa w Choroszczy. Konieczność konkurencji z pozostałymi okręgami włókienniczymi Polski zmuszała fabrykantów białostockich do obniżania ceny wyrobów kosztem ich jakości. Ułatwiały to zresztą małe wymagania jakościowe zagranicznych odbiorców. Nic więc dziwnego, że stosowano powszechnie przeróżne surowce zastępcze zamiast wełny.

Stałe zaburzenia ekonomiczne w gospodarce polskiej dwudziestolecia, pozostawiające tylko dwu- lub trzyletnie okresy względnego ożywienia, nie przyczyniały się bynajmniej do rozwoju przemysłu. Hamowała go także monopolizacja przemysłu. Związki przemysłowców, kierujące rozdziałem zamówień, najzyskowniejsze zamówienia pozostawiały dla przedsiębiorstw do nich należących, które i tak często stały unieruchomione. Stosunki te nie tylko hamowały ilościowy rozwój przemysłu. Powodowały one także zmiany w jego strukturze. W ich wyniku ukształtowały się 4 grupy przedsiębiorstw:

- 1) fabryki kompletne i wielooddziałowe niekompletne,
- 2) fabryki bezmaszynowe,
- 3) fabryki jednooddziałowe,
- 4) zakłady chałupnicze.

Do grupy pierwszej należały przedsiębiorstwa duże i część średnich pracujące na własny rachunek i powierzające wykonanie części procesu produkcyjnego zakładom jednooddziałowym. Grupa druga, nie posiadająca żadnych urządzeń produkcyjnych, a tylko składy surowców i towarów, opierała swą produkcję na zakładach grupy trzeciej i czwartej, z których prawie wszystkie były małymi przedsiębiorstwami zarobkowymi przerabiającymi jedynie na zamówienie cudzy surowiec.

Zważywszy fakt peryferycznego położenia okręgu białostockiego w stosunku do ośrodków dyspozycyjnych, położenia w Polsce „B“, powo-

⁹³ B. Cywiński. Przemysł polski w latach 1933—1935. s. 26.

dużą częstotliwość pomijanie przy rozdzielaniu pomocy ze strony władz państwowych i zaniechanie tego terenu, jak również odcięcie od rynków zbytu w Rosji, na bazie których przemysł ten powstał i na których opierał się jego rozwój, zdajemy sobie dopiero sprawę, z jakimi trudnościami borykał się przemysł białostocki, aby przedłużyć swą egzystencję. Przystaje być zagadką, dlaczego każdy kryzys zmniejszał stan posiadania przemysłu białostockiego i ograniczał produkcję do coraz mniejszej ilości zakładów. W drodze ogólnopolskiej konkurencji między okręgami włókienniczymi Polski następowała koncentracja przemysłu w okręgu łódzkim i bielsko-bialskim, kosztem przemysłu w okręgu białostockim.

Rozdział IV

ZMIANY W ROZMIESZCZENIU PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W OKRĘGU BIAŁOSTOCKIM

ZMIANY CZYNNIKÓW LOKALIZACYJNYCH I ICH WPŁYW NA ZMIANY W ROZMIESZCZENIU PRZEMYSŁU W OKRĘGU BIAŁOSTOCKIM

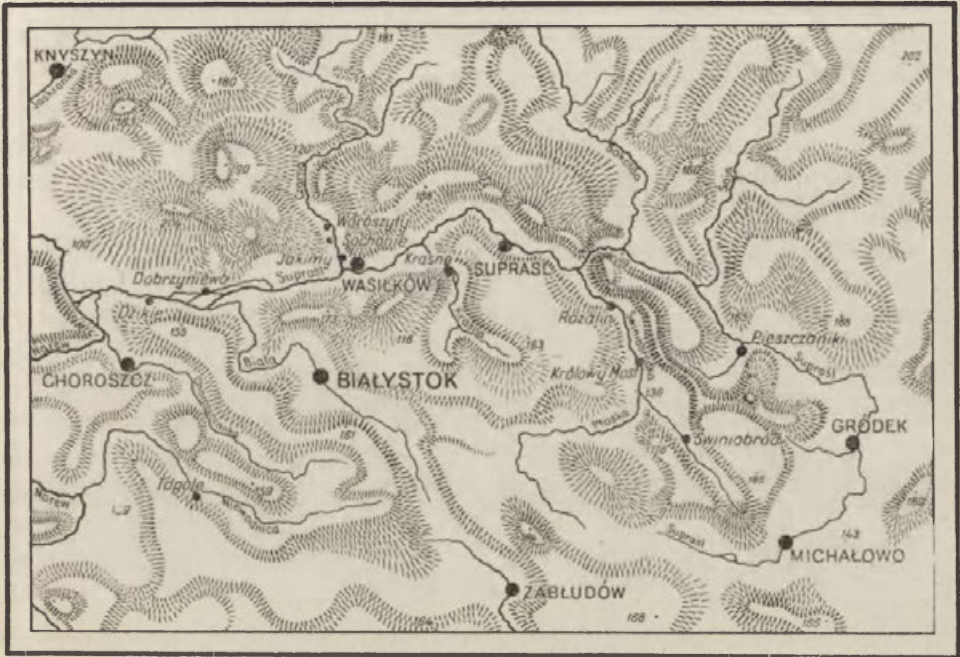
Najważniejszym czynnikiem, powodującym zmiany w rozmieszczeniu przemysłu była możliwość lub niemożność zbytu produktów przemysłu włókienniczego. Trudności w zbyciu w latach 1831—1850 spowodowały upadek przemysłu wełnianego w Królestwie Polskim, a możliwość łatwej penetracji rynków wschodnich przez przemysł znajdujący się poza istniejącą wówczas granicą celną, spowodowała jego powstanie na omawianym terenie. W ten sposób część przemysłu wełnianego Królestwa Polskiego, zmuszona warunkami ekonomicznymi, przenosi się poza granicę celną i daje początek białostockiemu okręgowi przemysłowemu.

Konkretna lokalizacja poszczególnych zakładów produkcyjnych zależna już była od wielu lokalnych czynników mających swój ostateczny wyraz w kosztach produkcji. W okresie powstawania przemysłu białostockiego w latach 1830—1860, szczegółowa lokalizacja zakładów przemysłowych była zależna od następujących czynników:

- 1) od środowiska geograficznego w zakresie siły motorycznej i zaopatrzenia w wodę,
- 2) od powiązań komunikacyjnych i rozmieszczenia siły roboczej,
- 3) od możliwości zdobycia terenów odpowiednich pod budowę zakładu.

Ówczesny stan postępu technicznego, jak również wymagania procesu technologicznego przy produkcji sukna i kortów, na którą od samego początku swego istnienia nastawiony był przemysł okręgu białostockiego, powodował powstanie zakładów nad rzekami i potokami (ryc. 24). Rzeka bowiem dostarczała wody potrzebnej do prania i farbowania wełny, jak również dostarczała odpowiedniej chemicznie wody potrzebnej przy wykończaniu. Z drugiej strony siła spadku wód służyła do poruszania maszyn. Najlepszym przykładem rozmieszczenia zakładów nad rzeką jest w Białostockiem Supraśl, nad którą od źródeł do ujścia usado-

wiło się 5 ośrodków produkcyjnych: Michałowo, Gródek, Supraśl, Wasilków i Dobrzyniewo. Z pozostałych miejscowości, w których w latach 1830—1860 powstały zakłady włókiennicze, Choroszcz posiada Choroszczankę, Topole Niewodnicę, Knyszyn Jaskrankę, Woroszyły i Sochonie Czarną, Białystok Białą, Krynki bezimienny dopływ Nietupy, Ciechanowiec Nurzec i Siemiatycze Kamionkę. Manufaktury nie posiadające

Ryc. 24. Położenie ośrodków przemysłu włókienniczego na tle sieci rzecznej i ukształtowania powierzchni

w pobliżu wody potrzebnej do produkcji zmuszone były kopać wielkie studnie, jak to miało miejsce w Markowszczyźnie, te zaś, które nie mogły korzystać z napędu wodnego musiały stosować ręczną technikę produkcji lub użyć zwierząt do poruszania maszyn.

Założyciele manufaktur poszukiwali nie tylko takiego miejsca, gdzie były najdogodniejsze warunki produkcji, lecz również takiego, które miałyby dogodne połączenie komunikacyjne z miejscem zbytu oraz kantorem dostarczającym surowca. Tymczasem Białostockie było wówczas prawie całkowicie pozbawione dróg bitych. Istniały tylko szlaki handlowe, którymi po wyboistej nawierzchni transportowano surowiec i wywożono gotowy produkt. Jedynym początkowo szlakiem posiadającym umocnioną nawierzchnię na terenie obwodu białostockiego był trakt pocztowy Warszawa—Grodno wchodzący na teren obwodu białostockiego w Grannem, biegnący przez Brańsk, Bielsk, Wojszki do Białe-

gostoku, a następnie przez Wasilków, Buksztel, Sokółkę i Kuźnicę do Grodna. Około 1850 roku uzyskał Białystok jeszcze jedno połączenie tego rodzaju z Warszawą biegnące przez Zambrów—Żółtki. Na terenie guberni augustowskiej identyczny szlak przebiegał z Warszawy przez Lomżę, Stawiski, Grajewo, Augustów i Suwałki do Kowna.

Taki stan dróg był niezwykle uciążliwy dla przemysłu. Transport towaru do Moskwy czy też surowca z Charkowa do Białegostoku trwał około dwóch miesięcy. Długi czasokres transportu uniemożliwiał właścicielom zakładów indywidualny przewóz towarów na dalekie rynki, na których okręg białostocki zbywał swoje towary. Toteż Białystok, posiadający już wówczas najdogodniejsze położenie komunikacyjne, stał się ośrodkiem kantorów skupu produktów i sprzedaży surowca, wokół którego skupił się przemysł.

Ówczesny przemysł znajdował się prawie wyłącznie w miastach, których położenie odpowiadało omówionym poprzednio warunkom. Przyczyną takiego rozmieszczenia przemysłu było także rozmieszczenie siły roboczej. Stanowili ją bowiem w pierwszej połowie XIX wieku prawie wyłącznie tkacze-imigranci osiadli w miastach położonych wzdłuż szlaków komunikacyjnych oraz wolna osobiście ludność miejska. Poza miastami znajdowały się tylko te zakłady, których właściciel sprowadził sobie robotników z Królestwa Polskiego i osadził ich w pobliżu manufaktury lub też był szlachcicem i miał możliwość korzystania z siły roboczej chłopów. Poza tym brak wolnej siły roboczej na wsi uniemożliwiał powstanie przemysłu w wielu ośrodkach posiadających z punktu widzenia produkcji włókienniczej bardzo dobre położenie.

Dalszym czynnikiem kształtującym rozmieszczenie przemysłu była możliwość zdobycia odpowiednich działek ziemi pod budowę zakładu. W wyniku różnic w rencie gruntowej, ceny działek w poszczególnych miastach kształtowały się różnie. Najdroższe działki posiadał w pierwszej połowie XIX wieku Białystok będący stolicą obwodu. Wysoka cena działek odstraszała przedsiębiorców i powodowała, że większe przedsiębiorstwa lokalizowały się poza nim, co było przyczyną małego w stosunku do Supraśla uprzemysłowienia Białegostoku.

Przypuszczać by można, że na rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w omawianym okresie wywarła wpływ baza surowcowa. Tak jednak nie było. W latach powstawania przemysłu włókienniczego w obwodzie białostockim hodowla owiec była słabo rozwinięta. Hodowano prawie wyłącznie owce dostarczające gorszych gatunków wełny używanych wyłącznie do wyrobu grubych sukien w małych zakładach. Zakłady duże natomiast sprowadzały surowiec spoza obwodu, tak że lokalizacja ich nie była związana z lokalną bazą surowcową.

W wyniku zmian społeczno-gospodarczych, jakie nastąpiły w Rosji

i Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku, stworzone zostały podstawy dalszego rozwoju przemysłu. Zniesienie poddaństwa umożliwiło przejście części ludności wiejskiej do miast, gdzie powiększała ona liczbę robotników przemysłowych, umożliwiło także przejście przemysłu na wieś, gdzie była tania siła robocza. Kolejne uruchamianie linii kolejowych i budowa dróg bitych poprawiają komunikację terenu, a uzyskane połączenia komunikacyjne zmniejszają koszty transportu surowców i produktów, natomiast wprowadzenie maszyny parowej uniezależniało zakład od środowiska geograficznego. Pod wpływem tych przemian następowała stopniowa zamiana czynników lokalizacyjnych działających w okresie powstawania białostockiego okręgu przemysłowego na inne, nowe.

W najbliższych latach po zniesieniu poddaństwa można zauważyć wzrost znaczenia środowiska geograficznego. Dotychczas zależność osobista chłopca od pana feudalnego, powodująca brak wolnej siły roboczej na wsi, ograniczała możliwości wykorzystania środowiska we wszystkich korzystnych dla przemysłu punktach. Z chwilą likwidacji tej zależności powstaje szereg zakładów przemysłowych w dogodnych, z punktu widzenia środowiska geograficznego, miejscach. Powstają wówczas zakłady w Rozalinie, Królowym Moście, Pieszczykach, Sochoniach, Woroszyłach, Jakimach, Dzikiem, Czechowiznie i Jasionówce. Jednakże z biegiem czasu z powodu coraz częstszego zastosowania maszyny parowej, wpływ środowiska geograficznego (a w szczególności wody) na rozmieszczenie przemysłu włókienniczego maleje, a na przełomie XIX i XX wieku prawie całkowicie zanika, wzrasta natomiast znaczenie transportu. Z chwilą kiedy maszyna parowa wchodzi w powszechne użycie w przemyśle białostockim, z dala od linii kolejowej nie powstaje żaden nowy zakład. Na miejsce zlikwidowanych zakładów w okręgu powstają nowe przedsiębiorstwa przemysłowe w Białymstoku, który wyrasta w tym czasie na hegemonia okręgu. W Białymstoku bowiem najtańsze są koszty przywozu surowca i paliwa i najmniejsze w okręgu koszty transportu wyrobów. W nim też skupia się olbrzymia ilość robotników i większość przedsiębiorstw obsługujących fabryki włókiennicze.

W dwudziestoleciu międzywojennym, w związku z wkroczeniem przemysłu białostockiego na drogę monopolizacji, wszystkie działające poprzednio czynniki usunięte zostają na plan dalszy, natomiast decydujący wpływ na rozmieszczenie przemysłu ma polityka związków monopolistycznych regulujących rozdział zamówień i organizujących zbyt. Dzięki polityce monopoli dążącej do zlikwidowania prowincjonalnych fabryk sukna, zostały one zmienione na wykończalnie i farbiarnie. Ułatwiło tę przemianę nadwodne położenie fabryk w okręgu,

typowe dla okresu ich powstania datującego się z połowy XIX wieku, umożliwiające wykorzystanie dawnych zbiorników wodnych powstałych przy spiętrzaniu rzeki jako zbiorników zapewniających fabryce posiadanie dostatecznej ilości wody potrzebnej do wykończania, nawet w okresach suszy. W przypadku gdy rzeka nie dostarczała odpowiedniej wody, dostarczały jej studnie korzystające z obfitych zasobów wód gruntowych.

ZMIANY W WIELKOŚCI TERYTORIALNEJ BIAŁOSTOCKIEGO OKRĘGU PRZEMYSŁOWEGO

Z historii białostockiego przemysłu włókienniczego wynika, że zasadniczą przyczyną jego powstania były wypadki polityczne pierwszej połowy XIX wieku mające swój wyraz w polityce celnej Rosji. Dopóki Królestwo Polskie było połączone unią celną z Cesarstwem Rosyjskim, dopóty przemysł włókienniczy rozwijał się tylko na jego ziemiach. Aby dojść do tego stwierdzenia wystarczy spojrzeć na mapkę rozmieszczenia wytwórczości włókienniczej okręgu białostockiego w 1827 roku. W tym bowiem czasie zlokalizowała się ona głównie w zachodniej części obecnego województwa białostockiego, wchodzącej w skład Królestwa Polskiego.

Pierwsze zakłady włókiennicze, stanowiące początek późniejszego okręgu przemysłowego zaczęły się rozwijać dopiero po wprowadzeniu w 1831 roku wysokich opłat celnych na wyroby włókiennicze przewożone z Królestwa do Cesarstwa. Wówczas to na obszarze pasa moren ciągnących się od Knyszyna na północo-zachodzie do Gródka na wschodzie, nad odwadniającymi ten teren rzekami: Supraślą, Czarną, Białą, Choroszczańką, Jaskranką i Nietupą powstaje szereg ośrodków włókienniczych. Przemysł włókienniczy lokalizuje się w Choroszczy, Supraślu, Knyszynie, Dobrzyniewie, Wasilkowie, Sochoniach, Woroszyłach, Gródku, Michałowie i Krynkach.

Lokalizacja jego jest wypadkową wymagań stawianych przez stosowaną wówczas technikę, która wykorzystywała powszechnie siłę napędową wód bieżących, jak i technologię obróbki wełny wymagającą dużej ilości odpowiedniej chemicznie wody do jej farbowania i wykończania gotowego produktu, a tego wszystkiego dostarczały rzeki Białostoczczyzny, które ze względu na krótki bieg posiadają dość duże spadki lub też, dzięki niewielkiej szerokości dolin przez które przepływają, nadają się do spiętrzania.

W późniejszym okresie powstają na tym terenie następne z kolei ośrodki przemysłu włókienniczego. Dzikie, Rozalin, Królowy Most, Świniobród, Pieszczańiki, Czechowizna, Jasionówka i Jakimy.

Poza centrum okręgu przemysłowego, jakie ukształtowało się w do-

rzecz Supraśli, istnieje jeszcze początkowo przemysł włókienniczy w zachodniej części obecnego województwa białostockiego w Nowogrodzie, Łomży, Stawiskach, Jedwabnem i Zambrowie, który jednak z czasem ulega zanikowi, oraz na terenie powiatu bielskiego rozwijający się w XIX wieku przemysł Ciechanowca i Siemiatycz.

W końcu XIX wieku odradza się ponownie przemysł guberni łomżyńskiej, rozwijający się już teraz w wyraźnej łączności z okręgiem, przemysł Złotorii, Grajewia, Łomży i innych mniejszych miejscowości.

Tak więc przez cały wiek XIX białostocki okręg włókienniczy rozrasta się terytorialnie, pomimo początkowego zaniku przemysłu w zachodniej części obecnego województwa. Koncentracja terytorialna okręgu zaczyna się dopiero na przełomie XIX i XX wieku. Pierwszym jej objawem jest zanik przemysłu w Krynkach, Jakimach, Jasionówce i Czechowiznie oraz stopniowy jego upadek w Knyszynie, Ciechanowcu i Siemiatyczach. W bardziej jaskrawy sposób zaznaczyła się koncentracja terytorialna po pierwszej wojnie światowej. Działania wojenne spowodowały duże zniszczenia w przemyśle. W ich wyniku zniknął przemysł w Knyszynie, Choroszcy, Dobrzyniewie, Złotorii, Woroszyłach, Sochoniach, Rozalinie, Królowym Moście i Świniobrodzie. Z zakładów w okręgu przetrwały wojnę jedynie fabryki w Dzikiem, Topolach i Rabinówce, ale i te ulegają wkrótce likwidacji. W rezultacie białostocki okręg przemysłu włókienniczego ograniczył się w dwudziestoleciu międzywojennym do 5, poza Białymstokiem, ośrodków przemysłowych. Były nimi: Wasilków, Supraśl, Gródek, Michałowo i Pieszczaniki. Poza okręgiem pozostawały tylko nieliczne małe zakłady Ciechanowca i Siemiatycz oraz fabryka pasów w Grajewie i fabryka waty w Łomży. Zmniejszanie się terytorium, na którym następowała produkcja, spowodowane zostało przez następujące przyczyny:

- 1) monopolizację przemysłu w Białymstoku powodującą podporządkowanie sobie przemysłu w okręgu,
- 2) nierentowność fabryk w okręgu na skutek trudności komunikacyjnych.

ZMIANY W POTENCJALE PRODUKCYJNYM WAŻNIEJSZYCH OŚRODKÓW PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO NA TERENIE OBECNEGO WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO

Białystok

Kierunek przemian zachodzących w Białymstoku, pomimo pewnych cech wspólnych ze zmianami w przemyśle Supraśla, był od nich zupełnie odmienny. Odmienny był zresztą początek przemysłu włókienniczego w Białymstoku. Powstanie jego związane jest na ogół z miejscowymi

kapitałami. Stąd rozwijał się on wolniej i nie posiadał od razu tak dużych przedsiębiorstw jak Supraśl.

Rozwój przemysłu w Białymstoku zaczyna się po 1842 roku, to jest od czasu, kiedy Białystok przestał być stolicą obwodu, a nasilenie jego wzrasta w drugiej połowie XIX wieku. Otrzymałszy połączenia kolejowe stał się wówczas Białystok miastem najbardziej atrakcyjnym dla przemysłu i zaczyna skupiać coraz większy jego procent.

PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY BIAŁEGOSTOKU W LATACH 1857—1937

Wyszczególnienie	L a t a						
	1857	1879	1890	1907	1910	1922	1937
Zakłady	10	47	81	232	126	113	68
Zatrudnieni	453	1 568	2 608	5 089	4 013	4 520	6 930
Wartość produkcji w tys. rubli	483	1 708	2 601		4 896		

Tempo rozwoju przemysłu jest bardzo duże, jak to widać zresztą z tabeli. Doprowadza ono z czasem do powstania wielkiego skupiska przemysłowego narzucającego warunki produkcji wszystkim pozostałym ośrodkom przemysłowym w województwie.

Rozdrobnienie przedsiębiorstw przemysłowych, typowe dla okresu rozwoju kapitalistycznych stosunków produkcji, konczy się w Białymstoku wcześniej niż w innych ośrodkach włókienniczych okręgu. Podczas gdy poza Białymstokiem proces ten trwa aż do pierwszej wojny światowej, w mieście tym największe nasilenie osiąga już w 1907 roku, w okresie szczytowego stanu koniunktury pokryzysowej, związanej z otrzymaniem przez przemysł zamówień dla wojska. Od tego czasu następuje powolny, ale trwający nieprzerwanie do drugiej wojny światowej, wzrost wielkości zakładów przemysłowych.

SREDNIA WIELKOŚĆ ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH BIAŁEGOSTOKU
W LATACH 1857—1937

Średnie przypadające na 1 zakład	L a t a						
	1857	1879	1890	1907	1910	1922	1937
Zatrudnienie	45	33	32	22	31	40	74
Wartość produkcji w tys. rubli	48	34	32		38		

Pomimo ciągłego rozwoju, jakim odznaczał się przemysł Białegostoku, stałość istnienia jego zakładów przemysłowych była stosunkowo niewielka. Większość stanowią zawsze przedsiębiorstwa istniejące efermerycznie, których powstanie związane jest z dogodnymi warunkami

zbytu produkcji, a upadek spowodowany przez najbliższy kryzys. Bardzo trwale jest istnienie przedsiębiorstw większych, powstałych w końcu XIX wieku. Należą do nich przedsiębiorstwa B. Polaka, E. Bekkera, O. Trillinga, R. Kommichaua, J. Markusa i D. Gubińskiego. One też pierwsze przystąpią do monopolistycznych związków i staną się trzonem białostockiego przemysłu włókienniczego w dwudziestoleciu między dwiema wojnami światowymi.

Supraśl

Supraśl jest miastem, w którym powstanie przemysłu włókienniczego związane było z podwyższeniem ceł na granicy między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim. Pierwszy fabrykant przybywa już w 1831 roku i w trzy lata później uruchamia pierwszą supraślską manufakturę. Wkrótce po Zachercie przybywa do Supraśla drugi przedsiębiorca, Buchholtz, który otwiera swój zakład w 1837 roku. W roku 1838 powstaje zakład Aunerta, a następnie kolejno manufaktury Koszadego, Liperta, Tebusa i Alta. W koncu lat pięćdziesiątych XIX wieku pracuje już w Supraślu 7 przedsiębiorstw przemysłowych.

PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY SUPRAŚLA W LATACH 1857—1937

Wyszczególnienie	L a t a						
	1857	1879	1890	1907	1910	1922	1937
Zakłady	7	7	5	10	9	9	4
Zatrudnieni	1 019	854	585	448	331	576	820
Wartość produkcji w tys. rubli	906	938	447	.	226	.	.

Supraśl był w połowie XIX wieku drugim obok Choroszczy największym skupieniem przemysłu. Jednak przez krótki tylko okres czasu. Zakrojony na wielką skalę zakład Zacherta, w związku ze zniesieniem poddaństwa, zmuszony był ograniczyć swoje zatrudnienie o 20%, dwa najmniejsze zakłady Liperta i Tebusa upadają na skutek skurczenia się rynku wewnętrznego, co było wywołane zaburzeniami chłopskimi. Pozostałe trzy zakłady zwiększają natomiast swoje zatrudnienie i produkcję, a na miejsce zlikwidowanych przedsiębiorstw powstają nowe. Saldo ujemne istnieje jedynie w przypadku zatrudnienia. Zachwianie podstaw przemysłu supraślskiego powoduje dopiero kryzys w latach osiemdziesiątych. Od tego czasu rozpoczyna się proces rozpadu dużych przedsiębiorstw, związany ze zmianą właścicieli i proces stopniowego przechodzenia zakładów w obce ręce na skutek ich nieudolnej gospodarki. Proces ten trwał nieustannie do pierwszej wojny światowej.

ŚREDNIA WIELKOŚĆ ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH SUPRAŚLA
W LATACH 1857—1937

Średnie przypadające na 1 zakład	L a t a						
	1857	1379	1890	1907	1910	1922	1937
Zatrudnieni	145	122	117	45	37	64	205
Wartość produkcji w tys. rubli	129	134	89		25		

W dwudziestoleciu międzywojennym, w związku z wzmoczoną koncentracją, maleje ilość zakładów oraz wzrasta ich wielkość. W Supraślu znajduje się wówczas największa fabryka włókiennicza okręgu, zakład spółki akcyjnej „S. H. Cytron“.

Oprócz zmian w ilości zakładów produkcyjnych znajdujących się w Supraślu oraz w ich wielkości nastąpiły na przestrzeni stu lat istnienia przemysłu włókienniczego zmiany w ich rodzaju. Pierwotne przedsiębiorstwa były głównie zakładami sukiennicznymi, przekształconymi z biegiem czasu na jednooddziałowe farbiarnie i wykończalnie.

Wszystkie te zmiany doprowadziły w ostateczności do tego, że sto lat po jego założeniu, przemysł włókienniczy Supraśla posiadał tylko 4 czynne zakłady przemysłowe i zatrudniał połowę tej ilości robotników, jaka pracowała w nim w 1857 roku. Proces przemian zachodzących w przemyśle Supraśla nie był zatem procesem rozwoju, który skończył się już około połowy XIX wieku. Po okresie stagnacji w latach 1860—1880 rozpoczyna się okres upadku przemysłu włókienniczego w Supraślu zakończony całkowitym jego zniszczeniem w końcu drugiej wojny światowej.

Gródek, Michałowo i Wasilków

Trzeci kierunek przemian reprezentują Gródek, Michałowo i Wasilków. W tych trzech miejscowościach przemysł włókienniczy wywodzi się z rzemiosła tkackiego, które stopniowo przekształcało się w manufakturę dając tym samym początek przemysłowi. Nie można wobec tego zauważyć stałego zmniejszania się wielkości zakładów tak typowego dla przemysłu Białegostoku i Supraśla. Wręcz przeciwnie, zakłady sukiennicze Gródka i Michałowa stale się powiększają, nawet wówczas gdy w Białymstoku rozdrobnienie osiąga punkt szczytowy. Rozdrobnienie to, aczkolwiek nie tak znaczne jak w Białymstoku, zaznacza się jedynie w Wasilkowie w pierwszych latach XX wieku i jest związane z depresją, jaką przeżywa jego przemysł, potem przemysł ten wchodzi już na drogę dalszego rozwoju i wyraźnej koncentracji.

SREDNIA WIELKOŚĆ ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH GRÓDKA, MICHAŁOWA
I WASILKOWA W LATACH 1857—1937

Średnie przypadające na 1 zakład	L a t a						
	1857	1879	1890	1907	1910	1922	1937
G r ó d e k							
Zatrudnieni	10	11	19	26	24	17	63
Wartość produkcji w tys. rubli	4	13	9	.	18	.	.
M i c h a ł o w o							
Zatrudnieni	11	12	12	16	37	37	60
Wartość produkcji w tys. rubli	5	10	6,6	.	30	.	.
W a s i l k ó w							
Zatrudnieni	10	11	19	13	19	47	76
Wartość produkcji w tys. rubli	15	37	16	.	31	.	.

Pomimo podobnego kierunku zmian, jakie na całej przestrzeni czasu zachodziły w przemyśle włókienniczym Gródka, Michałowa i Wasilkowa, odmienne było ich tempo. W Gródku i Michałowie następowały one znacznie szybciej, w związku z czym okres szczytowego rozwoju ich przemysłu przypada na pierwsze dziesięciolecie XX wieku. Po pierwszej wojnie światowej można zauważyć już jego upadek. W Wasilkowie natomiast rozwój przemysłu jest bardzo powolny a przed pierwszą wojną światową przeżywa on depresję. Dopiero po wojnie następuje jego wzrost trwający stale aż do 1939 roku.

PRZEMYSŁ WŁÓKIENNICZY GRÓDKA, MICHAŁOWA I WASILKOWA
W LATACH 1857—1937

Wyszczególnienie	Lata						
	1857	1879	1890	1907	1910	1922	1937
G r ó d e k							
Zakłady	5	12	14	22	13	9	4
Zatrudnieni	50	140	265	576	321	159	250
Wartość produkcji w tys. rubli	20	163	131	.	244	.	.
M i c h a ł o w o							
Zakłady	29	43	21	45	10	9	5
Zatrudnieni	317	535	264	720	377	336	304
Wartość produkcji w tys. rubli	169	462	139	.	300	.	.
W a s i l k ó w							
Zakłady	1	12	9	11	3	5	7
Zatrudnieni	10	139	170	142	56	238	538
Wartość produkcji w tys. rubli	15	445	126	.	65	.	.

Wasilków jest więc jedynym ośrodkiem włókienniczym okręgu białostockiego, w którym w okresie międzywojennym powiększa się ilość zakładów przemysłowych. Przyczyny takiego stanu rzeczy to po pierwsze mniejsza odległość między Białymstokiem a Wasilkowem niż między Białymstokiem a Michałowem i Gródkiem, po drugie uruchomienie w 1928 roku linii przesyłowej Białystok--Wasilków dostarczającej przemysłowi Wasilkowa energii elektrycznej, której Michałowo było pozbawione do 1936 roku, a Gródek do 1937 roku.

Poza tym zmiany, jakie zaszły w dwudziestoleciu, są typowe nie tylko dla Wasilkowa, ale i dla Gródka i Michałowa. Pod wpływem trudności konkurencyjnych ze zmonopolizowanym przemysłem Białegostoku zakłady przemysłowe tych trzech ośrodków tak przestawiają swoją produkcję, aby uzupełniała ona produkcję przemysłu białostockiego, zamieniają się one w jednodziałowe fabryki wykończalnicze lub przędzalnie.

Ciechanowiec i Knyszyn

Czwarty i ostatni typ przemian, jaki można zaobserwować w przemyśle włókienniczym okręgu białostockiego, reprezentuje przemysł Ciechanowca i Knyszyna.

PRZEMYSŁ CIECHANOWCA I KNYSZYNA W LATACH 1857—1937

Wyszczególnienie	L a t a						
	1857	1879	1890	1907	1910	1922	1937
Ciechanowiec							
Zakłady	6	25	24	15	5	4	.
Zatrudnieni	112	170	187	175	96	75	.
Wartość produkcji w tys. rubli	87	143	230	.	111	.	.
Knyszyn							
Zakłady	3	20	8	4	2	1	.
Zatrudnieni	88	308	94	79	56	25	.
Wartość produkcji w tys. rubli	29	439	90	.	23	.	.

Peryferyczne ich położenie w stosunku do centrum okręgu przemysłowego spowodowało, że przemysł włókienniczy nigdy nie osiągnął tu większych rozmiarów. Stosunkowo wcześniej przeżywa on okres szczytowego rozwoju przypadający w Knyszynie na lata poprzedzające pierwszy kryzys, a w Ciechanowcu w przededniu drugiego kryzysu. W okresie późniejszym następuje powolny upadek przemysłu w omawianych ośrodkach zakończony całkowitym jego zanikiem w latach dwudziestych XX wieku w Knyszynie, a w czasie drugiej wojny światowej w Ciechanowcu.

ROZWÓJ OSIEDLI MIEJSKICH POD WPLYWEM ROZWIJAJĄCEGO SIĘ
W NICH PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO

Rozwijający się przemysł włókienniczy od chwili swego powstania, zaczął przekształcać oblicza osiedli, w których się ulokował. Przykładem może być Białystok, Choroszcz, Michałowo lub Supraśl.

Powstanie przemysłu w Białymstoku oraz postępująca wraz z latami aglomeracja przekształciła miasto o charakterze wybitnie rezydencjonalnym, w którym właściwe miasto było tylko dodatkiem do słynnego „Wersalu Podlaskiego“, w typowe, chaotycznie i źle zabudowane kapitalistyczne miasto przemysłowe, w którym rudery budynków mieszkalnych przeplatały się z budynkami fabrycznymi. Szczególnie jaskrawym tego przykładem było samo centrum miasta skupiające się wokół Rynku Rybnego. W tej dzielnicy, zniszczonej prawie całkowicie w czasie ostatniej wojny, znajdowała się większość małych i drobnych żydowskich przedsiębiorstw przemysłowych, obok których gnieździła się najuboższa ludność Białegostoku zatrudniona w tych właśnie przedsiębiorstwach.

Odmienny nieco charakter miało uprzemysłowienie Choroszczy. August Moes, zakładając swoją fabrykę na uboczu w stosunku do istniejącego już miasta, spowodował jego „wyciągnięcie się“ w kierunku fabryki. Samo miasteczko zachowało jednak niezmienny charakter. Złożyło się na to zarówno istnienie jednego tylko zakładu przemysłowego, jak i zbudowanie przez jego właściciela osiedla mieszkaniowego dla robotników sąsiadującego z zakładem oraz stanowiącego, dzięki wyposażeniu we własną szkołę i kościół, samodzielną jednostkę w stosunku do starej Choroszczy.

W Gródku, podobnie jak w Choroszczy, przemysł nie zmienił zasadniczego oblicza miasta, spowodował on jedynie jego powiększenie terytorialne. Zakłady przemysłowe ulokowały się bowiem poza danym miastem, ale tuż w jego sąsiedztwie na prawym brzegu Supraśli. Z czasem wokół nich powstały budynki mieszkalne i w ten sposób nastąpiło powiększenie miasta.

W przypadku Michałowa mamy do czynienia z zupełnie inną sytuacją. Z powstaniem przemysłu włókienniczego związane jest w ogóle jego powstanie. Jest to osiedle fabryczne założone celowo dla przybywających tkaczy. Toteż od chwili powstania ma ono charakter typowej osady tkackiej, przystosowanej do wymogów produkcji sukna w XIX wieku i ten charakter zachowało prawie całkowicie do czasów obecnych. Większe zakłady przemysłowe, jakie powstały w Michałowie już po założeniu osiedla, znajdowały się na zapleczu domów tkaczy, na działkach będących w ich posiadaniu.

Ciekawy przykład stanowią przemiany w obliczu Supraśla. Z niewielkiego miasteczka przyklasztornego dziewiętnastowieczny przemysł zamienił go w regularnie ukształtowane miasteczko przemysłowe. Rozwój odbył się zasadniczo w dwóch etapach. Pierwszy z nich związany był z powstaniem zakładów przemysłowych oraz z osadnictwem tkaczy sprowadzanych z Królestwa Polskiego. Wówczas powstały budynki fabryczne zakładów Zacherta, Buchholtza i innych, wydzielono też z supraślańskiego folwarku szereg działek, na których zbudowano domki dla przybywających majstrów, przydzielane im następnie w wieczystą dzierżawę. Drugi etap rozwoju terytorialnego miasta miał miejsce na przełomie XIX i XX wieku. W tym czasie nastąpiła likwidacja tkalni w zakładzie Zacherta, który przeniósł warsztaty tkackie do nowowyprowadzonych domków, w których zamieszkali tkacze pracujący dotychczas w zakładzie.

Zmiany, jakie spowodował przemysł włókienniczy w miastach, dotyczyły nie tylko ich wyglądu zewnętrznego i wielkości przestrzennej. W zależności od ilości i wielkości zakładów przemysłowych, w zależności od sytuacji ekonomicznej, w jakiej znajdował się przemysł danego ośrodka, kształtowała się liczba jego ludności. Aby uprzytomnić sobie tę zależność wystarczy porównać odpowiednie liczby dotyczące ilości i wielkości zakładów przemysłowych oraz dane dotyczące zatrudnienia w przemyśle włókienniczym zawarte w poprzednim podrozdziale z liczbami załączonej tabeli obrazującej rozwój ludności ważniejszych ośrodków przemysłu włókienniczego w województwie białostockim⁹⁴.

ROZWÓJ LUDNOŚCI WAŻNIEJSZYCH OŚRODKÓW PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO
NA TERENIE OBECNEGO WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO

Lata	L u d n o ś ć			
	Białystok	Gródek	Supraśl	Wasilków
1807	4 145	.	.	677
1857	13 787	.	3 450	1 413
1869	16 544	.	2 800	1 381
1878	34 506	1 793	3 091	.
1897	66 032	2 950	2 459	3 880
1910	80 303	.	.	5 314*
1921	76 792	2 081	2 322	3 903
1931	91 335	2 554	2 965	4 081

* (łącznie z Woroszyłami, Sochoniami i Jakimami).

Z porównania takiego wynika, że jeżeli dany ośrodek przemysłowy rozwijał się nieprzerwanie, to bez przerwy również wzrastała liczba jego ludności, jak to miało miejsce w Białymstoku. Jednakże w tych

⁹⁴ L. Kosiński. Rozwój miejskiej sieci osadniczej w woj. białostockim (w opracowaniu).

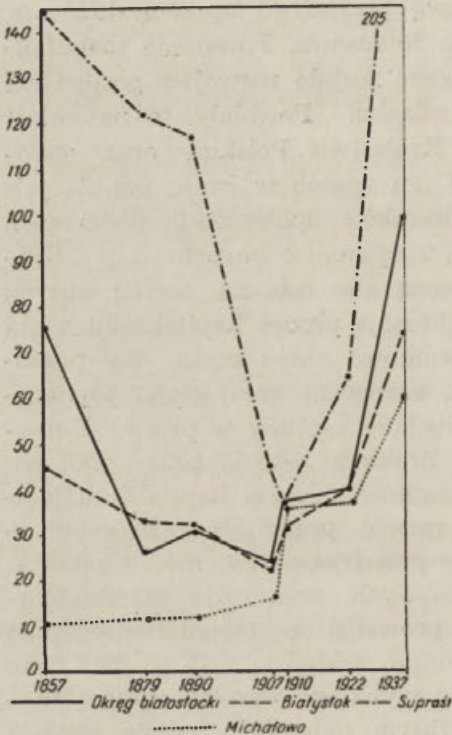
ośrodkach, gdzie były wahania w ilości i wielkości zakładów przemysłowych, a więc wahała się liczba zatrudnionych w przemyśle, można też zauważyć wahania liczby ich ludności, jak na przykład w Supraślu czy Wasilkowie.

SPECYFIKA ROZWOJU PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W WOJEWÓDZTWIE BIAŁOSTOCKIM

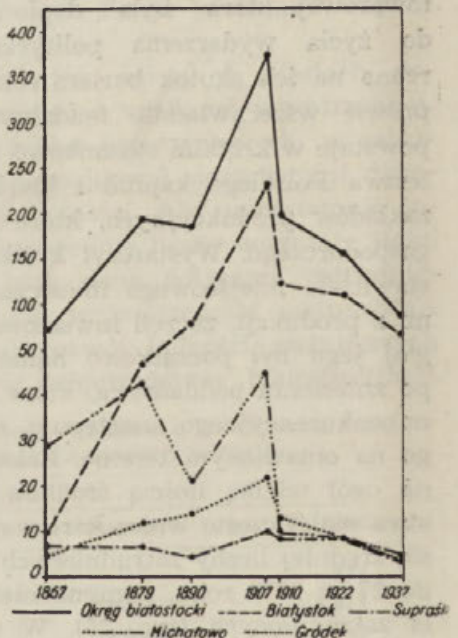
Nieliczne wzmianki o rzemiośle włókienniczym Białostocczyzny u schyłku epoki feudalnej świadczą dobitnie o słabym jego rozwoju. Nie mogło więc stać się ono podstawą przyszłego uprzemysłowienia, jak nie stały się nią miejscowe środki finansowe. Powstanie manufaktur w małej również mierze spowodowane zostało rozwojem gospodarki towarowej, która była dopiero w zalążku. Powołały je natomiast do życia wydarzenia polityczne w Królestwie Polskim oraz stworzona na ich skutek bariera celna. W ten sposób w kraju panujących prawie wszechwładnie feudalnych stosunków społeczno-gospodarczych powstaje w krótkim stosunkowo czasie, w oparciu o importowany z Królestwa Polskiego kapitał i kwalifikowaną siłę roboczą, szereg dużych zakładów produkcyjnych, które przyspieszają proces kapitalizacji życia gospodarczego. Wystarczył krótki stosunkowo okres czasu, aby przedstawiciele miejscowego mieszczaństwa, zachęteni korzyściami płynącymi z produkcji, zaczęli inwestować posiadane kapitały w przemysł. Rozwój jego był początkowo hamowany brakiem rąk do pracy. Dopiero po zniesieniu poddaństwa, które zapoczątkowało okres kapitalizmu wolnokonkurencyjnego, następuje silny rozwój przemysłu włókienniczego na omawianym terenie. Założyciele przedsiębiorstw, nie dysponując na ogół wielką ilością środków finansowych, organizują przedsiębiorstwa małe, często wręcz karłowate, co prowadzi do stałego zmniejszania się średniej liczby zatrudnionych w jednym zakładzie z 75 w 1857 roku do 27 w 1879 roku, pomimo niezwykle szybkiego wzrostu ogólnej ilości zatrudnionych (ryc. 25). W niezwykłym natomiast tempie wzrasta ilość przedsiębiorstw przemysłowych (ryc. 26). Proces rozdrobnienia produkcji, tak typowy dla kapitalizmu wolnokonkurencyjnego, trwa do pierwszych lat XX wieku, co jest wyraźnym objawem zapóźnienia w rozwoju kapitalizmu w okręgu białostockim. Koncentracja bowiem rozpoczyna się dopiero wtedy, gdy inne okręgi przemysłowe ziem polskich wkraczają już na drogę monopolizacji. Od 1910 roku następuje stały już wzrost wielkości zakładów (ryc. 25). Dalsza koncentracja postępuje stosunkowo szybko i w kilkanaście lat później doprowadza do powstania pierwszych związków monopolistycznych i przekształcenia jednoosobowych firm w spółki akcyjne. Utrata rynków zbytu, w oparciu

o które rozwinął się przemysł białostocki, jak i zapóźnienie w koncentracji, powodują, że zakłady przemysłowe nie osiągnęły nigdy tej wielkości, jaka była charakterystyczna dla innych okręgów włókienniczych Polski.

Opóźnienie można zauważyć także w dziedzinie mechanizacji produkcji. Wprawdzie pierwsze maszyny parowe pojawiają się wraz z powstaniem pierwszych przedsiębiorstw przemysłowych, jednak ich ilość wzrasta w niezmiernie wolnym tempie. Duża podaż rąk do pracy, wpro-

Ryc. 25. Średnia ilość zatrudnionych w jednym zakładzie w latach 1857—1937

Ryc. 26. Ilość zakładów przemysłu włókienniczego w latach 1857—1937

wadzenie taniego wtórnego surowca oraz brak odpowiednich środków finansowych powodują przedłużenie się okresu produkcji manufakturowej aż do XX wieku. Przekształcenie przemysłu manufakturowego w fabryczny następuje dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku, to znaczy około 30 lat później niż w okręgu łódzkim. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że manufaktura nie ulega całkowitemu zanikowi w chwili powstania przemysłu fabrycznego. W postaci spółdzielni lonkietniczych, chałupnictwa i nakładu, przetrwała ona do drugiej wojny światowej.

*

Białostocki przemysł włókienniczy przeżył w czasie swego istnienia zasadniczo dwa odrębne zupełnie okresy. Pierwszy z nich, trwający od chwili powstania pierwszego zakładu przemysłowego do pierwszej wojny światowej, jest okresem stałego wzrostu potencjału produkcyjnego przemysłu białostockiego, postępującego w oparciu o rosyjskie rynki zbytu, okresem nieustannego powiększania się liczby zakładów przemysłowych i wzrostu zatrudnienia. Okres drugi, obejmujący lata między pierwszą i drugą wojną światową, jest natomiast okresem upadku białostockiego przemysłu włókienniczego, następującego na skutek wypierania przedsiębiorstw białostockich z ich rynków zbytu przez monopolistyczne związki kierujące produkcją i zbytem w okręgach łódzkim i bielskim, zakończonego całkowitym jego zniszczeniem w czasie drugiej wojny światowej.

Kapitalizm obejmując Białostoczczyznę zastał ją źle zagospodarowaną i nie uprzemysłowioną, a ustępując zostawił ją w takim samym prawie stanie jak zastał, gdyż wojna będąca wynikiem nurtujących go sprzeczności zniszczyła prawie całkowicie wszystko to, co stworzyła jego działalność gospodarcza.

LITERATURA

1. Arnekker E. Drobny przemysł i chałupnictwo. W: Pięć lat na froncie gospodarczym 1926—1931, t. I, s. 360—368, Warszawa 1931.
2. Banzemer J. Obraz przemysłu w kraju naszym. Warszawa 1886.
3. Baracz P. Mapa Królestwa Polskiego. Warszawa 1914.
4. Barciński M. Polski przemysł włókienniczy. W: Przewodnik Przemysłu i Handlu Polskiego, t. III, s. 230—240, Warszawa 1929.
5. Bergerówna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach. Lwów 1936.
6. Bloch J. Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego w okresie dziesięcioletnim 1871—1880. Warszawa 1884.
7. Бобровский П., Гродненская губерния, Санктпетербург 1863.
8. Bociarski D. — Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego, „Biblioteka Warszawska”, Warszawa 1873, t. II, s. 1—55.
9. Бок И., Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России. С.-Петербург 1872.
10. Charakterystyka województwa białostockiego, Białystok 1954. WKPG Białystok (Maszynopis).
11. Cywiński B. Przemysł polski w latach 1933—35, Warszawa 1937.
12. Dziennik Handlowy y Ekonomiczny. Roczniki I—VIII, Warszawa 1786—1793.
13. Eglloff J. Karta Poczтовая i Przemysłowa Królestwa Polskiego, Warszawa 1848 i 1851.
14. Fuks E. Die polnische Textilindustrie, Poznań 1928.
15. Gawiński R. Studia nad dziejami manufaktury i fabryki Wilhelma Fryderyka Zacherta w Zgierzu (1825—1885), „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. V, Łódź 1954, s. 109—123.
16. Gąsiorowska N. Założenia metodologiczne badań nad początkami dziejów przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okręgu łódzkiego w latach 1820—1864. „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. V, Łódź 1954, s. 9—42.
17. Gąsiorowska N. Z dziejów przemysłu w Królestwie Kongresowym (1824—1835). „Ekonomista”, t. XVI, Warszawa 1916.
18. Gilewski I. Monografia Siemiatycz. (Rękopis).
19. Gliwic H. Przemysł i handel polski a wielka wojna. Warszawa 1936.
20. Goldberg J. Die Standorte der polnischen Textilindustrie und ihre Lokalisationsprobleme. Berlin 1934.
21. Литвинов И. и Голубев А., Шерстяные изделия. Историко статистический обзор промышленности России. С.-Петербург 1886.
22. Götz M. Mappa Gubernii Królestwa Polskiego, Warszawa 1900.
23. Grosfeld L. Prawdliwość i specyfika polskiego imperializmu. W: Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Warszawa 1953, s. 263—330.
24. Grosfeld L. Z dziejów kapitalizmu w Polsce. Warszawa 1948.

25. Grotowski Z. *Rozwój przemysłu Królestwa Polskiego*. Warszawa 1912.
26. Herkner J. *Mappa Królestwa Polskiego obejmująca wszystkie miasta ze statystyką, wsi znaczniejsze, miejsca fabryczne i trakty pocztowe, podług najnowszych urzędzeń złożona i wydana przez...* Warszawa 1853.
27. Holsche A. *Geographie und Statistik von West, Süd- und Neu-Ost-Preussen*. Berlin 1800—1804.
28. I. B. Białostocki przemysł włókienniczy. „Przegląd Gospodarczy”, t. V. 1924, nr 18, s. 796.
29. *Informator przemysłowo-handlowy m. Białegostoku*. Białystok 1923.
30. *Inwentarz dóbr Branickich 1772*. (Rękopis).
31. *Jana Jaworskiego Kalendarz Ilustrowany 1865—1877*.
32. Janowicz L. *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*. Warszawa 1907.
33. Янжул И. И., *Отчет по исследованию фабрично-заводской промышленности в царстве польском*. С.-Петербург 1888.
34. Janżuł I. I. *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*. Moskwa 1887
35. Jeziorański L. *Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim*. Warszawa, t. I, 1904; t. II, 1905; t. III, 1906; t. IV, 1907.
36. *Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego w Warszawie*. 1835—1864.
37. Kallweit E. *Die wirtschaftsgeographische Entwicklung Ostpreussens*. Königsberg 1933.
38. *Карта Гродненской губернии 1:420 000*. Картографический завод А. Илина (b. m. i r. w.).
39. *Карта Гродненской губернии* (b. m. i r. w.).
40. *Карта заводской промышленности Европейской России*, b. m. w. 1868.
41. Kempner St. *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej*. Warszawa 1920.
42. Keyser E. *Deutsches Städtebuch*. Stuttgart—Berlin 1939—1941.
43. Klarner C. *Przemysł i handel polski w pierwszym dziesięcioleciu*. Warszawa 1929.
44. Kołtoński M. *Rozwój włókiennictwa polskiego*. W: *Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski Odrodzonej*, t. I, Poznań 1929, s. 469.
45. Korsak J. *Rzemiosło białostockie po wojnie*. „Życie Gospodarcze”, R. 3. 1948, nr 7a, s. 86—87.
46. Korzon T. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*. Kraków—Warszawa 1897.
47. Koszutski St. *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestolecium (1870—1900)*. Warszawa 1905.
48. Koszutski St. *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*. Warszawa 1901.
49. Kruczała J. *Lokalizacja przemysłu włókienniczego w Polsce*. PKPG Warszawa (Maszynopis).
50. *Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów*. Warszawa 1922.
51. Kubala L. *Handel i przemysł za czasów Stanisława Augusta*. Kraków 1872.
52. Kula W. *Dzieje Polski w dobie powstaniowej*. Warszawa 1947.
53. Lachnicki W. *Statystyka gubernii litewsko-grodzieńskiej*. Wilno 1817.
54. Lenin W. I. *Rozwój kapitalizmu w Rosji*. Warszawa 1953.
55. Luxemburg R. *Die industrielle Entwicklung Polens*. Leipzig 1898.
56. Manteuffel A. *Historia białostockiego przemysłu wełnianego w XIX wieku z uwzględnieniem początku wieku XX-go do wojny światowej*. Warszawa 1934. (Rękopis).

57. Matejczyk H. i Anchimowicz W. Rewolucyjne tradycje Białostoczczyzny. Białystok 1954.
58. Materiały Izby Przemysłowo-Handlowej w Białymstoku. Akta za lata 1944—1951.
59. Mejer H. Stan gospodarczy pow. łomżyńskiego oraz środki jego podniesienia. Łomża 1934.
60. Metz G. Die Gewerbe in Ostpreussen. Jena 1918.
61. Miaskowski F. Rzut oka na wystawę płodów przemysłu krajowego. „Biblioteka Warszawska“, 1845, t. III.
62. Милаковский М. Г., Очерк Белостока. Киев 1897.
63. Minkiewicz A. Cechy białostockie. Białystok 1936.
64. Minkiewicz A. Historia powstania i rozwoju przemysłu w Białymstoku „Przemysł Włókienniczy”, R. IV, 1950, z. 1—2, s. 63—66.
65. Mościcki H. Białystok. Zarys historyczny. Białystok 1933.
66. Muller A. Die preussische Kolonisation in Nordpolen und Litauen 1795—1807. Berlin 1928.
67. Nagiel H. Rys przemysłu tkackiego w Królestwie Polskim od 1815 roku. „Ekonomista”, 1880, z. 18, s. 1—12.
68. Nipanicz M. Mapa Królestwa Polskiego. Warszawa 1882.
69. Noworocznik adresów i ogłoszeń. Warszawa 1865.
70. Obraz statystyczny Królestwa Polskiego w 1845 roku.
71. Обзор Ломжинской губернии. Ломжа 1876-1907.
72. Обзор Сувальской губернии. Сувалки 1872-1911.
73. Opis wystawy wyrobów rękodzielniczych i płodów rolniczych odbytej w Warszawie w 1857 roku. Warszawa 1860.
74. Орлов П. А., Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вель. Княж. Финляндским. С.-Петербург 1881.
75. Орлов П. А., Указатель фабрик и заводов окраин России. С.-Петербург 1895.
76. Орлов П. А. и Будагов С. Г., Указатель фабрик и заводов Европейской России. С.-Петербург 1894.
77. Памятная книжка Гродненской губернии 1866, 1870, 1879, 1882-1902, 1906-1908. Гродно.
78. Памятная книжка Ломжинской губернии 1889, 1897, 1901, 1906, 1909, 1914. Ломжа.
79. Państwo Polskie. Księga informacyjno-adresowa. Warszawa 1927.
80. Пожовев, Адресная книга 1907.
81. Познанский И., Производительныя силы Царства Польского. С.-Петербург 1880.
82. Przemysł włókienniczy i konfekcyjny. W: Wydawnictwa informacyjno-adresowe przemysłu polskiego, t. IV, Warszawa 1930.
83. Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich. W: Prace polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu, t. III, cz. II, Warszawa 1919.
84. Przewodnik przemysłu i handlu polskiego. Warszawa, R. I, 1926; R. II, 1928; R. III, 1929.
85. Pstrokoński J. Studium rozwoju przemysłu zespołu białostockiego. Białystok 1950. WKPG, (Maszynopis).
86. Rębalski C. O zgromadzeniach rzemieślniczych w Królestwie Polskim. Warszawa 1910.

87. Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce. Warszawa t. I, 1928; t. II, 1930.
88. Rocznik polskiego przemysłu i handlu. Warszawa t. I — 1934, t. II — 1936, t. III — 1938.
89. Rodecki Fr. Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1830.
90. Rutkowski H. Historia gospodarcza Polski. Poznań 1949—1950.
91. Rutkowski T. W sprawie przemysłu krajowego. Kraków 1883.
92. Rzecznowski L. Dawna i terażniejsza Łomża. Warszawa 1861.
93. Rzut oka na polski przemysł włókienniczy. W: Wiadomości Związku Polskich Zrzeszeń Technicznych. Warszawa 1927.
94. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa 1880—1895.
95. Список фабрик и заводов России 1910 г. Москва 1910.
96. Справочный календарь по г. Белостоке. Белосток 1913.
97. Sprawozdania Komisji Ankietowej. „Przemysł włókienniczy”, t. XIV, Warszawa 1928.
98. Stanisławski L. Przemysł włókienniczy. W: Przewodnik przemysłu i handlu polskiego. R. I, Warszawa 1926.
99. Stanisławski L. Przemysł włókienniczy łódzki a bielsko-białski. „Przemysł i Handel”, R. VII, z. 1, Warszawa 1926, s. 13—14.
100. Статистическое описание Царства Польского по отраслям промышленности имеющим значение для интендантского ведомства. С.-Петербург. 1873.
101. Statystyka karteli w Polsce. Warszawa 1935.
102. Strzelecki W. Chałupnictwo tkackie w Królestwie Kongresowym w latach 1816—1850. W: Przemysł drobny i chałupnictwo, t. I, Lublin 1931.
103. Studia nad funkcjami, strukturą i strefą wpływów miast i osiedli woj. białostockiego. Białystok 1951. (Rękopis).
104. Szczotka St. Zaburzenia chłopskie w Białostocczyźnie 1861—1863. Warszawa 1953.
105. Taryfa płac robotników przemysłu włókienniczego. Łódź 1935.
106. Terebucha E. Białostocki przemysł wełniany. Poznań 1939. (Rękopis).
107. Тимирязев Д. А., Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России. С.-Петербург 1869.
108. Труды Варшавского Статистического Комитета. Варшава 1889-1900.
109. Tykiel B. Kilka uwag historyczno-statystycznych o gub. augustowskiej. „Biblioteka Warszawska”, 1857, t. III, s. 658—671 i 1858, t. II, s. 58—65 i 66—72.
110. W. S. Życiorys Rajmunda Rembielińskiego. Poznań 1873.
111. Walas St. Organizacja białostockiego eksportu włókienniczego. „Polska Gospodarcza”, r. XVI, z. 34, Warszawa 1935, s. 1056—1057.
112. Wasilewski W. Przemysł prywatny na terenie woj. białostockiego. „Życie Gospodarcze”, r. III, z. 9a; s. 61—62.
113. Wiadomości statystyczne m. Białegostoku. t. I za lata 1921—1928, Białystok 1929; t. II i III za lata 1929—1934, Białystok 1935.
114. Ведомости о фабриках, заводах и промышленных заведениях имеющих не менее 10 рабочих в губерниях Царства Польского. С.-Петербург 1886.
115. Воблый К. Г., Очерки по истории польской фабричной промышленности. Киев 1909.
116. Воблый К. Г., Польский текстильный рынок. Киев 1923.

117. Wolski L. Wiadomości statystyczne o Królestwie Polskim. W: Kalendarz Obserwatorium Astronomicznego, 1857, 1859.
118. W służbie społeczeństwa. Materiały sprawozdawcze Wojewódzkiego Komitetu do Spraw Bezrobocia w Białymstoku. Białystok 1932—3.
119. Załęski W. Królestwo Polskie pod względem statystycznym. t. I. Ludność, rolnictwo, górnictwo, i finanse. Warszawa 1900, t. II. Statystyka zajęć i przemysłu. Warszawa 1901.
120. Załęski W. Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego. Warszawa 1876.

TABLICE STRUKTURY BIAŁOSTOCKIEGO PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO

STRUKTURA ZAKŁADÓW BIAŁOSTOCKIEGO PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO OKOŁO 1860 ROKU
(na podstawie spisu P. Bobrowskiego)

Tablica 1

106

Zakłady zatrudniające robotników															
Miejscowości	ogółem			więcej niż 100			50—100			20—50			mniej niż 20		
	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli
Ogółem	73	3 675	2 862	6	2 401	1 996	5	375	347	12	319	193	50	580	326
Białystok	10	453	483	1	130	170	2	189	220	1	31	25	6	103	68
Choroszcz	1	1 116	900	1	1 116	900	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ciechanowiec	6	112	87	—	—	—	—	—	—	3	81	66	3	31	21
Dobrzyniewo	1	164	100	1	164	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dojlidy	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Gródek	5	50	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	50	20
Jedwabne	1	57	17	—	—	—	1	57	17	—	—	—	—	—	—
Knyszyn	3	88	29	—	—	—	—	—	—	3	88	29	—	—	—
Krynki	1	106	20	1	106	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Michałowó	29	317	169	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	317	169
Siemiatycze	3	53	17	—	—	—	—	—	—	1	26	7	2	27	10
Sochonie	1	25	12	—	—	—	—	—	—	1	25	12	—	—	—
Supraśl	7	1 019	906	2	885	806	1	53	40	3	68	54	1	13	6
Topole	1	76	70	—	—	—	1	76	70	—	—	—	—	—	—
Wasilków	1	10	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	15
Woroszyły	1	13	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	13	5
Zabłudów	1	16	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	16	12

STRUKTURA ZAKŁADÓW BIAŁOSTOCKIEGO PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1879 ROKU
(na podstawie spisu zakładów w 1879 roku)

Miejscowości	Zakłady zatrudniające robotników														
	ogółem			więcej niż 100			50—100			20—50			mniej niż 20		
	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli
Ogółem	194	5 263	5 811	7	2 250	2 017	15	910	1 012	29	879	1 122	143	1 224	1 660
Białystok	47	1 568	1 708	2	566	470	6	330	460	9	302	278	30	370	500
Choroszcz	1	870	660	1	870	660	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ciechanowiec	25	170	143	—	—	—	—	—	—	1	21	10	24	149	133
Czechowizna	1	17	55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	17	55
Dobrzyniewo	1	71	85	—	—	—	1	71	85	—	—	—	—	—	—
Dojlidy	1	31	100	—	—	—	—	—	—	1	31	100	—	—	—
Dzikie	1	25	9	—	—	—	—	—	—	1	25	9	—	—	—
Jakimy	1	20	31	—	—	—	—	—	—	1	20	31	—	—	—
Jasionówka	1	5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	2
Gródek	12	140	163	—	—	—	—	—	—	1	32	32	11	108	131
Kamienny Bród	1	5	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	5	3
Knyszyn	20	308	439	—	—	—	1	61	46	3	98	122	16	149	271
Królowy Most	1	72	95	—	—	—	1	72	95	—	—	—	—	—	—
Krynki	3	15	26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	15	26
Michałowó	43	535	462	—	—	—	3	183	88	4	137	145	36	215	229
Nietupa	1	16	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	16	11
Pieszczaniki	1	55	100	—	—	—	1	55	100	—	—	—	—	—	—
Rozalin	1	26	25	—	—	—	—	—	—	1	26	25	—	—	—
Siemiatycze	5	72	36	—	—	—	—	—	—	1	25	14	4	47	22
Skorupy	1	101	110	1	101	110	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sochonie	1	24	47	—	—	—	—	—	—	1	24	47	—	—	—
Supraśl	7	854	938	3	713	777	1	76	88	2	61	66	1	4	7
Topole	1	62	50	—	—	—	1	62	50	—	—	—	—	—	—
Wasilków	12	139	445	—	—	—	—	—	—	2	46	220	10	93	225
Woroszyły	1	15	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	15	17
Wygoda	1	31	23	—	—	—	—	—	—	1	31	23	—	—	—
Zabłudów	3	16	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	16	28

STRUKTURA ZAKŁADÓW BIAŁOSTOCKIEGO PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1890 ROKU
(na podstawie spisu zakładów z 1890 roku)

Tablica 3

108

Zakłady zatrudniające robotników															
Miejscowości	ogółem			więcej niż 100			50—100			20—50			mniej niż 20		
	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość produkcji w tys. rubli
Ogółem	188	5 906	5 607	12	2 506	2 178	20	1 337	1 493	32	1 055	933	124	1 008	1 003
Białystok	81	2 608	2 601	5	793	759	11	750	799	18	597	676	47	466	367
Choroszcz	1	795	800	1	795	800	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ciechanowiec	24	187	230	—	—	—	—	—	—	2	68	23	22	119	207
Dobrzyniewo	1	208	140	1	208	140	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dojlidy	1	95	100	—	—	—	1	95	100	—	—	—	—	—	—
Dzikie	1	10	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	38
Gródek	14	265	131	—	—	—	1	59	12	3	107	61	10	99	58
Knyszyn	8	91	90	—	—	—	—	—	—	1	40	60	7	54	30
Królcwy Most	1	10	38	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	38
Marczuk	1	8	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	8	12
Michałowo	21	264	139	—	—	—	1	54	44	4	132	48	16	78	47
Nietupa	1	10	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	2
Pieczczaniki	2	78	45	—	—	—	1	57	40	1	21	5	—	—	—
Rozalin	1	10	75	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	10	75
Siemiatycze	2	38	4	—	—	—	—	—	—	1	30	2	1	8	2
Skorupy	1	105	45	1	105	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sochonie	1	50	185	—	—	—	1	50	185	—	—	—	—	—	—
Supraśl	5	585	447	3	490	364	1	65	33	1	30	50	—	—	—
Topole	1	113	70	1	113	70	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wasilków	9	170	126	—	—	—	1	90	70	—	—	—	8	80	56
Woroszyły	1	65	185	—	—	—	1	65	185	—	—	—	—	—	—
Wygoda	1	18	43	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	18	43
Zabludów	6	64	32	—	—	—	—	—	—	1	30	8	5	34	24
Grajewo	1	52	25	—	—	—	1	52	25	—	—	—	—	—	—
Suwałki	2	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	4

(na podstawie spisu zakładów z 1910 roku)

Zakłady zatrudniające robotników

Miejscowości	ogółem			więcej niż 100			50—100			20—50			mniej niż 20		
	zakłady	robotnicy	wartość prod. w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość prod. w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość prod. w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość prod. w tys. rubli	zakłady	robotnicy	wartość prod. w tys. rubli
Ogółem	201	7 388	8 808,9	11	3 156	4 980,0	16	1 086	1 025,8	75	2 200	1 870,1	99	946	932,2
Białystok	126	4 013	4 896,7	8	1 830	2 745,8	8	529	501,2	36	996	1 037,0	74	658	612,7
Bielsk	1	22	6,0	—	—	—	—	—	—	1	22	6,0	—	—	—
Choroszcz	1	930	1 700,0	1	930	1 700,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ciechanowiec	5	96	111,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dobrowolszczyzna-Karolin	1	6	4,0	—	—	—	—	—	—	2	72	76,3	3	24	35,0
Dobrzyniewo	1	176	235,0	1	176	235,0	—	—	—	—	—	—	1	6	4,0
Dojlidy	1	220	300,0	1	220	300,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dzikie	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gródek	13	321	244,9	—	—	—	2	102	43,0	6	153	113,5	5	66	88,4
Knyszyn	2	56	23,0	—	—	—	—	—	—	2	56	23,0	—	—	—
Królowy Most	1	30	17,5	—	—	—	—	—	—	1	30	17,5	—	—	—
Marczuk	1	30	49,6	—	—	—	—	—	—	1	30	49,6	—	—	—
Michałow	10	377	300,1	—	—	—	2	151	181,6	5	189	97,0	3	37	21,5
Pieszczaniki	2	85	65,0	—	—	—	—	—	—	2	85	65,0	—	—	—
Rabinówka	2	23	14,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	28	14,4
Rozalin	1	52	50,0	—	—	—	—	—	—	1	52	50,0	—	—	—
Skorupy	3	70	52,7	—	—	—	—	—	—	2	62	43,7	1	8	9,0
Sochonie	1	23	11,0	—	—	—	—	—	—	1	23	11,0	—	—	—
Supraśl	9	331	226,2	—	—	—	2	164	110,0	4	117	83,0	3	50	33,2
Swiniobród	1	8	4,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	8	4,5
Topole	1	40	20,0	—	—	—	—	—	—	1	40	20,0	—	—	—
Wasilków	3	56	65,0	—	—	—	—	—	—	2	49	55,0	1	7	10,0
Woroszyły	1	20	10,0	—	—	—	—	—	—	1	20	10,0	—	—	—
Wygoda	1	36	30,0	—	—	—	—	—	—	1	36	30,0	—	—	—
Zabłudów	1	25	42,5	—	—	—	—	—	—	1	25	42,5	—	—	—
Babino	1	75	100,0	—	—	—	1	75	100,0	—	—	—	—	—	—
Bokiny	1	24	18,0	—	—	—	—	—	—	1	24	18,0	—	—	—
Grajewo	1	40	—	—	—	—	—	—	—	1	40	—	—	—	—
Jedwabne	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Łomża	3	61	42,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zambrów	1	18	4,5	—	—	—	—	—	—	2	43	22,0	1	18	20,0
Złotoria	3	119	165,0	—	—	—	1	65	90,0	1	36	—	1	18	4,5

STRUKTURA ZAKŁADÓW BIAŁOSTOCKIEGO PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1922 ROKU
(na podstawie spisu zakładów z 1922 roku)

Miejscowości	Zakłady zatrudniające robotników														
	ogółem			więcej niż 100			50—100			20—50			mniej niż 20		
	zakłady	robotnicy	moc silników w KM	zakłady	robotnicy	moc silników w KM	zakłady	robotnicy	moc silników w KM	zakłady	robotnicy	moc silników w KM	zakłady	robotnicy	moc silników w KM
Ogółem	161	6 505	4 348	15	2 793	1 201	21	1 408	710	79	2 093	1 635	46	211	802
Babino	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Białystok	113	4 520	2 996	12	2 167	621	14	928	580	52	1 286	1 095	35	139	700
Ciechanowiec	4	75	75	—	—	—	—	—	—	2	75	65	2	—	10
Dobrzyniewo	1	176	170	1	176	170	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dojlidy	1	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	12
Dzikie	1	45	—	—	—	—	—	—	—	1	45	—	—	—	—
Grajewo	1	100	45	—	—	—	1	100	45	—	—	—	—	—	—
Gródek	9	159	107	—	—	—	—	—	—	6	141	80	3	18	27
Knyszyn	1	25	20	—	—	—	—	—	—	1	25	20	—	—	—
Łomża	1	40	40	—	—	—	—	—	—	1	40	40	—	—	—
Michałowo	9	336	238	1	150	160	1	50	—	5	117	50	2	19	28
Rabinówka	1	17	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	17	25
Skorupy	1	92	—	—	—	—	1	92	—	—	—	—	—	—	—
Supraśl	9	576	525	1	300	250	1	65	60	6	193	215	1	18	—
Suwałki	1	35	—	—	—	—	—	—	—	1	35	—	—	—	—
Topole	1	45	40	—	—	—	—	—	—	1	45	40	—	—	—
Wasilków	5	238	25	—	—	—	3	173	25	2	65	—	—	—	—
Zabłudów	1	26	30	—	—	—	—	—	—	1	26	30	—	—	—

(na podstawie danych zaczerpniętych z pracy E. Terebuchy. Białostocki przemysł wełniany)

Miejscowości	Zakłady			Zakłady			Zatrudnienie na 1 zmianę w zakładach				Moc silników w KM		
	duże	średnie	małe	ogółem	prac. na rk własny	zarobkowe	ogółem	dużych	średnich	małych	ogółem	elektrycznych	parowych
Ogółem (pow. białostocki)	5	21	64	90	45	45	4 466	.	.	.	1 982	147	1 835
Białystok	4	18	46	68	43	25	3 465	1 020	1 248	1 197	.	.	.
Gródek	—	—	4	4	—	4	125	—	—	125	350	—	350
Michałowo	—	1	4	5	1	4	152	.	.	.	55	30	25
Supraśl	1	—	3	4	1	3	410	.	.	.	597	97	500
Wasilków	—	2	5	7	—	7	269	.	.	.	730	20	710
Pieszczaniki	—	—	2	2	—	2	45	—	—	45	250	—	250

Poza powiatem białostockim znajdowały się w 1937 roku tylko dwa większe zakłady przemysłu włókienniczego:

1. w Grajewie zatrudniającej 160 robotników,
2. w Łomży zatrudniającej 100 robotników.

SPISY BIAŁOSTOCKICH ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH

Spis 1

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1827 ROKU

(Fr. Rodecki. Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego)

Zakłady na terenie b. guberni' grodzieńskiej

Lp.	Miejscowości	Rodzaj produkcji
1	Białystok	sukno
2	Białystok	kapelusze
3	Markowszczyzna	sukno, właściciel W. Łyszczyński

Zakłady na terenie b. Królestwa Polskiego

Lp.	Miejscowości	Rodzaj produkcji
1	Augus'ów	baja i płótno
2	Jedwabne	sukno, właściciel W. Rembieliński
3	Nowogród	sukno
4	Sejny	kapelusze
5	Stawiski	sukno
6	Szczuczyn	dywany
7	Tykocin	płótno
8	Wizna	sukno

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO OKOŁO 1860 ROKU

Zakłady znajdujące się na terenie b. guberni grodzieńskiej

(П. Бобровский. Гродненская Губерния)

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	War- szta- ty	Ro- bot- nicy	Wartość produkcji w rublach
Białystok					
1	Bandholtz I.	sukienniczy	4	19	8 000
2	Bether K.	„	8	17	15 000
3	Błochowa M.	„	60	130	170 000
4	Błochowa M.	„	11	19	30 000
5	Galpern S-cy	wyrobów bawełnianych	49	97	130 000
6	Gelberg I.	sukienniczy	4	13	10 000
7	Kommichau H.	wyrobów bawełnianych	45	92	90 000
8	Paster I.	sukienniczy	10	31	25 000
9	Warnke	„	6	18	1 350
10	Zabłudowski M.	wyrobów bawełnianych	10	17	4 000
Choroszcz					
1	Moes A.	sukienniczo-kortowy	300	1 116	900 000
Ciechanowiec					
1	Freimark	sukienniczy	3	23	17 000
2	Kleiber A.	„	4	6	1 500
3	Kleiber K.	„	7	17	6 500
4	Miller	„	2	8	13 100
5	Schultz (spółka)	„	10	32	24 400
6	Szejn (spółka)	„	8	26	25 000
Knyshyn					
1	Arendt	sukienniczy	8	27	12 000
2	Gajznerow	„	5	35	6 000
3	Gregor	„	7	26	11 000
Siemiatycze					
1	Fenzau	sukienniczy	—	13	8 500
2	Moritz	„	—	14	1 100
3	Schneider	„	—	26	7 600

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Warsztaty	Robotnicy	Wartość produkcji w rublach
Supraśl					
1	Alt	sukienniczy	17	24	30 000
2	Aunert	"	13	53	40 000
3	Buchholtz	sukienniczo-kortowy	75	232	206 000
4	Koszade	sukienniczy	6	23	12 000
5	Lipert	"	5	21	12 000
6	Tebus	"	3	13	6 000
7	Zachert W.	sukienniczo-kortowy	197	653	600 000
Pozostałe ośrodki					
1	Dobrzyniewo Görtz	sukienniczy	50	164	100 000
2	Dojlidy Kernich	lniany	.	.	.
3	Gródek 5 zakład. mieszczańskich	sukiennicze	15	50	20 000
4	Krynki Liphart	sukienniczy	—	106	20 000
5	Michałowo 29 zakł. mieszczańskich	"	95	317	169 180
6	Sochonie Silberfenig	"	8	25	12 000
7	Topole Łyszczynski W.	"	49	76	70 000
8	Wasilków Herszhorn	"	9	10	15 000
9	Woroszyły Halbersztat	"	2	13	5 000
10	Zabłudów Klejman	"	—	16	12 000

Zakłady na terenie b. Królestwa Polskiego

(według Jana Jaworskiego, Kalendarz Ilustrowany na rok 1865)

E. Rembieliński — zakład sukienniczy *
 robotników 57
 warsztatów 24
 wrzecion 715
 wartość produkcji 110 000 złp (17 741 rs).

* Dane liczbowe dotyczą 1863 roku.

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁOKIENNICZEGO NA TERENIE B. GUBERNI GRODZIENSKIEJ
W 1867 ROKU

(Тимирязев Д. А., Статистический атлас главнейших отраслей
фабрично-заводской промышленности Европейской России. С.-Петербург 1869)

Lp.	Firma	Robotnicy	Wartość produkcji w rb.
Białystok			
1	Baro F.	11	16 000
2	Biełocha D.	15	21 000
3	Bloch M. *	.	+ 20 000
4	Brajnin i Zabłudowski	10	10 000
5	Frisz F.	8	14 300
6	Gelberg I.	18	12 000
7	Hasbach E.	22	40 000
8	Herman G.	89	110 000
9	Kapłan H.	38	49 300
10	Kommichau H.	225	120 000
11	Kossowski C.	13	28 900
12	Kossowski S.	14	28 855
13	Krauze K.	23	18 560
14	Lesin i Pichter	26	28 000
15	Margolist i Mogid B.	13	22 000
16	Nowik C. *	.	.
17	Olpeter R.	13	40 000
18	Philipp F.	45	28 000
19	Philipp K.	65	72 000
20	Pinagel G.	32	35 000
21	Schmidt K.	11	23 000
22	Stein M.	10	10 125
23	Surażski A.	17	37 532
24	Szacki N.	7	19 800
25	Trilling O. *	.	.
26	Wysocki S.	13	24 750
27	Zontach P.	17	24 000
Choroszcz			
1	Moes A.	940	650 000
Ciechanowiec			
1	Freimark S.	13	18 360
2	Kleiber A. D.	9	11 100
3	Miller K. L.	9	12 240
4	Schultz G.	13	20 800
5	Szejn D. G.	12	17 250

* Zakład nie figuruje w spisie Тимирязева.

Lp.	Firma	Robotnicy	Wartość produkcji w rb.
Dobrzyniewo			
1	Görtz J.	210	150 000
Gródek			
1	Łuński G.	12	11 000
2	Wilenczik G.	7	22 000
Knyszyn			
1	Arent R.	42	36 000
2	Grinszpan M.	50	35 600
Krynki			
1	Kugelfein P.	19	10 966
2	Liphart	18	35 000
Michałow o			
1	Adolf N.	11	22 100
2	Brauer K.	31	42 000
3	Fitzke O.	6	12 000
4	Gipler J.	5	12 000
5	Irrhang H.	19	26 500
6	Knauer A.	37	53 760
7	Krepin J.	19	26 500
8	Mejbus J.	16	12 000
9	Moritz K.	37	53 960
10	Peter W.	8	21 630
11	Schmidt N.	9	18 000
12	Schwemmer A.	32	30 000
Pieszczaniki			
1	Amdurski B.*		
Siemiatycze			
1	Maliniak B.	30	25 500
2	Schneider K. W.	23	17 500
Skorupy			
1	Schmidt F.	34	45 000
Supraśl			
1	Alt A.	77	81 875
2	Aunert F.	62	54 000
3	Buchholtz A.	283	400 000
4	Koszade K.	5	10 800
5	Zachert W.	423	415 000
Topole			
1	Łyszczyński W.	72	55 000

* Zakład nie figuruje w spisie Тимирязева.

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1879 ROKU

(П. А. Орлов. Указатель фабрик и заводов европейской России с Царством Польским и В. Кн. Финляндским)

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robotnicy	Wartość produkcji w rublach	Warsztaty tkackie	Maszyny		
							przędzalnice	inne	parowe
Białystok									
1	Aulert F. i S-ka		tkalnia	36	13 000	25	—	—	—
2	Balde i Ziger		„	50	65 000	30	—	—	1
3	Baro F.		farbiarnia	7	9 000	—	—	—	—
4	Błoch Ł.	1878	tkalnia	12	30 000	8	—	—	—
5	Błoch S.		„	11	21 000	7	—	—	—
6	Boke W.		„	13	8 000	10	—	—	—
7	Boruchin S.		„	16	19 000	13	—	—	—
8	Cimer H.		„	11	8 000	8	—	—	—
9	Foss F. i Braunek A.	1876	fabryka kapeluszy	38	45 000	—	—	—	—
10	Frisz F.	1867	tkalnia	45	50 000	35	—	—	1
11	Gertzet T.		„	11	10 000	9	—	—	—
12	Graffe K.		„	9	10 000	6	—	—	—
13	Grosberg Z.		„	10	12 000	10	—	—	—
14	Grosberg Z.		fabryka trykotaży	15	10 950	—	—	—	—
15	Jasinowski Z.	1876	tkalnia	54	105 000	33	—	—	1
16	Kommichau H.	1849	fabryka wyrobów wełnianych	389	270 500	160	—	—	1
17	Kosowska L.		tkalnia	10	7 200	7	—	—	—
18	Kramm E.	1877	fabryka sukna i kortów	36	262 680	35	19	20	1
19	Krauze K.	1862	tkalnia	50	65 000	30	—	—	1
20	Kurjański I.		„	8	10 000	5	—	—	—
21	Lipszyc M.	1878	„	12	20 000	8	—	—	—
22	Łapidus D.		„	30	33 000	14	—	—	1
23	Łapidus N.		„	13	15 000	8	—	—	—
24	Markus A.	1877	„	19	20 000	15	—	—	—
25	Nowik C.	1848	„	14	18 000	9	—	—	—
26	Philipp H.		farbiarnia	8	5 200	—	—	—	—
27	Philipp K.		tkalnia	50	73 500	28	—	—	1
28	Pinagel R.		„	32	40 000	20	—	—	1
29	Preisman L.	1875	„	51	100 000	25	—	—	1
30	Rab'nowicz L.		„	14	25 000	10	—	—	—
31	Restel K.	1870	„	12	8 000	8	—	—	—
32	Ribbert K. i Jakobi A.	1874	fabryka sukna i kortów	177	200 000	50	—	—	1
33	Richter F.	1871	tkalnia	30	40 000	20	—	—	1
34	Rozental L.		fabryka trykotaży	15	11 700	—	—	—	—

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robotnicy	Wartość produkcji w rublach	Warsztaty tkackie	Maszyny		
							przędzalnice	inne	parowe
35	Rozental L.	1870	tkalnia	15	7 500	10	—	—	—
36	Rozental M.		„	9	18 000	7	—	—	—
37	Segal A.		„	8	4 500	6	—	—	—
38	Sewerin F.	1872	„	26	30 000	10	—	—	—
39	Ślonimski A.	1875	„	29	26 000	24	—	—	—
40	Surażski A.	1870	„	75	52 000	34	—	—	1
41	Szonert R.	1869	„	6	6 000	4	—	—	—
42	Truskier M.	1865	fabryka trykotaży	11	11 000	—	—	—	—
43	Weinreich L.		tkalnia	16	31 500	8	—	—	1
44	Wysocki S.	1878	„	17	60 000	12	—	—	1
45	Zabłudowski D.		wykończalnia	17	40 000	—	—	—	—
46	Ziberblatt E.		tkalnia	15	22 600	10	—	—	—
47	Zontach		„	16	20 600	10	—	—	—
Ciechanowiec									
1	Freimark H.	1872	tkalnia	5	5 450	3	—	—	—
2	Freimark W.	1850	„	7	5 050	3	—	—	—
3	Greilich E.	1854	„	6	9 300	3	—	—	—
4	Greilich K.	1844	„	6	5 800	3	—	—	—
5	Gutman M.	1878	„	8	7 500	3	—	—	—
6	Kaplan I.		„	4	3 000	3	—	—	—
7	Kleiber M.		„	5	4 600	2	—	—	—
8	Kluge K.		„	3	6 500	3	—	—	—
9	Kozak G.		„	8	4 500	2	—	—	—
10	Liwszyc A.	1877	„	8	4 500	5	—	—	—
11	Meizler W.	1875	„	8	3 000	2	—	—	—
12	Miller F.	1833	„	4	5 400	3	—	—	—
13	Poganicki D.		„	5	2 500	2	—	—	—
14	Preński M.	1879	„	6	5 000	4	—	—	—
15	Schultz A.	1878	„	5	4 800	3	—	—	—
16	Schultz H.	1833	„	7	11 000	5	—	—	—
17	Schultz K.	1876	„	7	5 450	3	—	—	—
18	Siemiatycki I.		„	8	3 150	2	—	—	—
19	Sukno I.	1869	„	10	4 550	3	—	—	—
20	Szejn G.		„	4	4 600	2	—	—	—
21	Szejn I.		„	5	7 400	4	—	—	—
22	Szilling A.	1878	„	4	5 450	3	—	—	—
23	Szlomberger O.		„	3	8 000	2	—	—	—
24	Sztejnberg M. i Rozenblum M.		„	21	9 700	8	—	—	1
25	Zibert F.	1877	„	13	7 000	—	—	—	—

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robotnicy	Wartość produkcji w rublach	Warsztaty tkackie	Maszyny		
							przędzalnicze	inne	parowe
G r ó d e k									
1	Achnach B.		tkalnia	13	12 500	12	—	—	—
2	Amdurska R.		przędzalnia i tkalnia	32	32 000	15	2	—	—
3	Amdurski Ł.		tkalnia	4	6 000	3	—	—	—
4	Barasz I.		„	7	12 000	6	—	—	—
5	Degentesz I.	1876	przędzalnia i tkalnia	13	5 575	2	5	—	—
6	Łuński E.	1872	tkalnia	9	5 250	8	—	—	—
7	Jankowicz B.		„	5	5 000	4	—	—	—
8	Kronenberg I.	1872	przędzalnia i tkalnia	19	25 000	8	2	—	—
9	Łuński B.	1876	tkalnia	16	20 000	12	—	—	—
10	Repelski L.	1876	„	11	20 000	10	—	—	—
11	Szapira I.	1870	„	6	10 000	5	—	—	—
12	Wajniełowicz S.		„	5	10 000	4	—	—	—
K n y s z y n									
1	Arendt R.		czesalnia i tkalnia	33	26 000	15	—	2	1
2	Fajnsztejn L.	1878	tkalnia	9	10 000	8	—	—	—
3	Geisler A.	1852	przędzalnia	7	30 000	—	5	—	—
4	Goldberg M.	1878	tkalnia	5	4 300	4	—	—	—
5	Goniądzki I.		„	15	15 000	12	—	—	—
6	Gregor F.		przędzalnia	10	14 400	—	—	—	—
7	Grinszpan M.		czesalnia i przędzalnia	32	60 000	—	2	5	1
8	Grinszpan T.		czesalnia, przędzalnia i tkalnia	61	46 000	15	1	2	1
9	Hurwicz S.		tkalnia	18	24 000	12	—	—	—
10	Jaffe H.		„	11	20 100	10	—	—	—
11	Knyszyński F.		przędzalnia	33	36 000	8	—	—	—
12	Lichtensztejn M.		tkalnia	5	6 480	3	—	—	—
13	Łappe S.		„	8	19 200	2	—	—	—
14	Malke E.		przędzalnia	4	8 500	—	2	—	—
15	Mańkowski M.		tkalnia	5	8 080	3	—	—	—
16	Mikiciński M.		„	9	12 960	8	—	—	—
17	Mikiciński S.		„	10	15 000	7	—	—	—
18	Reines W.		„	15	38 500	14	—	—	—
19	Sapirsztejn M.		„	10	15 000	8	—	—	—
20	Śpiwak	1870	„	9	22 800	9	—	—	—
21	Szpitalny M.	1869	„	9	22 500	9	—	—	—

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robotnicy	Wartość produkcji w rublach	Warsztaty tkackie	Maszyny		
							przedziałnicze	inne	parowe
Krynki									
1	Goldberg I.		tkalnia	7	20 000	6	—	—	—
2	Margoles M.		„	3	4 000	2	—	—	1
3	Ryfkind B.		„	5	2 000	5	—	—	1
Michałowó									
1	Barasz I.		tkalnia	6	5 350	4	—	—	—
2	Besler A.	1877	„	5	8 000	4	—	—	—
3	Bohdan I.		„	5	4 125	5	—	—	—
4	Brauer K.		„	61	20 000	15	—	—	—
5	Cilwik I.		„	4	4 500	3	—	—	—
6	Cwerner I.		„	3	6 000	3	—	—	—
7	Fisz I.		„	5	4 375	4	—	—	—
8	Fitzke O.	1867	„	4	6 000	3	—	—	—
9	Freimark W.	1876	„	16	9 880	7	—	—	—
10	Gejzler I.		„	4	4 500	3	—	—	—
11	Gelski Z.		„	47	71 000	22	—	—	—
12	Gipler I.		„	9	8 625	5	—	—	—
13	Glikfeld I.		„	3	3 000	2	—	—	—
14	Hofman I.		„	4	6 000	3	—	—	—
15	Irrhang H.	1863	„	21	18 000	5	—	—	—
16	Janko R.		„	5	8 000	4	—	—	—
17	Kalisz R.		„	4	3 000	3	—	—	—
18	Kapłan S.		„	14	10 000	5	—	—	—
19	Kinel K.		„	4	4 500	3	—	—	—
20	Klemt A.		„	3	4 000	2	—	—	—
21	Klemt H.		„	3	5 760	2	—	—	—
22	Klemt T.		„	4	5 650	3	—	—	—
23	Knauer I.	1862	fabryka sukna	61	48 000	31	—	—	—
24	Krabsz J.	1858	tkalnia	17	8 000	4	—	—	—
25	Krauze E.		„	5	2 750	5	—	—	—
26	Lajtłow A.	1852	„	13	22 000	10	—	—	—
27	Łuński H.		„	32	40 000	13	—	—	—
28	Mejbus I.		„	5	3 000	4	—	—	—
29	Milwic I.		„	4	4 800	3	—	—	—
30	Moritz E.		„	8	18 000	6	—	—	—
31	Moritz K.	1845	„	37	14 375	19	—	—	—
32	Neuman A.		„	5	6 200	4	—	—	—
33	Neuman A.		„	4	3 250	3	—	—	—
34	Neuman K.		„	6	7 500	5	—	—	—
35	Peter W.	1848	„	16	22 475	6	—	—	—
36	Richter W.		„	3	2 950	3	—	—	—

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robocizny	Wartość produkcji w rublach	Warsztaty tkackie	Maszyny		
							przędzalnicze	inne	parowe
37	Rode W.	1878	tkalnia	3	4 000	2	—	—	—
38	Scherschmidt H.		„	4	6 000	3	—	—	—
39	Szejnkind A.		„	3	5 100	3	—	—	—
40	Szmidt F.		„	4	5 100	3	—	—	—
41	Szmidt H.		„	7	4 700	4	—	—	—
42	Szolc K.		„	5	6 000	3	—	—	—
43	Sztejnmiller I.		„	6	6 500	5	—	—	—
Siemiatyczne									
1	Awades I.		tkalnia	15	3 000	5	—	—	—
2	Maliniak B.		„	25	14 400	9	—	—	—
3	Rappaport S.		„	6	3 700	2	—	—	—
4	Sachar D.		„	17	11 500	8	—	—	—
5	Szulc É.		„	9	4 000	4	—	—	—
Supraśl									
1	Alt A.	1856	fabryka sukna	76	87 500	30	4	—	1
2	Aunert F.	1838	„ „	134	125 000	51	—	—	1
3	Buchholtz A.	1837	fabryka sukna i kortów	168	200 000	65	—	—	1
4	Busler F.		tkalnia	4	6 800	3	—	—	—
5	Jansen I.	1855	farbiarnia	26	36 000	—	—	—	—
6	Markwart H.		przędzalnia i tkalnia	35	30 250	18	5	—	1
7	Zachert W.	1834	fabryka sukna i kortów	411	452 500	115	12	—	2
Wasilków									
1	Barasz I.	1869	tkalnia	26	177 600	12	—	—	1
2	Barasz S.		przędzalnia	10	34 800	—	3	—	1
3	Herszhorn C.		tkalnia	10	20 400	7	—	—	—
4	Herszhorn M.		„	10	20 400	7	—	—	—
5	Jaworska S.		farbiarnia	3	11 500	—	—	—	—
6	Kamińska S.		przędzalnia	15	57 600	—	2	—	1
7	Lew C.		tkalnia	14	18 000	9	—	—	—
8	Lew M.		„	8	12 000	6	—	—	—
9	Litwin I.		„	9	21 600	7	—	—	—
10	Polak I.		„	5	9 900	4	—	—	—
11	Szpiro A.	1864	przędzalnia	20	40 000	—	7	—	1
12	Syrkin S.		tkalnia	9	21 400	7	—	—	—

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robotnicy	Wartość produkcji w rublach	Warsztat tkackie	Maszyny		
							przędzalnicze	Inne	parowe
Zabłudów									
1	Galpern K.		tkalnia	5	16 000	4	—	—	—
2	Gorfinkel S.	1865	„	7	8 400	4	—	—	—
3	Szapira G.		„	4	4 200	3	—	—	—
Pozostałe ośrodki									
1	Choroszcz Moes A.	1840	fabryka kortów	870	660 000	220	18	52	1
2	Czechowizna Nowiński Z.		przędzalnia	17	55 050	—	7	—	—
3	Dobrzyniewo Ribbert i Jakobi	1874	fabryka sukna	71	85 250	52	—	34	1
4	Dojlidy Hasbach E.	1865	„ „	31	100 000	31	—	26	—
5	Dzikie Niemcowicz A.		wykończalnia	25	9 000	—	—	—	—
6	Jakimy Herszhorn L.		przędzalnia	20	31 000	—	3	—	1
7	Jasionówka Rubinsztejn H.		„	5	2 400	—	—	—	—
8	Kamienny Bród Turoszński F.		tkalnia	5	3 000	4	—	—	—
9	Królowy Most Frisz F.		fabryka sukna	72	95 000	31	—	14	—
10	Nietupa Gutsztejn B.		tkalnia	16	11 175	5	—	—	1
11	Pieszczaniki Amdurski B.	1855	fabryka sukna	55	100 000	30	—	26	—
12	Rozalin Słonimski A.		fabryka sukna i kortów	26	25 000	25	—	16	—
13	Skorupy Herbst G.	1877	fabryka sukna	101	110 000	18	—	21	—
14	Sochonie Westgube E.		przędzalnia	24	46 800	—	4	—	1
15	Topole Łyszczyński W.	1824	fabryka sukna i kortów	62	50 000	40	—	25	—
16	Woroszyły Gubiński E.		przędzalnia	15	16 900	—	2	—	1
17	Wygoda Segal B.		fabryka sukna i kortów	31	23 000	10	—	11	1

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1890 ROKU

(П. А. Орлов и С. Г. Будагов. Указатель фабрик и заводов европейской России oraz П. А. Орлов. Указатель фабрик и заводов окраин России)

Zakłady na terenie b. guberni grodzieńskiej

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Warsztaty	Wrzeczona	Inne maszyny	Silniki		Moc silników w KM
									parowe	wodne	
Białystok											
1	Abramowski L.	1887	tkalnia wyrob. weł.	32 000	25	18	—	—	—	—	—
2	Aronson i Szein	1889	fabryka wstążek	10 000	22	7	—	—	—	—	—
3	Bekker E.	1883	fabr. wyrob. jedw.	106 000	123	155	—	—	1	—	26
4	Biełoch S.	1883	tkalnia wyr. półweł.	3 000	6	4	—	—	—	—	—
5	Błoch S.	.	tkalnia wyrob. weł.	80 000	51	39	—	—	—	—	—
6	Boguchin G.	1887	" " "	6 000	12	9	—	—	—	—	—
7	Braunek i Foss	1876	fabryka kapeluszy	103 000	129	—	—	—	1	—	25
8	Flakier I.	1890	fabryka sukna	48 000	54	18	500	—	1	—	13
9	Frisz A.	1886	fabr. wyrob. jedw.	90 000	80	76	—	—	—	—	—
10	Frisz F.	1867	fabryka sukna	75 000	85	64	—	9	1	—	30
11	Gelbort K.	1879	tkalnia wyrob. weł.	22 000	42	18	—	—	1	—	16
12	Geldner	1872	" " "	7 000	6	4	—	—	—	—	—
13	Glikfeld M.	1890	" " "	3 000	6	5	—	—	—	—	—
14	Gotlib B.	1885	" " "	12 000	12	9	—	—	—	—	—
15	Gubiński D.	1890	" " "	8 000	8	6	—	—	—	—	—
16	Hendler L.	1880	" " "	24 000	25	15	—	—	—	—	—
17	Henrich E.	1889	fabr. wyrob. jedw.	25 000	44	24	—	—	—	—	—
18	Herszberg S.	1887	tkalnia wyrob. weł.	2 000	10	8	—	—	—	—	—
19	Jasinowski Z.	1876	" " "	43 000	65	35	—	—	1	—	16
20	Kabdan F.	1870	" " "	36 000	43	29	—	—	1	—	12
21	Kanel A.	1888	fabryka trykotów	3 000	5	—	—	—	—	—	—
22	Kaplan S.	1875	tkalnia wyrob. weł.	7 000	5	4	—	—	—	—	—
23	Kommichau H.	1849	" " "	150 000	215	62	—	—	1	—	15
24	Kommichau R.	1880	fabryka sukna	250 000	213	48	1080	28	1	—	40
25	Kramm E.	1877	" " "	135 000	33	—	600	15	1	—	20
26	Krauze K.	1862	tkalnia wyrob. weł.	25 000	33	8	—	—	1	—	24
27	Kronenberg L.	1881	" " "	5 000	7	12	—	—	—	—	—
28	Kryński I.	1886	" " "	8 000	12	8	—	—	—	—	—
29	Kryński I.	1887	" " "	5 000	12	9	—	—	—	—	—
30	Kurjański I.	1887	" " "	6 000	7	5	—	—	—	—	—
31	Kuźnicki M.	1882	" " "	10 000	15	12	—	—	—	—	—
32	Lewitan M.	1884	" " "	4 000	10	8	—	—	—	—	—
33	Lichtensztejn E	1879	" " "	30 000	40	30	—	—	—	—	—
34	Łuński E.	1890	" " jedw.	20 000	16	10	—	—	—	—	—
35	Maliniak B.	1854	" " weł.	2 000	10	12	—	—	—	—	—

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Warsztaty	Wrzeczona	Inne maszyny	Silniki		Moc silni- ków w KM
									parowe	wodne	
36	Manasewicz I.	1888	tkalnia wyrob. weł.	2 000	8	7	—	—	—	—	—
37	Markus A.	1877	„ „ „	31 000	24	12	—	—	—	—	—
38	Moński I.	1878	„ „ „	4 000	11	7	—	—	—	—	—
39	Mowszowski L.	1878	„ „ „	12 000	28	21	—	—	—	—	—
40	Nowik C.	1868	„ „ „	82 000	70	30	—	—	1	—	16
41	Nowiński C.	1886	„ „ „	6 000	10	8	—	—	—	—	—
42	Nowogrodzki W.	1882	„ „ „	4 000	9	7	—	—	—	—	—
43	Ostrowski W.	1880	„ „ „	8 000	12	9	—	—	—	—	—
44	Pogorzelski I.	1880	„ „ „	7 000	13	10	—	—	—	—	—
45	Polak B.	1883	„ „ „	56 000	29	27	—	—	1	—	16
46	Preisman L.	1875	fabryka sukna	40 000	60	15	—	9	1	—	24
47	Rennenberg L.	1880	tkalnia wyrob. weł.	2 000	3	2	—	—	—	—	—
48	Restel K.	1860	„ „ „	10 000	8	6	—	—	—	—	—
49	Ribbert K.	1874	fabryka sukna	150 000	115	48	1200	—	1	—	16
50	Richter F.	1871	„ „ „	50 000	75	39	500	—	1	—	25
51	Rozental L.	1870	tkalnia wyrob. weł.	35 000	80	10	—	—	1	—	16
52	Sapirsztejn A.	1889	„ „ „	4 000	11	9	—	—	—	—	—
53	Sapirsztejn	1878	tkalnia wyr. półweł	5 000	8	5	—	—	—	—	—
54	Sewerin F.	1872	tkalnia wyrob. weł.	25 000	12	14	—	—	1	—	14
55	Stonimski T.	1887	przędzalnia	38 000	31	—	(3)	—	—	—	—
56	Sokołski D.	1880	farbiarnia	8 000	7	—	—	—	1	—	8
57	Soromiański B.	1882	tkalnia wyrob. weł.	30 000	42	30	—	—	—	—	—
58	Surażski A.	1870	„ „ „	75 000	80	25	—	—	1	—	16
59	Surażski G.	1884	„ „ „	3 000	8	6	—	—	—	—	—
60	Surażski I.	1883	„ „ „	2 000	3	2	—	—	—	—	—
61	Surażski L.	1883	„ „ „	16 000	12	9	—	—	—	—	—
62	Surażski N.	1876	„ „ „	11 000	15	11	—	—	—	—	—
63	Szapira K.	1888	„ „ „	10 000	15	12	—	—	—	—	—
64	Szejn R.	1881	„ „ „	6 000	5	5	—	—	—	—	—
65	Szlachter R.	1887	„ „ „	4 000	10	8	—	—	—	—	—
66	Szonert R.	1869	„ „ „	7 000	12	8	—	—	—	—	—
67	Szpengler F.	1875	„ „ „	17 000	15	12	—	—	—	—	—
68	Trimeng I.	1880	„ „ „	50 000	31	24	—	—	—	—	—
69	Truskier M.	1865	fabryka trykotów	6 000	10	2	—	7	—	—	—
70	Wieczorek W.	1885	wykończalnia	80 000	40	—	—	—	1	—	35
71	Wolf M.	1890	przędzalnia	22 000	25	—	(25)	—	—	—	—
72	Wołkowyski A.	1882	„ „ „	181 000	50	—	(5)	23	1	—	24
73	Wysocki S.	1878	tkalnia wyrob. weł.	19 000	14	16	—	—	—	—	—
74	Zakgejm A.	1888	fabryka trykotów	4 000	6	—	—	—	—	—	—
75	Zelikson	1879	tkalnia wyrob. weł.	7 000	11	8	—	—	—	—	—
76	Zetel M.	1878	„ „ „	30 000	16	14	—	—	—	—	—
77	Zilberblatt C.	1884	„ „ „	9 000	14	11	—	—	—	—	—
78	Zilberblatt I.	1876	„ „ „	12 000	14	11	—	—	—	—	—

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Warsztaty	Wrzeczona	Inne maszyny	Silniki		Moc silni- ków w KM
									parowe	wodne	
79	Zilberblatt O.	1886	tkalnia wyrob. weł.	5 000	10	8	—	—	—	—	—
80	Zilberblatt S.	1882	„ „ „	18 000	40	32	—	—	—	—	—
81	Zilberdok W.	1886	„ „ „	3 000	5	4	—	—	—	—	—
Ciechanowiec											
1	Besler W.	1887	wykończalnia	27 000	5	—	—	—	—	—	—
2	Cytryn M.	1887	tkalnia wyr. wełn.	3 000	3	2	—	—	—	—	—
3	Freimark H.	1872	fabryka sukna	7 000	4	3	60	—	—	—	—
4	Freimark W.	1850	„ „	10 000	8	6	60	—	—	—	—
5	Forbers J.	1887	wykończalnia	24 000	8	—	—	—	—	—	—
6	Greilich E.	1854	fabryka sukna	10 000	6	4	60	—	—	—	—
7	Greilich K.	1844	„ „	12 000	5	4	80	—	—	—	—
8	Gutman M.	1878	„ „	4 000	5	3	100	—	—	—	—
9	Kluge W.	1887	tkalnia wyr. wełn.	4 000	5	2	—	—	—	—	—
10	Lamprecht C.	1838	farbiarnia	6 000	3	—	—	—	—	—	—
11	Liwszyc A.	1877	tkalnia wyr. wełn.	2 000	4	2	—	—	—	—	—
12	Meizler W.	1875	„ „ „	3 000	4	2	—	—	—	—	—
13	Miller F.	1833	fabryka sukna	10 000	5	4	80	—	—	—	—
14	Preński M.	1879	tkalnia wyr. wełn.	3 000	6	4	—	—	—	—	—
15	Rozenblum M.	1879	fabryka sukna	17 000	30	10	720	—	1	—	16
16	Schultz A.	1878	„ „	10 000	4	3	80	—	—	—	—
17	Schultz H.	1833	„ „	18 000	10	7	240	—	—	—	—
18	Schultz K.	1876	„ „	13 000	7	5	80	—	—	—	—
19	Siemiatycki M.	1883	tkalnia wyr. wełn.	3 000	5	3	—	—	—	—	—
20	Sukno I.	1869	„ „ „	5 000	4	3	—	—	—	—	—
21	Szejn K.	1878	fabryka sukna	14 000	5	5	120	—	—	—	—
22	Szilling A.	1878	„ „	14 000	6	4	80	—	—	—	—
23	Sztejnberg M.	1887	tkalnia wyr. wełn.	5 000	7	6	—	—	—	—	—
24	Zibert F.	1878	fabryka sukna	6 000	38	—	980	24	1	—	16
Gródek											
1	Amdurska B.	1887	tkalnia wyr. wełn.	2 000	12	9	—	—	—	—	—
2	Amdurski S.	1887	„ „ „	2 000	5	4	—	—	—	—	—
3	Degentesz J.	1876	przędzalnia	15 000	16	—	120	—	1	—	6
4	Jankielewicz	1889	tkalnia wyr. wełn.	10 000	14	9	—	—	—	—	—
5	Korenblat R.	1887	„ „ „	4 000	3	2	—	—	—	—	—
6	Kronenberg I.	1872	fabryka sukna	20 000	38	15	80	18	1	—	20
7	Łande M.	1885	tkalnia wyr. wełn.	5 000	6	4	—	—	—	—	—
8	Łuński A.	1889	fabryka sukna	15 000	30	12	80	18	1	—	25

Lp.	Firma	Rok za- czenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Warszlaty	Wrzeciona	Inne maszyny	Silniki		Moc silni- ków w KM
									parowe	wodne	
9	Łuński B.	1876	fabryka sukna	26 000	39	18	800	19	1	—	10
10	Łuński E.	1872	„ „	7 000	17	10	80	7	1	—	10
11	Łuński M.	1850	„ „	12 000	59	19	88	20	1	—	12
12	Repelski L.	1876	tkalnia wyr. wełn.	8 000	14	11	—	—	—	—	—
13	Rozenblat	1890	„ „ „	2 000	7	5	—	—	—	—	—
14	Szapira S.	1870	„ „ „	3 000	5	4	—	—	—	—	—
K n y s z y n											
1	Brzeziński E.	1876	tkalnia wyr. wełn.	2 000	5	4	—	—	—	—	—
2	Fajnsztejn L.	1878	fabryka sukna	60 000	40	20	500	—	1	—	12
3	Goldberg M.	1878	tkalnia wyr. wełn.	2 000	5	4	—	—	—	—	—
4	Hersz T.	1874	„ „ „	2 000	5	4	—	—	—	—	—
5	Segal T.	1879	„ „ „	3 000	5	4	—	—	—	—	—
6	Spiwak G.	1870	„ „ „	2 000	12	10	—	—	—	—	—
7	Szpitalny M.	1869	„ „ „	4 000	12	10	—	—	—	—	—
8	Tennenbaum	1878	przędzalnia	15 000	10	—	48	—	—	—	—
M i c h a ł o w o											
1	Besler A.	1877	tkalnia wyr. wełn.	3 000	4	3	—	—	—	—	—
2	Fechner R.	1885	„ „ „	3 000	7	6	—	—	—	—	—
3	Fitzke G.	1867	„ „ „	4 000	3	2	—	—	—	—	—
4	Fitzke R.	1879	„ „ „	4 000	4	3	—	—	—	—	—
5	Freimark W.	1876	przędzalnia	20 000	28	—	93	—	1	—	16
6	Frisch F.	1884	fabryka sukna	44 000	54	38	480	18	1	—	12
7	Glikfeld I.	1885	tkalnia wyr. wełn.	2 000	7	5	—	—	—	—	—
8	Glober I.	1879	„ „ „	4 000	3	3	—	—	—	—	—
9	Goldman L.	1887	„ „ „	2 000	2	2	—	—	—	—	—
10	Izker I.	1878	„ „ „	2 000	2	1	—	—	—	—	—
11	Knauer I.	1862	fabryka sukna	16 000	37	17	800	22	1	—	20
12	Krabsz J.	1858	„ „ „	2 000	12	10	60	—	1	—	3
13	Lajtlow A.	1852	„ „ „	8 000	35	8	740	21	1	—	8
14	Moritz K.	1845	„ „ „	4 000	32	12	800	21	1	—	20
15	Neuman B.	1863	tkalnia wyr. wełn.	3 000	3	3	—	—	—	—	—
16	Onin N.	1886	„ „ „	2 000	4	3	—	—	—	—	—
17	Peter J.	1881	„ „ „	2 000	4	3	—	—	—	—	—
18	Peter O.	1848	przędzaln. i tkaln.	2 000	7	3	540	—	—	—	—
19	Ruban W.	1881	tkalnia wyr. wełn.	3 000	4	3	—	—	—	—	—
20	Scherschmidt H.	1878	„ „ „	5 000	6	15	—	—	—	—	—
21	Szmid F.	1885	„ „ „	4 000	6	5	—	—	—	—	—

Lp.	Firma	Rok za- łożenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Warształy	Wrzeciona	Inne maszyny	Silniki		Moc silni- ków w KM
									parowe	wodne	
Pieszczaniki											
1	Amdurski A.	1890	tkalnia i wykończ.	5 000	21	6	—	11	1	1	12
2	Amdurski B.	1855	fabryka sukna	40 000	57	21	600	30	1	1	16
Siemiatycze											
1	Maliniak B.		tkalnia wyr. wełn.	2 000	30	—	—	—	—	—	—
2	Węgrowski D.	1869	„ „ „	2 000	8	—	—	1	—	—	4
Supraśl											
1	Alt A.	1856	fabryka sukna	33 000	65	5	(4)	17	2	—	46
2	Aunert R.	1838	„ „	100 000	124	60	—	34	1	—	20
3	Buchholtz A.	1837	„ „	170 000	170	55	—	17	1	—	30
4	Jansen A.	1835	farbiarnia	50 000	30	—	—	—	1	—	12
5	Zacherta W. S-cy	1834	fabryka sukna	94 000	196	100	4060	35	1	2	116
Wasilków											
1	Bachrach	1888	tkalnia wyr. wełn.	2 000	9	7	—	—	—	—	—
2	Barasz I.	1869	fabryka sukna	70 000	90	14	(4)	9	1	—	24
3	Kawienok B.	1890	tkalnia wyr. wełn.	2 000	10	8	—	—	—	—	—
4	Kone S.	1889	„ „ „	7 000	7	5	—	—	—	—	—
5	Lew S.	1889	„ „ „	7 000	13	10	—	—	—	—	—
6	Lewin O.	1885	„ „ „	2 000	9	7	—	—	—	—	—
7	Libcher F.	1882	przędzalnia	15 000	10	—	(5)	—	1	—	12
8	Szacki	1870	tkalnia wyr. wełn.	2 000	11	9	—	—	—	—	—
9	Szpiro A.	1864	przędzalnia	19 000	11	—	(6)	—	1	—	8
Zabłudów											
1	Aszu G.	1890	tkalnia wyr. wełn.	8 000	30	20	—	—	—	—	—
2	Galpern K.	1890	„ „ „	2 000	4	3	—	—	—	—	—
3	Gornfinkel S.	1865	„ „ „	4 000	10	8	—	—	—	—	—
4	Lewin M.	1866	„ „ „	8 000	11	12	—	—	—	—	—
5	Szapiro I.	1880	„ „ „	4 000	4	3	—	—	—	—	—
6	Szapiro P.	1880	„ „ „	6 000	5	4	—	—	—	—	—

Lp.	Firma	Rok za- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robo- tnicy	Warszta- ty	Wrzeco- na	Inne maszyny	Silniki		Moc silni- ków w KM
									parowe	wodne	
Pozostałe ośrodki											
1	Choroszcz Moes A.	1840	fabryka sukna i kortów	800 000	795	228	4 780	67	3	—	60
2	Dobrzyniewo Jakobi R.	1874	fabryka sukna	140 000	208	70	(5)	30	1	1	65
3	Dojlidy Hasbach E.	1865	„ „	100 000	95	60	700	33	1	1	28
4	Dzikie Niemcowicz	1880	przędzalnia	38 000	10	—	—	—	—	1	—
5	Królowy Most Gake A.	1880	wykończalnia	75 000	10	—	—	—	—	1	—
6	Marczuk Strobach G.	1889	farbiarnia	12 000	8	—	—	—	1	—	8
7	Nietupa Rafałowska E.		tkalnia wyrobów wełn.	2 000	10	—	—	—	—	—	—
8	Rozalin Sokołowicz	1885	przędzalnia	75 000	10	—	—	—	—	1	—
9	Skorupy Herbst G.	1877	fabryka sukna	45 000	105	18	—	30	1	—	40
10	Sochonie Lewi I.	1883	fabryka wełny po- nownej	185 000	50	—	—	—	—	1	—
11	Topole Łyszczynski W.	1824	fabryka sukna	70 000	113	46	—	45	1	1	50
12	Woroszyły Zausmer N.	1888	fabryka wełny po- nownej	185 000	65	—	—	4	—	1	—
13	Wygoda Czechowski L.	1875	wykończalnia	43 000	18	—	—	—	1	—	12

Zakłady na terenie b. Królestwa Polskiego

Lp.	Firma	Rok za- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robo- tnicy	Warszta- ty	Wrzeco- na	Inne maszyny	Silniki		Moc silni- ków w KM
									parowe	wodne	
1	Grajewo Pokrojski S.	1882	fabryka pasów transm.	25 000	52	8	—	—	1	—	—
2	Suwałki Rozenal S.	1885	fabryka kapeluszy	2 000	2	—	—	—	—	—	—
3	Suwałki Sztang H.	1886	„ „	2 000	2	—	—	—	—	—	—

Zakłady znajdujące się na terenie b. guberni grodzieńskiej

Погожев, Адресная книга 1907.

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
Białystok			
1	Abramowski L.	tkalnia	14
2	Abramowski A.	„	16
3	Amdurski L.	„	19
4	Amdurski i Koncepolski	„	25
5	Amdurski A.	„	9
6	Amdurski S.	„	11
7	Amdurski S. B.	„	„
8	Amdurski K. J.	„	„
9	Aronson A. A.	przędzalnia	„
10	Aronson S.	„	34
11	Aszkiel Ch.	„	„
12	Bazykles S. A.	„	9
13	Bazykles S.	„	18
14	Babkes S.	„	5
15	Baras I.	tkalnia	11
16	Beder J. G.	czesalnia	„
17	Ber A.	tkalnia	9
18	Biełoch M. S.	przędzalnia i tkalnia	„
19	Błoch S. i Z.	tkalnia	35
20	Błoch J.	„	10
21	Błoch Ł.	tkalnia	50
22	Błoch M.	„	„
23	Borkowski M. W.	„	16
24	Bracia Boruchinowie	„	34
25	Brainin H.	przędzalnia	„
26	Bramch J.	tkalnia	7
27	Broze J.	„	„
28	Chajet M.	„	12
29	Chwat C. B.	farbiarnia	„
30	Chorogłuch T.	„	7
31	Cytron C. H.	tkalnia	43
32	Cukierman J. D.	przędzalnia	„
33	Dawidowicz A.	tkalnia	10
34	Denenberg L.	„	9
35	Fajans M.	„	36
36	Feigin F. i Zylberblat	„	14
37	Fin M. N.	przędzalnia	27
38	Fink S. A.	„	„
39	Fink J. i S.	tkalnia	„

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
40	Fiszel Sz.	tkalnia	19
41	Fiszel L.	"	9
42	Flakier J.	farbiarnia	108
43	Frejdkes M.	tkalnia	110
44	Frejdkin Sz.	"	.
45	Frajdkinowie S. J.	przędzalnia	.
46	Fryderel J.	"	10
47	Fuks T.	"	.
48	Gachnoch J.	"	200
49	Gdański F.	tkalnia	16
50	Ginzberg G.	fabryka wełny ponownej	.
51	Ginzberg Z.	przędzalnia	7
52	Ginzberg A.	tkalnia	7
53	Glikfeld L.	"	12
54	Goldberg Sz.	"	15
55	Goldberg S.	"	13
56	Goldin i Krykun	"	23
57	Goldsztein C.	"	9
58	Gotlieb B.	"	39
59	Grudecki J.	"	16
60	Grudecki A.	"	12
61	Grudecki Z.	"	13
62	Gubiński D.	"	32
63	Gutman M.	"	8
64	Halperna S. (spadkobiercy)	przędzalnia	23
65	Hendler L.	"	50
66	Hendrychs E.	fabryka sukna i trykotów	62
67	Henszier W.	tkalnia	7
68	Heńkowicz A.	"	9
69	Here C.	przędzalnia	28
70	Hirszhorn S.	przędzalnia i apretura	.
71	Hurwicz H.	fabryka waty	.
72	Hurwicz L.	tkalnia	35
73	Hurwicz S.	"	8
74	Izbicki A.	"	9
75	Janowski N. L.	przędzalnia	.
76	Janowski i Lech	tkalnia	14
77	Jasionowski M.	"	7
78	Jastreblański L.	"	12
79	Jaffe B.	przędzalnia i farbiarnia	.
80	Jucht W.	tkalnia	8
81	Jucht Ch.	"	7
82	Kagan A.	"	10
83	Kagan B.	"	10
84	Kamieniecki A.	"	8
85	Kamień F.	farbiarnia i fabryka wełny ponownej	.

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robo'nicy
86	Kaplan Sz.	tkalnia	49
87	Kaplan S.	"	48
88	Karaczyński K.	czesalnia	.
89	Karpowicz H.	tkalnia	9
90	Kac J.	"	18
91	Kac A.	"	9
92	Kac J.	"	5
93	Kwiat D.	czesalnia	7
94	Knyszyński C.	tkalnia	10
95	Knyszyński J.	"	22
96	Knyszyński J.	przędzalnia	28
97	Knyszyński D.	"	.
98	Kobryński H.	tkalnia	10
99	Kochowski F. i Kanel	przędzalnia	.
100	Kołodny A.	"	11
101	Kommichau A. i H.	fabryka wyrobów wełnianych	270
102	Kommichau H.	fabryka sukna	195
103	Kosowski L.	tkalnia	8
104	Kot M.	"	8
105	Kowieński A.	"	9
106	Kryński B.	przędzalnia i tkalnia	.
107	Krypski L.	tkalnia	8
108	Krypski Z.	"	8
109	Kronenberg L.	"	11
110	Kronenberg A.	"	.
111	Kuźnicki Sz.	"	11
112	Kuriński L.	fabryka wełny ponownej	5
113	Lach M.	przędzalnia	.
114	Lewi J.	fabryka wełny ponownej	81
115	Lewitan M.	tkalnia	8
116	Liwerat Sz.	fabryka wełny ponownej	.
117	Lis Sz.	" " "	.
118	Litterer H.	przędzalnia	91
119	Litterer H.	fabryka wełny ponownej	21
120	Lwicki M.	tkalnia	11
121	Lubliński B.	fabryka wełny ponownej	8
122	Ławski M.	tkalnia	12
123	Łumiański J.	"	9
124	Łuński B.	"	45
125	Łurie I.	"	9
126	Łuszczak N.	fabryka wełny ponownej	.
127	Machaj C.	przędzalnia	.
128	Machaj Sz.	"	.
129	Machaj W.	"	24
130	Marejn I.	tkalnia	13
131	Markus J.	przędzalnia	86
132	Markus M.	tkalnia	13

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
133	Markus L.	fabryka wełny ponownej	.
134	Midler F.	czesalnia	.
135	Minne I.	tkalnia	8
136	Mowszowski M.	"	12
137	Mowszowski L.	"	38
138	Niemcowicz A.	"	.
139	Niemcowicz M.	przędzalnia	.
140	Niemcowicz A.	tkalnia	35
141	Niemcowicz Sz.	przędzalnia	138
142	Niemcowicz M.	tkalnia	8
143	Niewiażski S.	fabryka waty	.
144	Nowiński C.	tkalnia	5
145	Nowik C. i S-wie	fabryka sukna	300
146	Okoń Sz.	farbiarnia	12
147	Ołdak J.	tkalnia	6
148	Perelson S.	fabryka watoliny	.
149	Perelson D.	tkalnia	13
150	Philipp J. S.	przędzalnia	40
151	Philipp i Buch	farbiarnia i apretura	40
152	Pines S.	tkalnia	16
153	Pines M.	przędzalnia	25
154	Pitkowski H.	tkalnia	7
155	Pogorzelski J.	"	8
156	Pogorzelski M.	"	10
157	Podolski M.	"	12
158	Polak E.	fabryka sukna	68
159	Porecki Sz.	tkalnia	13
160	Porecki i Gawieński	"	.
161	Poczebucki T.	"	8
162	Poczynka O.	fabryka wełny ponownej	.
163	Preisman L.	przędzalnia	93
164	Preisman O.	"	18
165	Preński B.	tkalnia	7
166	Preński D.	"	5
167	Rabinowicz C.	"	5
168	Radzki S.	przędzalnia	13
169	Richter F.	fabryka sukna	131
170	Rozenkranc W.	" "	.
171	Rozensztejn C.	przędzalnia	9
172	Rozensztejn F. E.	tkalnia i przędzalnia	20
173	Rozensztejn R.	tkalnia	28
174	Rozental M.	fabryka sukna	.
175	Rozental L.	przędzalnia i farbiarnia	100
176	Rozental M. N.	tkalnia	20
177	Rubinow M. N.	przędzalnia	.
178	Rubinsztejn M.	tkalnia	9
179	Rudnicki I.	"	12

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
180	Rudnicki F.	tkalnia	8
181	Rudzki B.	"	10
182	Salman M.	przędzalnia	23
183	Sapirsztejn A.	tkalnia	8
184	Sapirsztejn M.	"	12
185	Sapirsztejn Sz.	"	10
186	Słonimski T.	przędzalnia	90
187	Słucki S.	fabryka wełny ponownej	.
188	Stanisławski I.	tkalnia	6
189	Sulkes M.	przędzalnia	7
190	Surażski W.	tkalnia i apretura	100
191	Szapiro A.	tkalnia	11
192	Szapiro A.	"	7
193	Szmidt A.	"	12
194	Szmukler B.	"	13
195	Szpinman O.	"	9
196	Szpiro A. i C.	"	.
197	Sztejnberg M.	"	.
198	Szmulmeister J.	"	9
199	Szulc A. E.	przędzalnia i farbiarnia	.
200	Szwarc A. M.	przędzalnia	.
201	Syc S.	"	.
202	Symmer M.	tkalnia	7
203	Towarzystwo Białostockiej Manufaktury E. Bekker i S-ka	fabryka pluszu	.
204	Trilling i S-wie	fabryka sukna	144
205	Trilling I.	tkalnia	78
206	Trusow W.	przędzalnia i farbiarnia	.
207	Wałach M.	tkalnia	8
208	Wasilkowski F.	"	9
209	Wajnberg M.	przędzalnia	22
210	Weller E.	tkalnia	7
211	Welter E.	apretura	32
212	Werner J.	tkalnia	19
213	Widkin M.	"	12
214	Wieczorek W.	"	93
215	Wileński F.	"	.
216	Winiar K.	przędzalnia	.
217	Wolman C.	tkalnia	9
218	Wolf N.	przędzalnia	.
219	Wolf S.	"	.
220	Wolf	czesalnia	.
221	Wolf P.	przędzalnia	20
222	Wołkowyski M.	tkalnia	8
223	Wysocki S.	"	22
224	Zbar H.	"	7
225	Zbar H.	przędzalnia	50

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
226	Zilberblatt F.	apretura i przędzalnia	28
227	Zilberblatt S.	tkalnia i przędzalnia	111
228	Zilberblatt W.	przędzalnia	33
229	Zilberblatt W.	tkalnia	34
230	Zilberblatt J.	"	9
231	Zilbersztejn D.	"	17
232	Zilberman G.	fabryka wełny ponownej	9
233	Zilberman J.	" " "	
Ciechanowiec			
1	Farberg H.	farbiarnia i apretura	6
2	Freimark W.	fabryka sukna	8
3	Greilich W.	" "	6
4	Kluge G.	" "	6
5	Kluge W.	" "	6
6	Preński F.	" "	5
7	Preński M.	" "	6
8	Preński L.	" "	6
9	Rozenblum M.	tkalnia	44
10	Schultz M.	fabryka sukna	
11	Schultz H. i Freimark W.	" "	30
12	Siemiatycki M.	" "	5
13	Sztarksztejn J.	" "	6
14	Sztejnberg M.	" "	10
15	Zyber F.	" "	26
Gródek			
1	Bril J.	tkalnia	83
2	Degentesz J.	przędzalnia	5
3	Efron E.	tkalnia	8
4	Fajnsot L.	"	6
5	Goldberg M.	przędzalnia	16
6	Gordon B.	tkalnia	20
7	Janowski J.	"	5
8	Karcz M.	farbiarnia	45
9	Kronenberg J.	fabryka sukna	59
10	Kronenberg S.	tkalnia	21
11	Kronenberg C.	"	7
12	Łuński A.	farbiarnia	63
13	Łuński M.	"	62
14	Łuński B.	tkalnia	13
15	Łuński E.	fabryka sukna	28
16	Niemcowicz M.	tkalnia	25
17	Owsiejew i Repelski	przędzalnia	14
18	Szmulewicz O.	fabryka sukna	15

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
19	Weber R.	tkalnia	12
20	Winogradow D.	fabryka sukna	58
21	Wolczański B.	tkalnia	5
22	Zabłudowski C.	„	6
K n y s z y n			
1	Ajzenberg J.	fabryka wełny ponownej	25
2	Geisler J.	przędzalnia	18
3	Gregor R.	„	13
4	Wajnrach Ch.	fabryka wełny ponownej	23
M i c h a ł o w o			
1	Abramowski A.	tkalnia	4
2	Bachrach C.	„	14
3	Buller B.	„	6
4	Cwerner A.	„	5
5	Cwerner L.	„	14
6	Cwerner H.	„	14
7	Egner R.	„	6
8	Fechner N.	„	10
9	Fitzke R.	„	7
10	Fitzke O.	„	9
11	Freimark W.	farbiarnia i apretura	44
12	Fridman I.	tkalnia	12
13	Glikfeld M.	„	14
14	Glikfeld J.	„	8
15	Gloger I.	„	7
16	Gloger J.	„	8
17	Gloger R.	„	8
18	Grosberg M.	„	9
19	Halpern M. i Krykun J.	„	36
20	Juszyńska R.	„	6
21	Juszyński M.	„	5
22	Jasionowski J.	„	6
23	Kanysz P.	„	5
24	Kapłan L.	„	17
25	Klemt A.	„	8
26	Knauer L.	fabryka sukna	52
27	Knauer J.	„ „	72
28	Krabsz O.	„ „	23
29	Lajtlow K.	„ „	40
30	Lewin C.	tkalnia	5
31	Lewin M.	„	7
32	Łażnik L.	„	11

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
33	Milwic K.	tkalnia	23
34	Moritz K. (spadkobiercy)	fabryka sukna	60
35	Otto J. i Peter H.	" "	39
36	Peter J. i H.	" "	38
37	Pritwic R.	tkalnia	7
38	Redłow G.	fabryka sukna	.
39	Redłow G.	farbiarnia	22
40	Rowd W.	tkalnia	6
41	Szochet S.	"	6
42	Szulc F.	"	7
43	Warancholtz H.	"	8
44	Wil Fr.	"	7
45	Żebrak I.	"	6
S u p r a ś l			
1	Alt A. (dzierz. Kryński)	apretura i farbiarnia	43
2	Alt. A. H.	przędzalnia	30
3	Alt A. H. (dzierz. E. Epstein)	tkalnia	40
4	Aunert R.	"	33
5	Buchholtz A.	fabryka sukna	141
6	Hake G. i Wysocki A.	tkalnia	12
7	Kormiański M.	"	19
8	Lunert R.	przędzalnia	25
9	Zachert F. (dzierz. Krykun i Kapłan)	przędzalnia i apretura	63
10	Zachert E.	tkalnia	42
W a s i l k ó w			
1	Ajzensztadt L. J.	przędzalnia, apretura i farbiarnia	.
2	Barasz F.	fabryka wełny ponownej	50
3	Brykner E. A.	apretura	.
4	Frejdlander R.	farbiarnia	32
5	Kane Sz.	tkalnia	6
6	Libchen S.	przędzalnia	23
7	Libchen S.	farbiarnia	7
8	Libchen	apretura	24
9	Szapiro S. M.	farbiarnia	.
10	Szapiro A.	"	.
11	Szpiro A. i Ch.	przędzalnia	.
Z a b ł u d ó w			
1	Kagan M.	tkalnia	5
2	Rożes E.	"	10

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy
3	Szapiro M.	tkalnia	7
4	Szapiro i Kagan	„	7
Pozostałe ośrodki			
1	Choroszcz Moes A.	fabryka sukna	1031
2	Dobrowolszczyzna Tener S-cy	fabryka wełny ponownej	5
3	Dobrzyniewo Jakobi R.	fabryka sukna	199
4	Dojlidy Hasbach A.	„ „	.
5	Dojnowo Gliekfeld L. i Gerc H.	apretura i farbiarnia	.
6	Dojnowo Kramm E.	.	60
7	Dziw Niemcowicz	fabryka wełny ponownej	44
8	Kol. Michel Kochn M.	apretura	.
9	Królowy Most Gake Z.	fabryka sukna	15
10	Królowy Most Sakowicz J.	apretura	24
11	Pieszczaniki Amdurski B.	fabryka sukna	50
12	Pieszczaniki Amdurski F.	„ „	32
13	Rozalin Gutstejn M.	„ „	27
14	Rozalin Sakowicz J.	fabryka wełny ponownej	17
15	Siemiatycze Maliniak (Spadkobiercy)	farbiarnia	12
16	Skorupy Herbst G.	fabryka sukna	90
17	Sochonie Rabinowicz S.	fabryka wełny ponownej	15
18	Świniobród Getce F.	farbiarnia	9
19	Świniobród Hasbach A.	fabryka wełny ponownej	7
20	Topole Łaszczyński W.	fabryka sukna	80
21	Woroszyły Zylberfenig Ch.	.	24
22	Wygoda Segal B.	fabryka wełny ponownej	24

Zakłady na terenie b. Królestwa Polskiego
(według księgi adresowej przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim)

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Robo-tnicy	Wartość produkcji w rublach
J e d w a b n e					
1	Chmielewski I.	1900	fabryka rękawiczek dzianych	12	10 000
2	Duman F.	1856	tkalnia sukna	10	2 000
3	Menke A.	1856	" "	3	1 800
4	Rosen A.	1895	fabryka rękawiczek dzianych	15	6 900
Ł o m ż a					
1	Chmielnik E.	1898	fabryka pończoch	13	2 800
2	Kac L.	1889	" "	10	2 600
Z ł o t o r i a					
1	Gurewicz Ł. i Markowicz T.	1896	wytwórnia wełny ponownej i przędzalnia	70	60 000
2	Tyktin A. i Górewicz L.	1895	tkalnia sukna	38	33 000
P o z o s t a ł e o ś r o d k i					
1	Czyżewo Glückmann E.	1880	wytwórnia powrozów	22	8 000
2	Grajewo Gipner W. L.	1888	wytwórnia pasów trans.	70	75 000
3	Kolno Żołędź M.	1896	wytwórnia rękawiczek	15	1 400

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1910 ROKU

(Список фабрик и заводов России)

Zakłady na terenie b. guberni grodzieńskiej

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silni- ków w KM
Białystok							
1	Abramowscy L. i A.	1887	fabryka sukna i odzieży	35 000	15	—	—
2	Aronson E. A.	1905	fabryka waty	20 000	9	1	50
3	Aronson I.	1888	fabryka wstążek jedw.	120 000	54	1	8
4	Aronson I. E.	1888	„ „ „	50 000	48	1	8
5	Aszkiel C.	1901	przędzalnia wełny	5 200	9	—	—
6	Biełoch A. I.	1904	fabryka trykotaży	10 000	9	1	4
7	Błoch L. i S-wie	1878	tkalnia ręczna wełny	30 000	30	—	—
8	Bramzon C. M.	1898	przędzalnia wełny	8 800	17	—	—
9	Braunek i Foss	1876	fabryka kapeluszy	200 000	198	1	35
10	Broze I. L.	1897	tkalnia wyrobów lnianych	8 000	7	—	—
11	Cytron F. Z.	1908	tkalnia mechaniczna wełny	12 000	6	—	—
12	Fin M. H.	1885	przędzalnia wełny	10 000	14	—	—
13	Fink G. I. i Fajnsod I.	1903	fabryka wełny ponow- nej i przędzalnia	55 000	25	—	—
14	Finkiel S. P.	1908	przędzalnia wełny	3 500	10	—	—
15	Flakier I.	1879	fabryka pluszu i obić	150 000	150	2	96
16	Frejdkes M. I.	1908	fabryka wełny ponow- nej i przędzalnia	21 658	47	1	120
17	Frejdkin S. i I.	1908	tkalnia mechaniczna wełny	50 000	22	—	—
18	Fuks K. S.	1904	czesalnia wełny	2 500	10	—	—
19	Fuks T. S.	1904	przędzalnia wełny	3 800	10	—	—
20	Gałońscy B-cia i Klementowscy B-cia	1908	tkalnia wełny	350	7	—	—
21	Gero C. i Glikfeld L.	1903	wykończalnia i farbiarnia	10 000	16	—	—
22	Gerszuni S. i S-ka	1908	tkalnia wełny	25 000	6	—	—
23	Głaz M. M.	1902	farbiarnia	200	2	—	—
24	Goldberg Z. O. i Szpiro E.	1908	tkalnia wełny	25 000	12	—	—
25	Gotlib A. B.	1908	fabryka wełny ponowej	2 000	5	—	—
26	Gotlib B. I.	1886	tkalnia wełny	1 000	25	1	20
27	Gubiński D.	1878	„ „	36 000	23	—	—

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silni- ków w KM
28	Gutman I. N.	1907	fabryka wełny ponownej	2 300	4	—	—
29	Halpern M. i Krykun I.	1883	fabryka sukna	40 000	98	1	60
30	Halpern O. I.	1907	czesalnia wełny	2 000	6	—	—
31	Hendler L.	1880	fabryka sukna	75 000	65	—	—
32	Hirschhorn C. M.	1905	farbiarnia	6 000	4	—	—
33	Hirschhorn M. M.	1894	tkalnia sukna	50 000	20	—	—
34	Hirschhorn i Szmidt	1909	przędzalnia wełny	10 000	15	—	—
35	Izenbek G.	1900	fabryka sukna	70 000	60	1	80
36	Kanel A. Z.	1907	przędzalnia wełny	2 700	10	—	—
37	Kapłan A.	1908	tkalnia mechaniczna	.	18	.	.
38	Kapłan D.	1908	przędzalnia wełny	6 000	12	—	—
39	Kapłan S. i S-wie	1900	tkalnia ręczna	21 000	45	—	—
40	Kapłan S. I. i S-wie	1908	tkalnia mechaniczna	29 000	24	.	.
41	Knyszyński D. F.	1899	przędzalnia wełny	5 000	10	—	—
42	Knyszyński G. F.	1902	„ „	14 000	20	1	20
43	Kochkowski i Kanel	1906	„ „	32 000	25	—	—
44	Kommichau H.	1845	fabryka wyrobów wełnianych	200 000	150	1	90
45	Kommichau R. i S-wie	1880	fabryka wyrobów wełnianych	325 850	276	1	100
46	Kosowski i S-ka	1902	tkalnia mechaniczna	25 000	6	.	.
47	Koszczenik I. S.	1904	przędzalnia wełny	3 700	10	—	—
48	Kramer N.	1907	tkalnia mechaniczna	2 200	6	.	.
49	Kramm E. K.	1877	fabryka sukna	21 000	23	1	30
50	Kronenberg A.	1898	tkalnia mechaniczna	60 000	26	.	.
51	Kronenberg I.	1907	„ „	10 000	10	.	.
52	Kronenberg L.	1905	„ „	30 000	19	.	.
53	Kupliński F.	1907	fabryka wełny ponownej	3 000	6	—	—
54	Kwiat D.	1900	czesalnia wełny	7 000	5	—	—
55	Lewi I.	1883	fabryka wełny ponownej	40 000	70	1	70
56	Lewi O.	1908	tkalnia mechaniczna	3 000	10	.	.
57	Lewitan Z. A.	1905	fabryka wełny ponownej	5 000	5	—	—
58	Liwerant I. i Bielouch S.	1907	fabryka wełny ponownej	5 500	7	—	—
59	Lubicz A. B.	1909	fabryka wstążek jedw.	.	.	1	4
60	Lubliński B.	1896	„ „ „	10 000	5	—	—
61	Łumiański I. i Żukowska	1908	tkalnia mechaniczna	2 400	5	.	.
62	Łuszczak E.	1888	fabryka wełny ponownej	2 000	3	1	14

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silni- ków w KM
63	Łuszniewski i S-ka	1908	tkalnia mechaniczna	560	8	.	.
64	Machaj C.	1874	przędzalnia wełny	18 000	22	—	—
65	Machaj I.	1906	„ „	3 800	10	—	—
66	Machaj S.	1894	„ „	12 500	22	—	—
67	Marejn C.	1890	tkalnia	15 000	15	—	—
68	Margolis B-cia	1908	tkalnia mechaniczna	2 800	7	.	.
69	Markus I. A.	1896	fabryka wełny ponow- nej i przędzalnia	30 000	60	1	25
70	Niemcowicz M. D.	1907	tkalnia mechaniczna	18 000	8	.	.
71	Nowik C. i S-wie	1848	fabryka sukna i kapeluszy	170 000	400	2	190
72	Okoń S.	1899	fabryka wełny ponownej	3 400	5	—	—
73	Ostrowski I. (dawn. Flakier)	1905	wykończalnia	10 000	23	—	—
74	Pat S. i S-ka	1906	tkalnia mechaniczna	6 400	5	.	.
75	Perlis D. i S-ka	1908	tkalnia	1 440	5	—	—
76	Pines S. C.	1889	tkalnia ręczna	15 000	16	—	—
77	Polaka B. S-wie	1877	fabryka sukna	16 200	65	1	40
78	Porecki S.	1888	przędzalnia i tkalnia mechaniczna	52 000	45	.	.
79	Gawieński G. i Preisman L. B.	1870	fabryka sukna	800	3	1	4
80	Psachin M. Frejldkind G.	1904	przędzalnia i tkalnia mechaniczna	110 000	57	.	.
81	Rabinowicz Z.	1908	fabryka wełny ponownej	5 500	4	—	—
82	Rappaport O.	1901	przędzalnia wełny	7 000	22	—	—
83	Richter F.	1870	fabryka sukna	100 000	136	1	50
84	Rozenblum T.	1908	fabryka wełny ponownej	2 000	4	—	—
85	Rozenkranc W. i Kantorowicz M.	1902	fabryka trykotów	12 000	17	—	—
86	Rubinow M.	1903	przędzalnia wełny	2 992	11	—	—
87	Rubinsztein A. L.	1904	„ „	39 000	16	—	—
88	Różanier S.	1908	tkalnia mechaniczna	4 500	16	.	.
89	Skowron I. M.	1908	„ „	3 200	7	.	.
90	Słonimski T. A.	1882	fabryka wełny ponow- nej i przędzalnia	46 111	25	1	.
91	Słonimski T. A.	1882	przędzalnia wełny	9 516	25	1	.
92	Śluccki S.	1903	fabryka wełny ponownej	2 400	5	—	—
93	Sokolscy B-cia	1861	farbiarnia	20 000	20	1	12
94	Sokół I. D.	1906	przędzalnia wełny	5 000	12	—	—

Lp.	Firma	Rok za- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silni- ków w KM
95	Stanisławski C. A.	1880	przędzalnia wełny	7 000	11	—	—
96	Starobiniec M. i Wendel M.	1908	przędzalnia wełny i tkalnia	78 000	37	—	—
97	Szapiro C. A.	1908	tkalnia mechaniczna	4 000	5	·	·
98	Szatja D. M.	1898	przędzalnia wełny	20 000	22	—	—
99	Szlapak I.	1908	tkalnia mechaniczna	20 000	6	·	·
100	Szmidt A.	1885	„ „	16 000	6	·	·
101	Szpiro C. A.	1908	„ „	30 000	9	·	·
102	Szpiro I. D.	1894	„ „	50 000	22	·	·
103	Szulc A.	1905	farbiarnia	1 020	7	1	6
104	Tabaczyński A. i S-ka	1904	fabryka wełny ponownej	5 000	23	1	40
105	Tartacki M.	1904	fabryka wełny ponownej	1 140	20	1	40
106	Towarzystwo Białostoc- kiej Manufaktury E. Bekker i S-ka	1895	fabryka pluszu i obić	1 000 000	300	2	70
107	Trilling i Syn	1863	fabryka sukna	600 000	220	2	110
108	Walszańscy B-cia Z. i W.	1908	fabryka wełny ponownej	2 000	4	—	—
109	Wasilkowski i Rozental	1906	mechaniczna przędzalnia wełny	3 600	14	·	·
110	Welter A. i Warf I.	1889	wykończalnia	35 000	27	1	35
111	Werner I.	1897	mechaniczna przędzalnia wełny	10 800	38	1	10
112	Winiar K. L.	1905	przędzalnia wełny	3 600	10	—	—
113	Wolf N. M.	1903	„ „	5 200	9	—	—
114	Wolf S. I.	1906	„ „	25 000	9	—	—
115	Wołowelski S.	1907	„ „	4 250	10	—	—
116	Wygodzki C. K.	1902	„ „	7 000	25	—	—
117	Zbar K.	1907	„ „	2 700	10	1	60
118	Zilberblatt A. i Szapiro A.	1905	tkalnia mechaniczna	10 000	22	·	·
119	Zilberblatt C. E.	1900	wykończalnia i farbiarnia	25 640	32	1	54
120	Zilberblatt I. E.	1907	fabryka wyrobów wełnianych	50 000	22	—	—
121	Zilberblatt W.	1886	fabryka wyrobów wełnianych	50 000	40	1	—
122	Zilberfenig C. I.	1908	wykończalnia	32 000	35	1	30
123	Zilberman I. S.	1891	fabryka wełny ponownej	5 000	11	—	—
124	Zilbersztejn D.	1906	przędzalnia bawełny	15 000	18	1	·

Lp.	Firma	Rok założenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silników w KM
125	Zilbersztejn M.	1900	przędzalnia wełny	11 200	24	—	—
126	Żołondź S.	1908	czesalnia wełny	600	5	—	—
Ciechanowiec							
1	Kluge G. F. i S-ka	1896	przędzalnia wełny	21 600	4	—	—
2	Łamprecht W. K.	1836	farbiarnia	8 680	4	1	9
3	Schultz H. i Freimark W.	1895	fabryka sukna	50 000	32	1	25
4	Tałałowski G. I.	1878	" "	26 365	40	1	40
5	Zibert F. G.	1877	wykończalnia	4 700	16	1	16
Gródek							
1	Bril E. I.	1890	przędzalnia mechaniczna	7 800	23	1	16
2	Fink G. Z. i S-ka	1906	tkalnia mechaniczna	37 500	15	—	—
3	Gordon B.	1901	fabryka sukna	15 000	15	1	20
4	Grodecki I.	1908	przędzalnia wełny	14 000	20	1	70
5	Grodecki S. i Łuński A.	1907	tkalnia	30 000	31	—	—
6	Kronenberg I. A.	1872	przędzalnia wełny i wykończalnia	10 500	23	1	20
7	Łande R. A.	1896	przędzalnia wełny	3 400	15	1	12
8	Łuński E. A.	1907	wykończalnia i farbiarnia	16 200	24	1	80
9	Łuński E. G.	1872	fabryka sukna	15 000	50	1	16
10	Łuński M.	1876	" "	28 000	52	1	14
11	Merkel D. M.	1908	tkalnia mechaniczna	30 000	11	—	—
12	Niemcowicz M. D.	1895	tkalnia ręczna	35 000	32	—	—
13	Szmulewicz O. Z.	1903	fabryka wełny ponownej i przędzalnia	2 500	10	1	16
Knyszyn							
1	Ajzenberg I.	1900	fabryka wełny ponownej	18 000	36	1	18
2	Geisler I. A.	1852	przędzalnia wełny	5 500	20	1	19
Michałow							
1	Epsztejn A. W.	—	fabryka sukna	—	35	—	—
2	Frej W. W.	1873	przędzalnia i wykończalnia	30 000	40	1	30

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc siln- ków w KM
3	Fridman A.	1898	przędzalnia wełny	6 300	12	1	30
4	Knauer L. I.	1862	fabryka sukna	31 618	56	1	20
5	Lajtlow A.	1852	„ „	16 000	42	1	6
6	Moritz B. i I.	1845	„ „	150 000	95	1	25
7	Nejman A. K.	1898	przędzalnia wełny	2 000	7	1	15
8	Peter B. i G.	1848	fabryka sukna	23 000	48	1	65
9	Redłow G.	1875	przędzalnia i wykończalnia	13 200	18	1	16
10	Restel F. i Krauze R.	1907	wykończalnia i farbiarnia	28 000	24	1	40
P i e s z c z a n i k i							
1	Amdurski B.	1855	fabryka sukna	30 000	45	1	30
2	Amdurski F.	1850	wykończalnia	25 000	40	1	30
R a b i n ó w k a							
1	Lichaczewa W.	1907	farbiarnia i wykończalnia	8 000	17	1	25
2	Lichaczewa W.	1907	przędzalnia wełny	6 400	11	1	30
S k o r u p y							
1	Gerc i Glikfeld L.	1908	farbiarnia i wykończalnia	40 000	30	1	50
2	Hirszhorn M. S.	1908	farbiarnia	9 000	8	1	8
3	Suszelscy L. i C.	1908	przędzalnia wełny	3 750	32	—	—
S u p r a ś l							
1	Alt L. A.	1905	przędzalnia wełny	9 663	23	1	35
2	Boczkowski		„ „	—	18	—	—
3	Cytron S. H. (dawn. Buchholtz)	1837	fabryka sukna	75 000	100	1	120
4	Frank W. S. (dawn. Aunert)	1838	przędzalnia wełny	16 800	36	1	20
5	Jansen A. I.	1855	farbiarnia	45 000	23	1	15
6	Kapłan A. i Kruk (dawn. Zachert)		fabryka sukna	35 000	64	1	60
7	Kormiański I.	1902	tkalnia ręczna	1 250	13	—	—
8	Koszela St.	1898	farbiarnia	32 000	19	1	12
9	Kryński M. A.	1890	wykończalnia	11 500	35	1	40

Lp.	Firma	Rok za- łożenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silni- ków w KM
Wasilków							
1	Korwiański B.	1908	farbiarnia	10 000	7	1	50
2	Sziro A. A.	1900	wykończalnia	50 000	25	1	50
3	Sziro A. A.	1890	fabryka wełny ponow- nej i przędzalnia	5 000	24	1	50
Pozostałe ośrodki							
1	Bielsk Podlaski Braude M. N.	1897	fabryka trykotaży	6 000	22	1	15
2	Choroszcz Moes A. K.	1840	fabryka sukna	1 700 000	930	3	430
3	Dobrowolszczyzna- Karolin Tenner I. E.	1901	fabryka wełny ponownej	4 000	6	1	8
4	Dobrzyniewo Jakobi R. G.	1874	fabryka wyrobów wełnianych	235 000	176	2	51
5	Dojlidy Hasbach A. E.	1865	fabryka sukna i trykotów	300 000	220	3	90
6	Dzikie Niemcowicz		fabryka wełny ponownej			—	—
7	Królowy Most Gake Z. i S-ka	1880	wykończalnia	17 500	30	1	25
8	Marczuk Klejn O. I.	1907	farbiarnia	49 615	30	1	12
9	Rozalin Trilling i Syn		wykończalnia	50 000	52	1	40
10	Sochonie Zilberfenig R.	1905	fabryka wełny ponownej	11 000	23	1	15
11	Świniobród Getce F.	1894	fabryka wełny ponownej	4 500	8	1	6
12	Topole Jankowski G. (dawniej Łyszczyński)	1908	przędzalnia i wykończalnia	20 000	40	1	30
13	Woroszyły Zilberblatt M. i Tyktin	1907	wykończalnia	10 000	20	1	20
14	Wygoda Segal B.	1902	farbiarnia i wykończalnia	30 000	36	1	40
15	Zabludów Ginzburg Z. T.	1901	przędzalnia wełny	6 500	25	1	25

Zakłady na terenie b. Królestwa Polskiego

Lp.	Firma	Rok zało- żenia	Rodzaj zakładu	Wartość produkcji w rublach	Robotnicy	Silniki	Moc silni- ków w KM
Ł o m Ź a							
1	Dunowicz I. A.	1889	sortownia szmat	16 000	22	—	—
2	Koziński B-cia Ł. i A.	1896	fabryka waty	20 000	18	1	10
3	Morozowicz S. B.	1895	sortownia szmat	6 000	21	—	—
Z ł o t o r i a							
1	Niemirska R. A.	1895	farbiarnia i wykończalnia		36	—	—
2	Niemirska R. A.	1896	fabryka wełny ponownej	75 000	18	1	150
3	Złotoria	1907	fabryka sukna	90 000	65	1	150
P o z o s t a ł e o ś r o d k i							
1	Babino		fabryka sukna	100 000	75	1	100
	Zakgejm G.	1908					
2	Bokiny		fabryka wełny	18 000	24	1	25
	Goldberg M. B.	1897	ponownej				
3	Grajewo		fabryka pasów				
	Gipner W. L.	1888	transmisyjnych		40	1	12
4	Jedwabne						
	Rosen i Jakobi	1895	fabryka rękawiczek			—	—
5	Zambrów						
	Srebrowicz G. i S-ka	1908	wykończalnia	4 500	18	1	18

ZAKŁADY PRZEMYSŁU WŁÓKIENNICZEGO W 1922 ROKU

(według księgi adresowej przemysłu, handlu i finansów. Warszawa 1922)

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robo- tnicy	Moc silni- ków w KM
Białystok				
1	Abramowscy B-cia A. i I.	tkalnia wełny	16	.
2	Abramowski Ł.	mechaniczna tkalnia sukna	10	20
3	Ajzenberg N.	przedzalnia wełny	.	15
4	Ajzensztat L.	wykończalnia	29	.
5	Amdurski F.	wykończalnia i farbiarnia	30	.
6	Ancys S.	przedzalnia mechaniczna	16	180
7	„Antoniuk“ Tow. z o. o.	„ „	40	.
8	Aronson E.	fabryka waty	15	75
9	Bendet S. i Hirsz B.	mechaniczna przedzalnia i tkalnia	.	25
10	Biełoch A. i S-ka	fabryka trykotów	60	20
11	Bloch L. i S-wie	przedzalnia wełny	44	.
12	Bramzon C.	„ „	17	.
13	Chackiel I. i Kowieński S.	tkalnia	5	7
14	Chackielewicz i S-ka	tkalnia sukna	20	.
15	Czechowski I.	wykończalnia i farbiarnia	.	40
16	„Dohan“	tkalnia sukna	4	.
17	Epsztein A.	mechaniczna tkalnia sukna	25	20
18	Fajans W.	przedzalnia wełny	35	.
19	Fink i Fajnsod	mechaniczna przedzalnia wełny	24	30
20	Fink S. i Motko	mechaniczna przedzalnia i szarpalnia wełny	.	50
21	Flakier I.	fabryka kołder	170	111
22	Frejdkes M.	wytwórnia wełny ponownej i przedzalnia	50	120
23	Frejdkin S. i I.	przedzalnia wełny	22	.
24	Frenkiel Ł.	mechaniczna przedzalnia wełny	29	.
25	Fuks K.	mechaniczna przedzalnia wełny i ręczna tkalnia	.	30
26	Fuks T.	mechaniczna przedzalnia i tkalnia	42	.
27	Gawuryn S.	szarpalnia	.	20
28	Genczewicz I. i Keller A.	fabryka wstążek jedwabnych	15	4
29	Gerc i Gejnfeld	przedzalnia i wykończalnia	70	150
30	Gordon D.	wytwórnia wełny ponownej	.	30
31	Gotlib M.	szarpalnia i wykończalnia	26	.
32	Grodzki M.	mechaniczna przedzalnia wełny	.	70

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robo- tnicy	Moc silni- ków w KM
33	Grynberg C.	mechaniczna przędzalnia wełny	.	60
34	Gubiński D. Towarzystwo	fabryka sukna i kołder	147	.
35	Halpern i Krykun	tkalnia sukna	100	.
36	Hendler G.	przędzalnia i tkalnia sukna	27	.
37	Hirszhorn M.	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	36	60
38	Hirszhorn M. i Szmidt A.	przędzalnia wełny	15	.
39	Hirszman	szarpalnia mechaniczna i przędzalnia	.	15
40	Hurwicz L.	tkalnia sukna	35	.
41	Izenbek A.	mechaniczna tkalnia sukna	60	80
42	Josem O. i G.	mechaniczna przędzalnia wełny	.	50
43	Kapłan A.	mechaniczna tkalnia sukna	20	.
44	Kapłan S. i S-wie	" " "	65	.
45	Karpowicz C. i B.	" " "	.	6
46	Kluk M.	mechaniczna przędzalnia	.	30
47	Knyszyńscy B-cia	mechaniczna przędzalnia i tkalnia sukna	40	.
48	Kochkowski F.	przędzalnia	25	.
49	Kommichau R. i S-wie	fabryka wyrobów wełnianych	267	120
50	Kotok i Kanel	przędzalnia	30	.
51	Kotowicz Z.	"	.	60
52	Kramm E.	fabryka sukna	.	25
53	Kronenberg A.	mechaniczna tkalnia sukna	27	.
54	Kronenberg C.	" " "	20	.
55	Kuklański A.	wytwórnia wełny ponownej	.	.
56	Kulikowski S. i S-ka	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	48	.
57	Lewi B-cia	szarpalnia	.	70
58	Lewi I.	wytwórnia wełny ponownej i przędzalnia	80	60
59	Lis M.	mechaniczna przędzalnia	.	20
60	Litterer G.	wytwórnia wełny ponownej	90	.
61	Londyński M.	mechaniczna tkalnia sukna	.	15
62	Łoś S. i Gurwicz C.	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	50	.
63	Machaj S.	przędzalnia	65	.
64	Marejn C.	fabryka sukna i kołder	90	150
65	Margolis D. i M.	mechaniczna tkalnia sukna	.	7
66	Markus J. A. B.	fabryka sukna i kołder	280	350
67	Moed F.	mechaniczna przędzalnia	.	50
68	Mowszowski L.	tkalnia	38	.
69	Murkies G.	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	42	35

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robo- tnicy	Moc silni- ków w KM
70	Niemcowicz M.	mechaniczna przędzalnia wełny	10	.
71	Niewiażski	fabryka waty	.	16
72	Notowicz i Wygodzki	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	30	.
73	Nowik C. i S-wie	fabryka sukna i kołder	198	.
74	Ostrowski I.	wykończalnia	22	.
75	Pines I.	szarpalnia i mechaniczna przędzalnia	24	.
76	Pines S.	mechaniczna tkalnia sukna	.	9
77	Poczebucki T.	fabryka wyrobów włókienniczych	24	45
78	Polak B. i S-wie	fabryka sukna	72	.
79	Poreccy B-cia	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	46	35
80	Porecki i Gawieński	fabryka sukna i kołder	300	.
81	Preisman M.	" " "	200	40
82	Psachin i Frejdkin	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	50	.
83	Rappaport I.	przędzalnia wełny	20	.
84	Richter F.	fabryka sukna	175	.
85	Ronies B. i Chazanowicz	mechaniczna tkalnia sukna	.	12
86	Rozental L.	wytwórnia wełny ponownej i przędzalnia	100	.
87	Rubinsztejn L.	przędzalnia wełny	16	.
88	Rywkind A.	mechaniczna przędzalnia i tkalnia	47	.
89	Sawicki W. i S-ka	mechaniczna przędzalnia wełny	25	.
90	Segal R.	mechaniczna przędzalnia wełny	.	150
91	Słonimscy B-cia	przędzalnia	44	.
92	Sokółscy A. M. E.	wytwórnia wełny ponownej i farbiarnia	.	60
93	Sokół A. i Zilberfenig I.	przędzalnia	.	20
94	Szatja D. M.	mechaniczna przędzalnia	46	.
95	Szlachter W.	mechaniczna przędzalnia i tkalnia sukna	50	.
96	Szmidt A.	mechaniczna szarpalnia, przędzalnia i tkalnia	23	.
97	Szoen O. i S-ka	fabryka sukna .	230	.
98	Szpiro I.	mechaniczna tkalnia	40	.
99	Szpiro S. D.	mechaniczna przędzalnia, tkalnia i wykończalnia sukna	76	.
100	Szwarc B.	przędzalnia	29	.

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robo- tnicy	Moc silni- ków w KM
101	Tabaczyński L.	szarpalnia, przedzalnia i tkalnia	22	
102	Towarzystwo Białostockiej Manufaktury E. Bekker i S-ka	fabryka pluszu jedwabnego		
103	Trilling O. i Syn	fabryka sukna i kołder	25	140
104	Werner I.	mechaniczna tkalnia sukna	.	30
105	Wileńska E. i S-wie	przedzalnia	.	70
106	Wolf B-cia M. i N.	"	.	20
107	Wolman G.	wytwórnia wełny ponownej	.	20
108	Zbar I.	mechaniczna przedzalnia	.	15
109	Zbar M.	" "	.	7
110	Zilber M.	mechaniczna przedzalnia i farbiarnia	24	
111	Zilberblatt A.	mechaniczna tkalnia sukna		7
112	Zilberblatt W. i S-wie	przedzalnia i tkalnia sukna	41	
113	Żołondź S.	wytwórnia wełny ponownej		20
Ciechanowiec				
1	Freimark W. i S-ka	folusz		
2	Meier I.	wykończalnia i farbiarnia		10
3	Rozenblum i Szejnberg	fabryka sukna	40	40
4	Schultz H. i Freimark W.	przedzalnia wełny i wykończalnia	35	25
Gródek				
1	Boruchin I.	mechaniczna tkalnia sukna	25	10
2	Bril E.	tkalnia sukna	23	
3	Grodecki S. i Luński A.	mechaniczna tkalnia sukna	30	
4	Kronenberg I.	fabryka sukna	23	20
5	Lande R.	przedzalnia		12
6	Lande R.	mechaniczna przedzalnia		50
7	Luńscy B-cia	wykończalnia	18	
8	Niemcovicz M.	tkalnia sukna	40	
9	Repelski L. i S-wie	wykończalnia		15
Michałowó				
1	Cytron L. i Syn	przedzalnia i tkalnia sukna	21	
2	Freimark W.	mechaniczna przedzalnia i wykończalnia	50	
3	Knauer H.	przedzalnia		50
4	Lajtłow i S-wie	fabryka sukna	43	6

Lp.	Firma	Rodzaj zakładu	Robotnicy	Moc silników w KM
5	Lisogórski A.	przędzalnia i wykończalnia	19	15
6	Moritz B-cia K. i J.	fabryka sukna i trykotów	150	160
7	Nejman A. i Besler I.	przędzalnia i tkalnia sukna	24	.
8	Peter H.	szarpalnia mechaniczna	.	13
9	Peterowie B-cia	mechaniczna przędzalnia i tkalnia sukna	29	.
Supraśl				
1	Alt H.	przędzalnia wełny	24	35
2	Aunert R.	" "	36	120
3	Boczkowski I.	tkalnia sukna	18	.
4	Cytron S. H.	fabryka sukna	300	250
5	Frank W.	przędzalnia	35	20
6	Hirszhorn S.	wykończalnia	31	.
7	Krinsdom M.	"	35	40
8	Kruk	przędzalnia, farbiarnia i wykończalnia	65	60
9	Kryński M.	wykończalnia	32	.
Wasilków				
1	Brykner E.	wykończalnia i farbiarnia	30	.
2	Kryńscy B-cia B. i Z.	fabryka sukna	50	25
3	Łuńskiej S. i S-cy	wykończalnia	35	.
4	Porecki Gawieński	"	63	.
5	Szapiro A.	fabryka sukna	60	.
Pozostałe ośrodki				
1	Babino Kryńscy B. i Z.	przędzalnia i wykończalnia	.	.
2	Dobrzyniewo Jakobi R.	fabryka wyrobów wełnianych	176	170
3	Dojlidy Hasbach E.	mechaniczna tkalnia sukna	.	12
4	Dzikie Niemcowicz A.	wytwórnia wełny ponownej	45	—

Lp.	Firma	Nazwa zakładu	Robo- tnicy	Moc silni- ków w KM
5	Grajewo Grajewska Mech. Fabryka Tasiem Gumowych	fabryka tasiem transmisyjnych	100	45
6	Knyszyn Ajzenberg	wytwórnia wełny ponownej	25	20
7	Łomża Huberman i Serok	fabryka waty hygroskopijnej	40	40
8	Rabinówka Lichaczowa	wykończalnia i farbiarnia	17	25
9	Skorupy Herbst H.	przędzalnia i wykończalnia	92	
10	Suwałki Zilberman S.	fabryka chustek wełnianych	35	
11	Topole Janowski H.	fabryka sukna	45	40
12	Zabłudów Ginzburg Z.	przędzalnia wełny	26	30

SPIS RYCIN

1. Rozmieszczenie przemysłu włókienniczego w 1827 roku	16
2. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1857 roku	22
3. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1857 roku	23
4. Szkic sytuacyjny manufaktury w Topolach	25
5. Szkic sytuacyjny manufaktury Zacherta w Supraślu	27
6. Szkic sytuacyjny manufaktury w Dobrzyniewie	29
7. Szkic sytuacyjny zakładu Moesa w Choroszczy	30
8. Szkic sytuacyjny zakładu Bucholtza w Supraślu	31
9. Szkic sytuacyjny zakładu B. Amdurskiego w Pieszczanikach	36
10. Szkic sytuacyjny zakładu w Rozalinie	38
11. Szkic sytuacyjny zakładu w Dzikim	39
12. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1879 roku	40
13. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1879 roku	41
14. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1890 roku	46
15. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1890 roku	47
16. Szkic sytuacyjny zakładu w Sochoniach	49
17. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1907 roku	54
18. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1910 roku	56
19. Wartość produkcji przemysłu włókienniczego w 1910 roku	57
20. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1922 roku	65
21. Eksport wyrobów białostockiego przemysłu włókienniczego w 1936 roku (według wartości)	76
22. Zatrudnienie w przemyśle włókienniczym w 1937 roku	77
23. Plan zabudowań fabrycznych Supraślskiej Sukiennej Manufaktury „S. H. Cytron“	79
24. Położenie ośrodków przemysłu włókienniczego na tle sieci rzecznej i kształtowania powierzchni	85
25. Średnia ilość zatrudnionych w jednym zakładzie w latach 1857—1937	98
26. Ilość zakładów przemysłu włókienniczego w latach 1857—1937	98

БЕЛОСТОКСКИЙ РАЙОН ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДО 1945 г.; ЕГО РАЗВИТИЕ И ВОПРОСЫ РАЗМЕЩЕНИЯ

Резюме

Предлагаемая работа касается территории теперешнего Белостокского воеводства, то есть одного из важнейших районов текстильной промышленности в Польше.

Темой работы является размещение предприятий текстильной промышленности в Белостокском воеводстве. Оно представлено в различные периоды на фоне географической среды и в зависимости от существующих в данный период политических, социальных и экономических отношений. В дальнейшей части работы автор занимается изучением перемен в размещении текстильной промышленности вызванных переменами в технике производства, вследствие введения нового сырья и перемен в системе социально-политических отношений.

*

Под конец феодальной Польши, под влиянием реформ проводимых магнатами, отмечается некоторое оживление в ее экономической жизни. Создаются тогда мануфактуры и поселяются ремесленники в городах. Эти мероприятия не приносят однако более значительных результатов, поскольку вместе с падением польского государства, приходит в упадок также его экономика. После третьего разбора Польши территория теперешнего Белостокского воеводства была присоединена к Пруссии, правление которой вызвало полный упадок местной промышленности.

Развитие белостокской текстильной промышленности начинается лишь после наполеоновских войн и перехода Белостокского воеводства под русское господство. Двукратная волна иммиграции ремесленников на рассматриваемую территорию, первая в 1812 году и вторая после 1831 года, создают местный резервуар рабочей силы, на которой базировалась возникающая одновременно промышленность.

Первая текстильная мануфактура была построена в 1814 году в Белостоке, вторая в 1824 году в Марковщизне неподалеку от Белостока. Значительно более быстрое темпо индустриализации мы наблюдаем после 1831 года. В этом периоде была повышена пошлина между Королевством Польским и Россией, когда таможенная граница отрезала текстильную индустрию Королевства Польского от России, которая являлась его рынком сбыта. Это привело к кризису текстильной промышленности в Королевстве Польском и перенесение ряда промышленных предприятий за таможенную границу. Белосток с его окрестностями находился уже по ту сторону границы, а являясь в то время извест-

ным уже центром ремесленного текстильного производства и центром торговли сукном, привлекал к себе многочисленных предпринимателей эмигрирующих из Королевства Польского. В относительно краткий срок возникает в Белостоке и окрестных городах ряд крупных промышленных предприятий. Индустриализируются главным образом Супрасль, Хорощ и Белосток, хотя часть предприятий размещается за пределами городов. Около 1860 года действует уже на территории теперешнего Белостокского воеводства 75 текстильных мануфактур, в которых работает около 3700 рабочих. Среди этих мануфактур можно различить 3 типа предприятий: феодальную мануфактуру, капиталистическую мануфактуру применяющую исключительно ручную технику производства и капиталистическую мануфактуру частично механизированную.

Каждому из этих типов выделенных на основе занятой рабочей силы и рода применяемой техники соответствует в общем некоторого рода детальная локализация промышленного предприятия. Местоположение феодальной мануфактуры зависло от размещения крепостной рабочей силы, которая сосредоточивалась в пределах дворянских поместий. Так что феодальные мануфактуры находились преимущественно в пределах поместий, которых географическое положение не всегда соответствовало требованиям промышленного предприятия. В случае отсутствия в поместьи реки или потока, могущего доставлять воду и энергию для приведения в движение машин; вода необходимая для производства добывалась главным образом из колодца, а промышленные установки приводились в движение при помощи конного привода. Капиталистические мануфактуры, применяющие исключительно ручную технику производства, характеризовались двумя родами локализации. Первый из них это расположение предприятия в пределах города, к этому роду относятся небольшие и мелкие предприятия, второй род, расположение надводное, дающее возможность использования энергии падающей воды с целью приведения в движение отделочных установок, характерен для крупных и средних предприятий. Третий тип промышленных предприятий был представлен почти исключительно крупными предприятиями. Они пользовались механической энергией производимой паровой машиной, в связи с чем размещались исключительно в городах, хотя в соседстве рек снабжающих их в необходимую в процессе производства воду.

В 1864 году окончательно отменяется крепостничество и начинается полная капитализация социально-экономических отношений. Тогда исчезает первый тип промышленных предприятий — феодальная мануфактура, а остаются лишь мануфактуры применяющие исключительно ручную технику производства и предприятия переходного типа между мануфактурой и заводом, то есть частично механизированные предприятия. Детальное размещение промышленных предприятий сохраняет в основном характерные черты предыдущего периода. Хотя однако возникает все большее количество предприятий переходного типа, применяющих паровую машину на угольном топливе, начинается процесс концентрации промышленности и рабочей силы в Белостоке, единственном городе в белостокском промышленном округе, имеющим новое транспортное средство — железную дорогу.

Текстильная промышленность развивается в течении трех последних десятилетий XIX века относительно быстро.

Количественное развитие промышленных предприятий в этот период не

сопровождалось, однако, их качественным развитием. Белостокская текстильная промышленность остается в дальнейшем промышленностью опирающейся на мануфактуры, в которых предприятия переходного типа составляют всего около 30%. Также концентрация промышленности слабая. Причиной такого положения вещей является повидимому введение в производство в 1880 году нового сырья — шерсти вырабатываемой повторно из тряпья — низкая цена которого привела к обнижению цен изделий и дала возможность еще в течении многих лет продолжать продукцию на старых машинах. С другой стороны введение нового сырья привело к образованию многочисленных мелких промышленных предприятий, которых не возможно было оборудовать более современной техникой.

Более быстрое темпо механизации производства и ускорение процесса концентрации отмечается лишь после кризиса 1900—1908 годов. В течении ближайшего десятилетия последовала тогда почти полная механизация белостокской текстильной промышленности. В это же время возрастают также средние размеры промышленных заведений а также возникают крупные предприятия, которые могут стать зачатком будущих монополистических соглашений. Тем не менее отставание в развитии белостокского округа было очень велико, и белостокская текстильная промышленность превратилась из мануфактурной в фабричную лишь тогда, когда мировое хозяйство перешло уже в монополистическую стадию.

Техническое переоборудование белостокской промышленности привело впоследствии к переменам в его размещении. Зивисимость местоположения промышленного предприятия от географической среды наблюдавшаяся в период возникновения белостокской промышленности, уменьшается с ростом технического прогресса, а исчезает почти полностью с момента сплошной механизации. Тогда влияние географической среды замещается влиянием все возрастающего значения транспорта. В этот период вдали от железной дороги не строятся уже никакие заводы, а Белосток имеющий самые удобные коммуникационные связи и вытекающие из них самые низкие транспортные расходы, становится самым атракционным городом для промышленности и становится центром промышленного округа, территория которого в это же время постоянно уменьшается и в котором количество центров сосредоточивающих текстильную промышленность становится все меньше.

На этом этапе развития, соответствующем в основном стадии свободной конкуренции капитализма, белостокская текстильная промышленность пережила первую империалистическую войну. Война оказала огромное влияние на ее дальнейшую судьбу. Военные разрушения были так значительны, что белостокская промышленность не достигла того состояния, в котором она находилась до первой войны. Часть крупнейших заводов была разрушена, в части же остался сильно декомплектванный машинный парк. Кроме того очень важной причиной, которая сделала невозможным полное восстановление промышленных заведений, была потеря капиталов помещенных в русских банках и отсечение от рынков сбыта. Итак восстановление шло хозяйственным способом и опираясь первоначально на внутренний рынок, временно очень емкий вследствие инфляции, а позже опираясь на зарубежные рынки.

Параллельно с восстановлением промышленности шла его организационная перестройка. Возникают первые монополистические соглашения, которые

привели в скором времени к подчинению мелких и провинциальных предприятий крупным монополистическим предприятиям, находящимся в Белостоке. Тогда образовались следующие группы промышленных предприятий: 1) группы комплектных и некомплектных с несколькими цехами, 2) группы так называемых «безмашинных заводов», 3) группы одноцеховых заводов, 4) группы кустарных предприятий. Две первые группы работали на собственный счет и поручали третьей и четвертой группам выполнение части производственного процесса. Группы первая и вторая, а также четвертая группа, сосредоточивались в Белостоке, а в состав третьей группы входили все предприятия расположенные вне этого города. Следует однако отметить, что война значительно уменьшила территорию округа, которая в период двадцатилетия между двумя мировыми войнами сократилась в основном до ближайших окрестностей Белостока.

Монополизация экономической жизни вместе с кризисами, от которых все ненно более значительными нежели во время первой мировой войны, в момент ному сокращению числа действующих заводов. Накануне второй мировой войны в белостокском округе действовало лишь 9 проц. текстильных промышленных предприятий из числа около 200 действующих в 1922—1928 годах. Вторая мировая война застигла белостокскую промышленность в значительно худшем состоянии нежели первая. Ввиду того что также военные разрушения были несравненно более значительными нежели во время первой мировой войны, в момент повторного восстановления независимости текстильная промышленность Белостокского воеводства почти не существовала. Разрушения промышленных объектов достигали 76 проц., а производственная способность промышленности равнялась нулю.

Сокращенная выше подробная часть работы есть резюмирована в последнем разделе. Он содержит проблему изменений факторов размещения промышленности в связи с развитием техники, а также проблему сопутствующих им изменений в территориальном размере промышленного округа, как и в величине производственного потенциала главных центров текстильной промышленности в Белостокском воеводстве. В разделе этом сказано тоже несколько слов о том, какое влияние имело развитие промышленности на рост городов. Последнюю проблему, какую автор анализирует в этом разделе, есть специфика развития текстильной промышленности в Белостокском воеводстве.

ПЕРЕЧЕНЬ ГРАВЮР

1. Размещение текстильной промышленности в 1827 году	16
2. Затруднение в текстильной промышленности в 1857 году	22
3. Стоимость производства текстильной промышленности в 1857 году	23
4. Эскиз местоположения фабрики в Тополях	25
5. Эскиз местоположения фабрики Захерта в Супрасле	27
6. Эскиз местоположения фабрики в Добжиневе	29
7. Эскиз местоположения предприятия Моеса в Хороще	30
8. Эскиз местоположения предприятия Бухольца в Супрасле	31
9. Эскиз местоположения предприятия Б. Амдурского в Пещаниках	36
10. Эскиз местоположения предприятия в Розалине	38
11. Эскиз местоположения предприятия в Диком	39
12. Затруднение в текстильной промышленности в 1879 году	40
13. Стоимость производства текстильной промышленности в 1879 году	41
14. Затруднение в текстильной промышленности в 1890 году	46
15. Стоимость производства текстильной промышленности в 1890 году	47
16. Эскиз местоположения предприятия в Сохонях	49
17. Затруднение в текстильной промышленности в 1907 году	54
18. Затруднение в текстильной промышленности в 1910 году	56
19. Стоимость производства текстильной промышленности в 1910 году	57
20. Затруднение в текстильной промышленности в 1922 году	65
21. Экспорт изделий текстильной промышленности г. Белостока в 1936 году (по стоимости)	76
22. Затруднение в текстильной промышленности в 1937 году	77
23. План заводских зданий Супрасльской Суконной Мануфактуры «С. Х. Цитрон»	79
24. Расположение центров текстильной промышленности на фоне речной системы и рельефа поверхности	85
25. Среднее число затрудненных в одном предприятии в периоде 1857—1937	98
26. Число предприятий текстильной промышленности в периоде 1857—1937	98

BIALYSTOK REGION OF TEXTILE INDUSTRY BEFORE 1945 DEVELOPMENT AND LOCATION PROBLEMS

Summary

This work deals with rise and the development of one of Poland's important textile regions from the point of view of the location of its industrial plants.

The problems of location have been discussed in various periods in relation with a natural environment and the political, social and economic conditions prevailing in the given period.

The author has proceeded to deal with an investigation of the changes in the distribution of the textile industry—brought about by the changes in production technique, by the impact of the introduction of new raw materials as well as by the changes in social and political relations.

*

Towards the end of feudal Poland, under the influence of reforms introduced by the magnates, economic life grew more vigorous. Manufactories were then set up and artisans began to settle in towns. But these measures did not yield any marked results, since with the fall of the Polish state, her economy also declined. After the third partition of Poland the area of the present Bialystok Voivodship was incorporated into Prussia whose rule led to an almost complete breakdown of local production.

The development of the Bialystok textile industry began only after the Napoleonic Wars and the transfer of the Bialystok region to Russia. The two waves of immigration of artisans into the area under review, the first in 1812 and the second after 1831, created a local reserve of manpower for the industry being established there at that time.

The first textile manufactory was built in 1814 in Bialystok and the second in 1824 in Markowszczyzna not far from Bialystok. Industrialisation proceeded at a far more rapid rate in the period after the rising in 1831 of the custom taxes on the frontier between the Kingdom of Poland and Russian Empire. For the customs frontier cut off the woollen industry of the Kingdom of Poland from Russia which was its market. This brought about a crisis in the woollen industry in the Kingdom of Poland and a number of industrial establishments were transferred beyond the customs frontier. Bialystok, together with its environs were outside this frontier and already being known as a concentration of textile artisan activity as well as a cloth trading centre, attracted to this area many entrepreneurs emigrating from the Kingdom of Poland. In a comparatively short time many large industrial establishments were set up in Bialystok district. The main towns undergoing this industrialisation process were Suprasl, Choroszcz and Bialystok, although some of

the enterprises were also situated outside the towns. About the year 1860 there were 75 textile manufactories working in the areas covering the present voivodship of Bialystok employing about 3700 workers. Three types of establishment can be distinguished among these manufactories: feudal capitalist, employing exclusively hand techniques and capitalist, partially mechanised.

The specific location features of each production establishment conformed on the whole to each of these types distinguished on the basis of the manpower employed there, as well as to the kind of technique used. The location of feudal manufactories was dependent on the distribution of socage labour which was concentrated on land estates. Therefore the feudal manufactories were to be found, on the whole, on land estates whose geographical location did not always comply with the requirements of a production establishment. In cases where the estate had no river or stream to supply water as well as energy to drive machinery, the water necessary for production was usually drawn from a well, and production installations were set in motion with the aid of horse gears. The capitalist manufactories using exclusively hand techniques had two kinds of location. The first was within the outskirts of towns — small-scale works — and the second, on the banks of a river or stream thus utilising energy water for setting in motion trimming installations, was characteristic of large and medium-size establishments. The third type of industrial establishment was represented almost exclusively by large enterprises. They used mechanical energy created by steam engines and in connection with this they were situated only in towns, although neighbouring rivers supplied water indispensable for production processes.

1864 brought with it the final abolition of socage and the beginning of entire capitalisation of social and economic relations. The first type of production establishment — feudal manufactories — went out of existence then, and there only remained those using exclusively manual production techniques and plants of the transitional type between a manufactory and a factory, in other words partially mechanised establishments. The location of industrial establishments had, in principle, the same features as in the previous period. But because more and more of the transition type of plant were being set up equipped with coal-fuelled steam engines there began a process of the concentration of industry and manpower in Bialystok, the only town in the Bialystok industrial region having the new means of transport — the railroad.

Fairly rapid advances were made by the textile industry in the three last decades of the nineteenth century. The quantitative development of the industrial establishments in this period was not, however, accompanied by a qualitative advance. The manufactories remained the basis of the Bialystok textile industry, with barely 30 per cent of the transition type of works in operation. Their concentration was also weak. The reason for such a state of affairs seems to have been the introduction around the year 1880 of a new raw material — wool made out of rages — whose low price led to a reduction in the cost of goods and made it possible to work with old machinery for many years. And on the other hand the introduction of this new raw material resulted in the establishment of many small industrial plants which were unable to install modern production equipment.

A more rapid mechanisation of production and progress in concentration only came about after the 1900—1903 crisis. In the decade that followed the Bialystok textile industry became almost completely mechanised. This period also saw an increase

in the average size of the production establishments as well as the erection of large enterprises forming the base of future monopoly agreements. Nevertheless the development of the Bialystok region was extremely tardive. For the Bialystok textile industry only passed from the manufactory stage to the factory when the world economy had already gone into the monopolistic stage.

The transformation of the techniques used in Bialystok industry brought about in turn changes in its distribution. The dependence of the location of the textile industry on natural conditions mainly water to be observed in the period when the Bialystok industry was rising, diminished together with technical progress and almost entirely disappeared the moment when a mechanisation was spread out. Then the influence of natural environment was replaced by the influence exerted by the rising significance of transport. In that period no new establishment were built up away from the railway line and Bialystok, with the most convenient means of communication and, as a result, the cheapest transport costs, became the most attractive town for industry. It therefore grew to be the industrial heart of the region which in the same period was constantly diminishing in size and where the number of centres with the textile industry were steadily reducing.

At this stage of development, in principle conforming to the peak period of free competition capitalism, the Bialystok textile industry entered the First World War. It had a tremendous impact on its future. The war devastation was so great that the Bialystok industry could never reach the level it had attained before the First War. Some of the largest factories were completely destroyed, while others had the biggest part of their machinery ruined. In addition, another extremely important reason rendering impossible the complete reconstruction of the industrial enterprises was the loss of capital deposited in Russian banks as well as being cut off from markets. Reconstruction proceeded with the aid of local means and at first on the basis of the home market, where temporarily the demand was very marked as a result of inflation, and later on the basis of new foreign markets.

Parallel with the reconstruction of industry there proceeded its organisational transformation. The first monopoly agreements were concluded, on which basis there soon arose a dependence of small and provincial establishments on large, monopoly enterprises in Bialystok. The following types of industrial establishments were formed at that time: 1) groups of complete and multi-section incomplete factories; 2) groups of so-called "machineless factories"; 3) groups of one-section factories; 4) groups of cottage industry enterprises. The first two groups worked on their own account entrusting to the third and fourth groups the execution of part of the production process. The first, second and fourth groups were concentrated in Bialystok, while the third group was composed of nearly all the establishments lying outside the town. But it should be stated here that the war had considerably diminished the territory of the industrial region which in the twenty inter-war years was, in the main, confined to the immediate environs surrounding Bialystok.

The monopolisation of economic life together with the crises more and more frequently attacking the Bialystok textile industry led to a steady diminution of the number of factories operating there. On the eve of the Second World War only 9 per cent of the 200 enterprises working in the years 1922—1928 were operating in the Bialystok region. The Second World War left the Bialystok industry in a far worse condition than had the First World War. Because the war destruc-

tion was incomparably greater the second time, the textile industry of the Bialystok Voivodship was almost completely wiped out of existence by the time independence was regained. Seventy-six per cent of the industrial installations there were destroyed and the industrial productive capacity was reduced to nought.

The last chapter constitutes a summing up of the previous detailed chapters of the book. In this conclusion the author discusses changes of localizing factors which occurred in line with technical progress, and changes produced by variations in size of the local industrial district and thus in the potential production of the most important centres of the textile industry in the Bialystok district. He also points out the influence exerted by the growth of industry upon the development of urban settlements. The last problem touched upon by the author is the difference in the manner of development of the textile industry in the Bialystok district as compared with that in other regions in Poland.

INDEX OF FIGURES

1. Distribution of the textile industry in 1827	16
2. Occupation in the textile industry in 1857	22
3. Value of the production of the textile industry in 1857	23
4. Situation sketch of the manufactory at Topole	25
5. Situation sketch of the manufactory of Zachert at Supraśl	27
6. Situation sketch of the manufactory at Dobrzyniewo	29
7. Situation sketch of the establishment of Moes at Choroszcz	30
8. Situation sketch of the establishment of Buchholtz at Supraśl	31
9. Situation sketch of the establishment of B. Amdurski at Pieszczaniki	36
10. Situation sketch of the establishment at Rozalin	38
11. Situation sketch of the establishment at Dzikie	39
12. Occupation in the textile industry in 1879	40
13. Value of the production of the textile industry in 1879	41
14. Occupation in the textile industry in 1890	46
15. Value of the production of the textile industry in 1890	47
16. Situation sketch of the establishment at Sochonie	49
17. Occupation in the textile industry in 1907	54
18. Occupation in the textile industry in 1910	56
19. Value of the production of the textile industry in 1910	57
20. Occupation in the textile industry in 1922	65
21. Export of products of the textile industry at Białystok in 1936 (according to the value)	76
22. Occupation in the textile industry in 1937	77
23. Plan of the Textile Manufactory "S. H. Cytron" at Supraśl"	79
24. Localisation of the centres of the textile industry grounded on the river system and the relief	85
25. Average number of workers in one establishment in 1857—1937	98
26. Number of establishments of the textile industry in 1857—1937	98

Państwowe Wydawnictwo
Naukowe

*

Redaktor J. Podleska
Redaktor techn. I. Szczygieł

Wydanie pierwsze. Nakład
950+105 egz. Ark. wyd. 12.75
Ark. druk, 10,5 Papier ilustra-
cyjny III kl. 80 g. 70 × 100
z Fabr. Papieru Myszków.
Oddano do składu 12. II.
1957. Podpisano do druku
15. VII. 1957. Druk ukoń-
czono w lipcu 1957. Z. 569
D-7 Cena zł 32.—

*

Zakł. Graf. RSW „Prasa“
w Łodzi

KT
31

Cena zł 32,--